

MIRAS
میراث

МУРАДО
2023

ISSN 0869—3536

БУ САНДА

Котби. Хосрәү-Ширин хикәяте (Дәвамь).

Баяз Исхакый. Теләнче кызы. Роман.

Мөсәгыйт Хәбибуллин. Соембикә ханбикә һәм Иван Грозный.

Халык медицинасы.

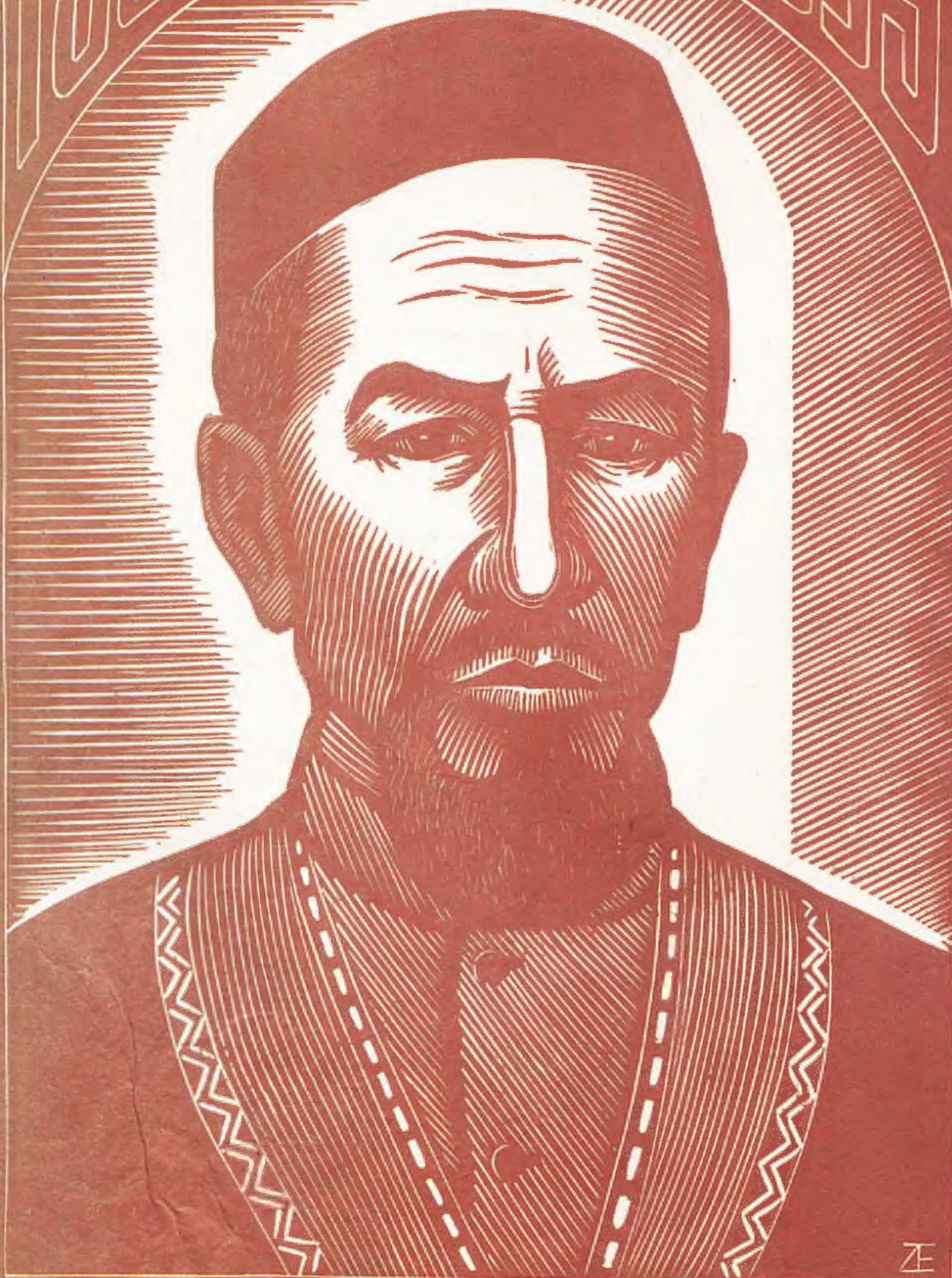

Чыңгыз хан

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

1831

1895

МИФТАХЕТДИН АКМУЛЛА

Бөтендөнья татарларының
халыкара икътимагый-сәяс,
әдәби-пәфис һәм фәнни-популяр
айлык журналы.

Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхәнов

Халыкара редакция советы

Тәлгать Абдуллин (Алабуга)
Рифкәт Алтынбаев (Яр-Чаллы)
Мари Броуссон (Бөекбритания)
Разил Вәлиев (Казан)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Фәрит Иделле (Алмания)
Камил Исхаков (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатип Миңнегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флун Мусин (Казан)

(халыкара редсовет рәисе)

Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гаяз Сәхәнов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Мәсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкәт Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Равил Әмирхан (Казан)
Марсель Әхмәтжанов (Казан)

МИРАС 2 (15) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН
ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма ко-
митеты, Татарстан Мәдәният министрлыгы,
Татар «Мирас» Фонды Советы, «Мирас» жур-
налы редакциясенең берләшкән нәтат коллек-
тивы

БУ САНДА

Жәмәгәтьчелек мөнбәре

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Үткәнгә
кире кайтып 3

Әдәби мирас

✓ КОТБИ. Хәсрәү-Ширин хикәйте (Дә-
вам) 5
✓ ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Теләнчә кызы. Ро-
ман (Дәвам) 22
ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Милли
бәйсезлеккә кыйбла итеп 38
ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Милләт мәжлесе-
нең егерме еллыгы 40
КОРБАНГАЛИ БИНЕ МӨХӘМ-
МӘДГАЛИ. Гыйбрәтле хикәятләр
(Шәкерт дәфтәреннән) 46

Тарихи мирас

СӘЛАМ АЛИШЕВ. «Татар халкының
һәм милләтенең оешуы» дигән сөйлә-
шүгә йомгак 50

Шигърият

✓ ГАМИЛ АФЗАЛ. Бату хан 55

Ислам дине тарихынан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Ислам дине — нинди дин? (Дәвам) 57
Мең дә бер хәдис (Мөхәммәд пәйгам-
бәрнең үгет-нәсихәтләре) 60

Чит илләрдәге милләтгәшләрәбез

ТИМЕРБӘК ДӘУЛӘТШИН. Казан
ханлыгын басып алгач 66

Милли дәүләтчелегәбез тарихынан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Чыңгыз хан 73

Халык ижаты

ХУҖИ МӘХМҮТОВ. Ташка- язган
жуелмас 79

Тышлыкның беренче битендә рәс-сам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме, икенче битендә рәссам ЭРОТ ЗАРИПОВ рәсеме, өченче битендә ЗӨФӘР БӘШИРОВ һәм РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ эше, дүртенче битендә НӘЖИП НӘҚЫКАШ-НЫҢ шәмаиле.

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренат Галимуллин, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Дания Фәтхуллина, Хәнүз Мәхмүтов, Тәнзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллеген, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслеген, бөхәслә фикерләрнең корректлыгын өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеген урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләми. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчеләкләренен матбугат атташатларында чикләмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәяс — ярты елга 72 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон: 32-29-70. Хатлар өчен: 420111, Казань, абонемента ящик № 426, редакция журналы «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәгә исәбенә күчәрә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а/ Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 USD (американские доллары)

б/ DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского Фонда «Мирас».

Производства бирелде 12.11.92 ел. Басарга кул куелды 15.01.93 ел. Кагаз форматы 70 × 108¹/₁₆. 2 номерлы офсет кагазе. Офсет ысулы белән басылды. Басма табигы 8,0. Исәп-басма табигы 10,0. Заказ В-478. Тиражы 10000 дана. Бәяс 12 сум, паклаң сату да 25 сум.

Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар, урамы, йорт номеры 2.

ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИН. Әсирлектән кайткан әкиятләр	86
Патшаның өч улы.	88

Туган тел мәзәкләре

ГОМӘР БӘШИРОВ. Гыйбрәтле хәзинә	91
Борынгылар сүзе — хакыйкатың үзе	93

Халык медицинасы

МӨСӘГҮЙДЬ БИНЕ МОСТАФА ЙОРТЫШИ. Тыйбб китабы (Дәвам)	100
--	-----

«Мирас» китапханәсе

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман (Дәвам)	102
---	-----

Икътисади элементлар

«Шәрәк» халыкара банкы кешеләргә хезмәт итә	116
---	-----

Чит телләргә өйрәнәбез

Төрәк теле дәресләре. Икенче дәрес	118
--	-----

«Мирас» почтасы

«Мираска!» (Шигъри мәктүп)	123
--------------------------------------	-----

Милләт дөньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар	125
--	-----

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлеген	127
--	-----

ҮТКӘНГӘ КИРЕ КАЙТЫП

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ, филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының кулъязмалар группасы житәкчесе.

«Шәһри Казан» газетасының 1992 ел 27 февральдә чыккан санында «Мирас» китап нәшрияты баш мөхәррире Әнвәр Хәйринен «Әйтсәң сүз, төртсәң күз, яки китап язмышы кемнәр кулында?» исемле күләмле һәм бик житди мәкаләсе басылып чыккан иде. Мәкаләдә Татарстан китап нәшрияты житәкчелегенен татар китабын нәшер итү эше кискен тәнкыйть ителде. Ул сәясәтнең төбе татар китабын мөмкин кадәр бастырмауга кайтып кала.

1991 елда Татарстанда оешкан Татар «Мирас» Фонды татар әдәбиятының халыктан яшереп яткырылган истәлекләрен нәшер итү өчен аерым нәшрият оештырырга карар бирде. Шул ук вакытта бик зур кыенлыкларны жиңеп, фондның «Мирас» исемле журналы чыга башлады. Журнал укучылар арасында бик тиз танылып, аларның сөеп укый торган басмасына әверелде. Ниһаять, борынгыдан ук тукланып килгән әдәби-мәдәни истәлекләребезне халкыбызга житкерү эше беренче тапкыр ныклы фәнни нигезгә куелды. Ник дигәндә, моңа кадәр Татарстан китап нәшрияты мирас белән шөгыльләнүне файдасыз эш санап, аны бик авырсынып кына чыгара иде. Нәшрият нәзарынан караганда, мирас бастыру үтмәс товар чыгару сыман кабул ителде. Кызганычка каршы, аларга язучыларыбызның да теләктәшлегә житәрлек булды. Алар да мирас хатирәләрен бастыруны үзләренен шәхси мәнфәгатьләренә кагылу дип бәяләделәр. Чөнки «Идегәй» кебек әсәр басылса, берәр язучының китабы торып кала дип хаталандылар кайберәүләр. Баян ителгәннәргә нәтижә ясап, «Мирас» журналын һәм нәшриятын заман үзе тудырды диясе килә. Ләкин буш җирдә калкып чыккан журнал һәм нәшрият кайбер эшлексез түрәләргә ошап бетмәде. «Мирас» журналын тумас борын ук буып ташлау кампаниясе барды. Татарстанда 1552 елның октябрь аеннан бирле урнаштырылган оккупация режимы, ул чактан ук башланган татарның китапларын юк итү сәясәте 1990 елга кадәр давам итте. Шулай итеп татарны үз бабалары мирасыннан аеру, аны башка халыкларга табындыру эше алып барылды. Гомумкешелек мәдәнияте һәр-

бер халыкның мирасы нигезендә генә байый. Халыкларның мәдәни мирасларын юк итеп, аларны узганда да, бүген дә варварлар, дип игълан итү — жинаять! Мирасы булмаса, халык та булмый, ахыр чиктә бетүгә йөз тотат.

1914 елдан соң татарның мәдәни-әдәби мирасына, тарихына карата дошманлык коммунистик диктатура шартларында коточкыч үстә. Ул идеология төсен алды. Яңа власть ияләре Иван Грозный һәм аның епископларыннан да уздырдылар. Татар халкын бөтендөнья күләмендә караладылар, аның турында академик калпагы кигән явыз бәндәләр ялган тараттылар. Оккупантларның варислары үзләренен кара эшләренә татар арасынан да кадрлар эзләп таптылар. Татарга каршы алар авызыннан агу чәчтерделәр. Шундыйларның берсе Шәмси Хамматов, үзе исән чагында татар әдәбиятына «пантюркистлар» әдәбияты, «панисламистлар әдәбияты» дип ярлыклар такты. Гаяз Исхакийны булмаган гөнаһларга батырды. Әтисенен бу эшен аның варисы Шамил Хамматов дәвам иттерде. Татарстан информация һәм матбугат министры булып алгач, Хамматов¹ «Мирас» журналы белән булыша башлады. Бульвар әдәбияты басучы Татарстан китап нәшриятын яклап, «Мирас» нәшриятын булдырмау өчен ниләр генә эшләмәде. Татар халкын әдәбиятыннан, мирасыннан мәхрүм итәргә маташты. Матбугат язмышын кайгырту өчен дәүләт тарафыннан шундый зур урынга — дүртенче хакимият башына куелган бу кешенен шундый гамәлләре бернинди дә киртәгә сыймый. Республикабызда 1993 елда нәшер ителә торган газета-журналлар каталогына күз салсак, сәер хәл күзәтелә: 19 гәжит урыс телендә, 11 гәжит татар телендә, 12 журнал урыс телендә, 12 журнал татар телендә басыла.

Бу — милли республикада шулай! Ә Рәсәй Федерациясендә милләт саны бусенча икенче урында торган татар халкы өчен нинди Мәскәү гәзитләре һәм журналлары басыла соң? Бернинди дә матбугат органы юк! Ичмасам, 20—30 елларда Мәскәүдә татар матбугаты бар иде. Нич югы, Рәсәй Федерациясендә яшәүче 5 миллионнан артык татар халкы өчен Мәскәүдә бер татар гәжитәсе ачасы иде. Әмма, Рәсәйнең элеккеге матбугат министры, супердемократ Михаил Полторанин бу хакта уйлауны да тыйды. Башка милләتلәрне кабалда тоту максатында ул урысларның бөекдержавачыл сәясәтен милли өлкәдә үткәргә ярдәм итүче «Этнополит» дигән журнал чыгарырга фатиха бирде.

¹ Матбугат проблемаларын хәл итүдә компетентсызлыгы ачыклангач, Шамил Хамматов эшенән китәргә мәжбүр булды. «Мин отставканы кабул иттем. Чөнки өлгеге министр вакытында министрлык үз йөзен таба алмады», — диде Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Татарстан Югары Советының 14 сессиясендә Шамил Хамматов турында.

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ

Хосрау-Шифрин хикәйте

Рәссам Рушан ШӘМСЕТДИНОВ

У Н Ө Ч Е Н Ч Е Б А Б *

МӘРЬЯМНЕН ҮЛЕМЕ ҺӘМ ХӨСРӘҮНЕН БУ КАЙГЫСЫН УРТАКЛАШЫП, ШИРИННЕН ХАТ ЖИБӘРГӘНЕ

Бу дөнъяда эш итсән, бик тә сак бул:
Ни кылсаң да сиңа ук кайтачак, бел!

Куласа бит бу дөнъя, ягъни язмыш
Гамөлене ахыр чиктә куймас буш.

Ничек Фәрһад үкенеч хәлдә үлдә,
Үлем Хөсрәүгә дә шул төстә килде...

Ни булса да Ходайның тәкъдиреннән:
Үлө Мәрьям, китә Фәрһад эзеннән.

Сөйлиләр ки, агу биргән Ширин, дип,
Шуңа күрдә соңыннан әжерен, дип...

Чынын әйтсәм — ул үлдә кайгысыннан,
Сагыш, кайгы дигәннен агусыннан.

Көенүчән адәмдә кайгы күптер
Түгел Мәрьямне, Йәмне¹ гүргә кертер!

Тутый тик очты жаны читлегеннән,
Шөме сүнде, язып тереклегеннән.

Котылды Хөсрәве аның кулыннан,
Котылды ил дә чит ил коллыгыннан.

Тышыннан түктә яшь, эчтән булып шат,
Сөенде дошманыннан булгач азат.

Ләкин тәкъва булайым дип ил күзендә
Каты яс тотты² ул кайгы көнендә.

Ширингә бу хәбәр барып ирешкәч,
Төмам хәйран вә таң калды бу эшкә.

Сөенде бер багып язмыш эшеннән
(Котылды, чөнки, шундый көндәшеннән),

Икенче бакса, кайгыга бирелде
Бу көн безгә дә бер килер, дип инде...

Ләкин Хөсрәү дип уйланса, тагын да
Сөенеп кул уйнатты аулагында.

Ничек тә түздә ул шулай бер айлап,
Басылсын бу матәм илдә, дип уйлап.

Менә шунда Ширин — үз чиратында
Төлөгән язды Хөсрәүгә хатында.

* Дәвами. Башы журналның 1992 елгы 5—12 саннарында.

Барын да язды ул — ни бар эчендә
Һәм өстәде берәз гыйбрәт өчен дә.

Бетекчесе каләмен алды кулга...
Бусы әйтте — тегесе язды шунда.

Ирененнән түгеп бусы шикәрләр
Теге тыңлап кәгазьгә тезде жәүһәр:

«Аның аты белән башлык — жиһанны
Яратып, бирде кем тәннәргә жанны.

Яраткан жирне, күкне, ай вә көнне,
Вә яктырткан барын кодрәтле күңле.

Өләшкән барчаларга бушлай котны,
Гади таштан ясап ләгыйль-якутны.

Киек кошны, адәм, пәри вә женне...
Вә һичкемгә тоташ бирми кыенны.

Чамасында биреп нигъмәт вә михнәт,
Кирәксә тиз алып моң-кайгыны, шәт.

Биреп башта рәхәт, аннан — сагышлар,
Югалтулар аша бирер табышлар.

Күрәлми калмыйсың бар язмышыңны:
Күрер кайгың белән язган ашыңны.

Ни язса да бары башка килә, дус,
Чара кылып котылырмын димә, дус.

Беләдер ул бөтен барлык сыйфатны
Ки, кайсыдыр ачы вә кайсы татлы.

Жиһан шаһы бүген Хәсрәү вә фәрман
Көтәдер ошбу дөнья тик аңардан.

Бүген тәхет, тажы бар шаһлыгында,
Бөтенесе хәзер аның кулында:

Һәм ул белә: ничек үтсә дә көннәр
Бу дөнья барыбер үзгәрә бер мәл.

Елатыр да тагын бер көлдәрер ул,
Чырасын бер ягар, бер сүндәрер ул.

Әгәр сулдисә ул бер гөл — ни хәсрәт?
Чәчәкләр бар башыңда саф вә шәбрәк.

Фәләк, шаһның күңел зарын белептер,
Котылдырды биреп Мәрьяменә гүр.

Ул үлгәнә шаһиншаһ инде пошмас.
Ничә жефет тагын да кулга төшмәс.

Йәнә бер шундыйны йортка китертер,
Бу хәсрәтне шуның белән бетеретер.

Шуна мин монсулайым: ул үлде-китте,
Бер азгыңга сулышы иркен итте...

Күңелдә кайгыга, шаһ, юлны бирмә,
Хәзинәң инде туфрак булды жирдә...

Жиһанда калмыйдыр һичкемсә мәңге,
Яшәү тормый бу гамьгә — ташла гамьне.

Яратмас сезгә һич кайгы вә моңнар,
Жаның имгәнмәсен — бит шаһлыгың бар!

Оныт Мәрһамне, кайгым аз, диген син.
Терелтергә аны Гайса түгелсен.

Тыныч бул һәм яшен түкмә, күңел ач,
Ахыр килеп, сиңа кайгы түгел хас.

Шөкер, илдә тынычлык, чөнки син бар,
Башыңнан бер кыл да төшмәсенче, зинһар.

Көчәң барда күңел ач һәм яшә шат,
Үзенне кайгы-хәсрәттән кыл азат.

Син ул гәүһәр ки, бердәнбер бар илдә,
Килешә бер генә булса, ләгыйль дә.

Яшә ялгыз. Кара: бер ич Кояш та.
Афәт чыгар, әгәр биш булса патша.

Әгәр кошка иярсәң, кош булырсын
Вә тиндәш каргаларга ит булырсын.

Ә син — Сәмруг! Ә бу кошның тиңе юк.
Ише-дусты, жефете — һичкеме юк.

Тиңәң булмаса, тиндер сиңа Сәмруг,
Әгәр күп булса, гәүһәргә дә сан юк.

Болаң качса авыннан — зур көекме?
Теләгәнчә табарсың ул киекне.

Чәчәк булса, исән булсын түтәләң,
Бере сиңсә, чәчәк атар гөләң мен».

ШИРИННЕН ХАТЫН УКЫГАЧ, ХӨСРӘҮНЕН ГАЖИЗ БУЛГАНЫ

Мәлик Хөсрәү укыткачтын бу хатны,
Ширин сүзләренә шаклар да катты.

Һәм әйтте ул: «Минем һәрбер сүземнән
Йөз артыграк җавап кайтты Шириннән».

Ләкин үзе теләп ярын тагын да,
Буласы килде гел Ширин янында.

«Убыр китте, урын калды», — ди дә шаһ,
Шириннең тат-тәмен уйлап ора аһ.

Һәм уйлый: «Хуш, котылдым бер бәладин,
Хөзер Мәрһамнән азат ләбаса мин».

Ул иркө дошманымнан соң ял итсәм,
Су эчсәм, бу азатлыктан алып тәм?!

Эшем шәп бит!» һәм ул шундук: «Күрергә
Килеп житсен!» — дип әйттерде Ширингә,—

Вакыт житте — комачау юк вә бергә
Рәхәтләник — сөяксез инде хөрмә!»

Эреп төшмәде тик Ширин бу сүздән,
Һаман үгезне ул тотты мөгездән:

«Бу нинди сүз: — Килеп житсен! — Бу эшнә
Егет башлап үзе йөртү тиешле.

Кылып хөрмәт, жибәрсен башкодасын,
Тулысынча үтәп барча йоласын».

Тагын, ягъни куертты шелтәләргә,
Бу сүзгә шаһ яңартты үпкәләргә.

Шулай итеп, арада булды сөүдә,
Чигермәде хакын шунда берәү дә.

Таварынны алучы бар чагында
Кирәк, дуслар, аны сатып калырга.

Син үз файдаң өчен бел бу акылны:
Таварны тотма: «Хаклыым,— дип,— хакымны».

Укып Ширин хатын Хөсрәү тагын да,
Гаеп тапты аның шелтә-назында.

Һәм әйтте: «Ник күтәрим мондый назны?
Уйласаң, әллә башка юллар азмы?

Гажиз булдым моңа. Инде чара бер:
Бүтән жирдән жефет эшләп караудыр,

Вә шуннан шаһ сорашырга кереште,
Үзең кызгандырырга да тырышты.

Күңел беркетте ул бер кыз алырга,
Бүтән бер яр табып жефетләнергә.

ХӨСРӘУНЕНҮЗ ЯРАННАРЫ БЕЛЕН КИҢӘШЛӘШКӘНӘ

Белә тарих: бүтән Хөсрәү кебек хан
Бу жиргә килмәде, сөрмәде фәрман.

Утырса тәхтенә ул бер заманны,
Идарәдә тотып барча жиһанны,

Халык алда торыр иде бишәр саф:
Һәм артта коллары. Киң инде һәр саф.

Торыр алдынгы сафта барча бөкләр,
Икенче саф — баһадирлар вә жикләр³.

Өченче саф — тоташ бай сәүдәгәрләр,
Ә дүртенче — һөнәрмән, жир игәрләр.

Бишенче сафта торды ялчы-ярлы,
Бихисап ир-хатын, ишле-сыңарлы.

Ясавыл саф тезеп әйтер: «Бу хәлдә
Салыгыз күз үзегездән түбәнгә».

Вә һәрбер саф салыр күз. Һәм фикерләр:
«Бер Аллага, — диеп, — сансыз шөкерләр!»

Карый өстән баһадир сәүдәгәргә,
Ә сәүдәгәр — һөнәрче, жир игәргә...

Югарыга карап, диләр, фикер кыл,
Түбәннәргә күрәп йөз сөрт — шөкер кыл!

Вә дәрвишләр багып колларга шул чак:
«Атабыз!» — дип шөкер итте, булып шат.

Вә тас колларга* карап, хәтта коллар:
«Шөкер, — диләр, — яшәргә безгә юл бар!»

Шулай Хөсрәү кабул иткән чагында,
Тынычлатты илен тәхте янында.

Шуңа ныклы иде тажы вә тәхте,
Шуңа булды аның дәүләт вә бөхте.

Аның кебек тәхет юктыр хәзер һич,
Вә булмастыр кебек тагын да бер һич.

Ач арыслан кебек булса сугышта,
Кояштай балкыды ул утырышта.

Шулай бер көн жыйды мәҗлес бөек хан,
Жәеп табын гарепкәчә шәрәкътән.

Олуглык эстәсәң, һәрчак юмарт бул:
Олуглыкка юмартлык тәүге шарт ул.

Юмартларга гына күп мал лаектыр,
Саранга үз малыннан файда юктыр.

Кадерен бел, бу дөньяны танып син:
Өжерен бир, хәжәтеңне алып син.

Ала белсәң, бирүне дә тиеш бел,
Әгәр бирмәс икәнсәң, алма һичбер.

Эчәр суны да ялгыз эчмә, зинһар,
Яшәп ялгыз, үләрсен бит булып зар.

Ир ул шул, кем янып, шәм төсле торса,
Гомер беткәнче якты нур китерсә.

Карунны күр әнә — нишләтте малны:
Хәзинәсе ләгыйһ шайтанга калды.

Азап чигәр ир ил белән эш итсә,
Азап артыр тик илдән читкә китсә.

Ни кылсаң да мал эше бер азаптыр,
Вә якшысы бу эштән син ерак тор.

Киеп Жәмшид⁵ тажын, булгач хөкемдар,
Күп илләрдән жыйды Хөсрәү салымнар.

Бүләк итеп, ләкин ул илгә һәр көн,
Гүя туфрак исәпсез чөчтә алтын.

Һәм иртә-кич, көнендә ике нәүбәт,
Жыеп илне ашатты төрле нигъмәт.

Сыер, куй, елкыны күп кылды корбан,
Каз-аккошка, тавык-үрдәккә ни сан?!

Йәнә күп төрле хәлвә, ботка, күп аш,
Ашады барча халкы, кем ни мохтаж.

Сибәрләр иде шаһ ханәләрендә
Геләп суын, хушбуй вә гамбәрен дә.

Йөз алтын булды һәр көнгә чыгымнар,
Хисаплап бак ки — елга күпме микъдар?

Төзеп бавырчылар⁶ хезмәттә жәргә⁷,
Өеп ашны асыл тәлинкәләргә,

Шаһ алдында олы табын куелгач,
Йәнә алты табын тагын корылгач,

Ашап берничә локма нигъмәт, ул шаһ,
Күзе төшсә берәр дәрвишкә шул чак,

Бүләк итәр иде бер дирбияне,
Ашамлыклар һәм алтын көндиләрне.

Икенче көн тагын шул ук гадәттә,
Табын жәер иде изге нияттә.

Ишеттегез — тәхет, таж, дәүләтен сез,
Янә һәр көн бүләкләү гадәтен сез.

Житеп вакты, китеп аннан да шаһлык,
Ул үлдә: файда кылмый падишаһлык.

Өжөл житте, үзе бетте-югалды,
Кылынмыш изгелекнең даны калды!

Теләсәң изгелек, изгегә бул яр:
Аның һәрбер сүзендә изгелек бар!

Өгәр болан ашаса гел чәчәкне,
Хуш исләр аңкыса аннан гажәпме?

Өгәр ул утласа гел чүп үлөндә,
Жофар исе килер дисеңме әллә?

Атам минем (булсын рухында нурлар)
Үгет бирде миңа, ул өйтте: «Зинһар.

Өгәр ярлы икән дустан — кач уктай!
Өеңә күрше булса — булсын ул бай.

Ут алсан, сайла утның яктырагын,
Шулай ук якты янсын, дип чырагын.

Галимнәрнең сүзеннән әрдәнә кыл
Сүзен — энже, үгетен — хөзинә бел».

ХӨСРӘУ ИСФАХАНГА БАРЫШ, ШӘКӘР ЖИЖКӨННІ А.П. 1904

Уйлады шаһ берәр чара күрергә:
Боярды ул олы мәҗлес корырга.

Жиде икъялим бәге шаһ капкасында
Билән баглап, килеп тө басты шунда.

Кытай вә Чин, вә Синд, вә Һинди шаһы,
Хөрәсән бәкләре, Рум падишаһы.

Жамаяклар тотып, баш өсте хезмәт
Кылып, башлады Хөсрәү гыйш вә гаһрәт.

Кызыл мәй былбылын сайратты сакый,
Йөредә әйләнәп тост, тустаган, сый.

Шәраб гайрәте шунда башка ашты,
Ачылды бит, әдәп-оят та качты.

Мәлик сүз башлап әйтте ки: «И, бәкләр,
Бөтен эштә бу дөньяга терәкләр,

Минем туйга лаеклы кайда хур бар,
Кәләш таҗын киярлек бер матур яр?»

Бере әйтте: «Матурлык Румда күптер,
Һәм ул икъялимдә кызлар пот кебектер».

Бере әйтте: «Гүзәлләр Чин илендә
Булып яткай, табылгай наз күңел дә».

Бере әйтте ки: «Әрмән иле мәшһүр,
Гүя оҗмах — киләдер анда мәш хур».

Бере әйтте: «Менә Кәшмирле халкы,
Йөзе матур, сәламәт, татлы холкы».

Бере әйтте: «Йөзе көн, чәче дилбәр
Матур бар Исфаханда, исме Шәкәр.

Үзе, ләкин шикәрдин татлырак хур,
Иреннәре дә балдан татлырактыр.

Иреннәре аның Бәрри ләгыльдер,
Ә тәннәре Турани" гүя бәллүр.

Көмешләр көнләшер тән сафлыгыннан,
Буен күрсә сулыр сәрви моңыннан.

Әгәр дә йөзен ачса, ул — матур ай,
Орыр аһ барча күргән ир, кылыр вай.

Мине — гамбәр, күзе — нәркис, иңе — гөл,
Чибәрләренң аңар юктыр тине, бел.

Гаебе бар, ләкин аның яныннан
Гашыйклар һич өзелми, китми шуннан.

Чәчәк булып ачылган һәр чагында,
Теләсә кем булыр тирә-ягында.

Ләкин гашыйк түгел икән утырдаш,
Китәр ташлап — аның белән утырмас.

Әгәр берсе тотып кулын уйнатса,
Нәзек билән кочып, ягъни кыланса,

Яныннан китмәс ул һич — ләззәте шул.
Жаен тапкан адәмнең дәүләте ул».

Ишеткәч шаһ сыйфатларын бу гөлнен,
Гыйшык дәрте биләде барча күңлен.

Уйлый иде: «Ширингә ат сөрим», — дип,
Торып әйтте: «Шәкәр гыйшкын күрим» — дип.

Шәкәр дәрте утын салды йөрәккә,
Нәфес шоңкар булып очты еракка.

«Кая Шәкәр?» — ди, ансыз түзмидер жан!
Чакыртып тик алалмый Исфаханнан.

Сабыр кылды шушы дәртендә бер ел,
Кешеләр белмәсен, дип ахмады тел.

Яңарткачтын яңа ел жәрәхәтне,
Шаһ Исфаханга сәрде бер мәл атны.

Житеп, тукталды ул шәһәр тышында,
Шәкәр ирнен тату булды башында.

Каранды-күрдә бер бистә. Кабаклы.
Күңел ачу өчен бик тө яраклы.

Килеп эчте шәраб. Алны — асылны.
Агартты ал йөзен, жуйды акылны.

Сорашты торлагын шунда Шәкәрнен,
Уйланды: «Хәзер үк барсам әгәр мин?»

Яшертенләп, ияртеп китте бер кол:
«Шәкәр-гөлбакчадин өзсәмче, — дип, — гөл».

Табып Шәкәр сараен, какты капка,
Сорап рөхсәт керергә эчке якка.

Тавышка (капкачы бик тиз ишеткән)
Таза бер кол килеп чыкты ишектән.

Күрә ул бер егет: яшь, чиста йөзле,
Кыяфәте килешле, татлы сүзле.

Тотып тезгенне һәм хөрмәт белән, ул
Төшерде шаһны аттан, башлады юл.

Өйгә керде вә түргә шаһ утырды,
Ә кол хезмәткә тайяр — кул кушырды.

Мәлик аңар: «Бүген дуслык көне,— дип
Бераз бирде,— дәрәс сындыр моны»⁹,— дип.

«Кунак килде,— диген Шәкәргә,— килсен.
Кунак тикмә түгелдер — яхшы белсен!»

Шәкәр шунда (бадәм, бал сул кулында,
Асыл шәрабле жам-тоткан уңында),

Сәламләп керде һәм шаһ хезмәтендә
Утырды сәрви тик кыз сурәтендә.

Янагы — гөлчәчәк, татлы сүзе — бал,
Авыз — кәнди, теше — жәүһәр, ирен — ал.

Чәче — мускус, тиңе — гамбәр, иң — анар,
Теле — былбыл, йөзе һәм үзе — гөлзар.

Йәнә берничә кыз — Румнан вә Чиннан,
Шәкәргә иш булып урнашты шуннан.

Алар да һәрбере гүя һомайдыр¹⁰,
Түгел һомай гына — юк! Тулган айдыр.

Күренделәр болай шаһка бу хәлдә
Катышкандай бадәм ап-ак шикәргә.

Утырдылар Шәкәр һәм шаһ гүя дус,
Һәм әйтеште болай бер-берсенә тост.

Утырсагыз бу рәвешле якын сез,
Сабырлыклар төкәнер шактый ук тиз!

Шәрабнең гайрәте башларга менде,
Шаһ әйтеп салды шунда: «Яткыр инде!»

«Ә, рәхсәтме,— диде Шәкәр,— хәзер мин
Чыгып керим, үз-үземне хәзерлим?!»

Матур сүзләре шаһны әсир итте.
Ул алдалап мәликне чыкты-китте.

Бар иде бер озын буйлы матур кыз,
Шәкәр шуны үзендәй итте хур кыз.

Үзе кигән чәчәкле, энже-жәүһәр
Кием бирде: «Жәһәт,— диде,— кереп бар».

Юнәлдергәч Шәкәр ятагына, кыз
Йөз ачып керде шаһның янына тиз.

Мәлик, сизми боларның хәйләсен һич,
Рәхәтләнде тотып кыз хәлвәсен кич.

Бу кыз Хәсрәү-егеткә калды хәйран,
Юк иде күргәне мондый гажәп жан.

Тиңе юк, бик матур йөзле иде ул,
Бүе сәрви кебек, төп-төз аяк-кул.

Тәне ап-ак иде бадәм шикелле,
Нәфис тәне хуш исле шәм шикелле.

Атын куса әгәр зәвык эшендә,
Утыз-кырык мил үтте тынмый төндә.

Ашау-эчүдә дә батыр иде чын:
Тулы ясман¹¹ корытты эчсә бер тын.

Төмам иткәч эшен кыз таң-сәхәрдә,
Киенде һәм күренде Гөлшәкәргә.

Сөйләде ки, ничек кунак — бадәм төн,
Шәкәр бу дип, аңардан татты бал, төм.

Ниләр күрдә бу ирдән ул тагын да,
Сөйләп бирде, сорашканча, барын да.

Шәкәр шуннан тотып шәм керде шаһка:
«Хәерле иртә,— дип, затлы кунакка!»

Мәлик уйлап: «Шушыдыр төнге яр»,— дип,
Гозер кылды: «Сораулар сиңа бар,— дип,—

Кунаклар күп кабуллайсың бугай син.
Барысын да сыйлайсыңмы шулай, жен?»

Жавабында Шәкәр: «Әйтимме хакны?
Синәң тик күрмәдем тансык кунакны.

Үзең шундый сөчөк телле, күрекле,
Акыллы. Белмәдем синәң кебекне.

Ләкин синәң яраксыз бер ягың бар:
Авызыңнан бер ис килгән чагың бар».

Оялып шаһ сорады: «И, яр, аны
Ничек соң бетерим? Әйт бер чараны!»

Шәкәр өйтте: «Берәр ел сөт эчәргә,
Бүтән төрле азыктан ваз кичәргә».

Мәлик вәгъдә биреп гафу үтенде,
Төмам бер ел эчеп гел сөт киченде.

Вә шуннан соң ташып дәртендә каннар,
Элеккедән дә гайрәтле вә кайнар,

Килеп житте тагын бер мәл яшертен,
Кунарга дип Шәкәр янында бер төн.

Күтәргәч тост тагын берничә тапкыр,
Оят качты, күңелләр булды шат, хөр.

Шаһиншаһның жаны гайрәткә тулды,
Кыюрак инде ул уйнатты кулны.

Шәкәр дә үз уенын тәкъдим итте:
Шәмен тотты да шуннан чыкты-китте.

Үзенчә ул оештырды базарны:
Жибәрде шаһка шул әүвәлге ярны.

Вә кайчан тән карасы китте күздин,
Сорады шаһ тагын ай төсле йөздин:

«Күрәлдеңме миңа тиңне күректә,
Юлыктыңмы берәр минем кебеккә?»

Шәкәр татлы җавап бирде: «И, бәк, син
Нәкъ узган елгы бер егет кебексең.

Авызында тик анын ис бар иде,
Ә син исә хуш исле бер яр инде».

Шаһ әйтте: «Кеше гаебеннән элегрәк,
Тору яхшыдыр үз гаебең белебрәк».

Шәкәр әйтте: «Гаебем ни, сөйләп бир!»
Шаһ әйтте: «Аны һәркем беләдер.

Теләсә кемгә син гел юл бирәсең,
Теләсә кем куенына керәсең.

Синә бер тиң кебек һәр төр халаек:
Күбесенчә сина һич булмый лаек.

Китә күркең әрәмгә, үкенечкә,
Бирелеп һәр кешегә төнгә-кичкә».

Җавабында Шәкәр әйтте: «Егет, бел,
Тутый тик белмичә сайратма син тел!

Синең кебеккә биргән җимешем юк,
Минем бакчама җерткән, кешем юк.

Күрә, Тәңрем шаһит: мин саф, гөнаһсыз,
Димәк, сүзең хакыйкәткә тән ерак сүз.

Аңардан пакь туып, мин пакь йөрермен:
Бозылмаган миме дә шул мөһернең.

Бүемны һич тә бер зат игәнә юк,
Анарыма һич ирзат тигәнә юк.

Каравышлар бу эшне башкаралар,
Үзем хәлдән чыгам — шундый чара бар.

Кунак керә икән — каршы киләм мин,
Бары шәраб тотам кунак белән мин.

Чыгам шуннан, ләкин биреп киёмне,
Берәр кызга әмер итәм: кер инде!

Үземә охшатып аны жибергәч,
Рәхәтләнеп кочасыз: ул чибәр, яшь».

Мәлик шат булды тыңлап ошбу сүзне,
«Дәрәс бу» дип таныклык бирде күңле.

Әгәр ки булса гыйффәтле чибәрләр,
Танык булыр бөтен жаннар — сизәрләр.

Таң атты һәм кояш бакты жиһанга,
Менеп мәлик куды Шәбдизне алга.

Жыеп барча асыл зат, изгеләрне,
Бәян итте кичергән ошбу хәлне.

Һәм әйтте бар да: «Юк хата сүзендә,
Барыбыз да танык дәрәслегендә.

Исеменә лаек бер саф шикәр ул,
Йөзә гәүһәр кебек, тик хәйләкәр ул.

— Сатам! — дип жар сала¹², болгый базарны,
Ләкин күрсәтми һич асыл товарны.

Ничә кызны тота бу эш өчен ул,
Буена тапмаган һичбер кеше юл».

Шөкәр, димәк, гөнаһсыз кыз бит инде!
Аңардан шаһ барып гафу үтенде.

«Жефет» тапты үзенә тиң күрәп ул,
Булып чыкты саламторхан кебек ул.

Шөкәр мөһре исән калды бу шаһтан,
Вә шаһ йолды үзен шикле кочактан.

Тагын егет булып менде дә ат, ул
Мәдаин иленә тотты кабат юл.

Бу хәлдән соң уйланды: «Картаям, — дип, —
Ширин гыйшкы гына миңа таман, — дип, —

Шөкәрдә бар Ширин тәме дидем мин,
Тутый кебек, шикәр дип бер кимердем.

Күңел болганды тик ошбу Шөкәрдин,
Ширин хәлвәсенә бик интизар мин.

Ширин үзе барында ул Шөкәр ник?
Шөкәрдән бит асыл максат — Ширинлек.

Шөкәр нәрсә? Ширингә тияме соң ул?
Ширин — Ләйлә, Шөкәр — бары рәсем ул.

Акыллылар Шириннәрне сөярләр,
Тилеләрне кызыктырыр Шөкәрләр.

Шөкәр җамы өзер мина — кулымда.
Маякмы ул, ләкин минем юлымда?

Әгәр айрылса чын егет Шириннән,
Юанмас ул аңар Шөкәр бирүдән.

Ширинсез тормышым татлы түгел лә,
Шөкәрдин тапмадым бер ямь күңелгә».

Шулай уйлап тотынды жан янырга,
Күңелдә калмады урын сабырга.

Күңел әйтте: «Ширин каршысына бар,
Шөкәрләрдән төзәлмәстер яралар».

Акыл әйтә: «Бу юл хата булыр. Юк!
Соңын уйла — ни рисвайлык вә хурлык!

Бала булса, кабананма, сабырлан,
Нич эш чыкмас ашыгудан, капылдан.

Табар хурлык сине — йөрмө эзеннән,
Бер аусаң, биш көлөчөкләр үзеннән.

Теләгенчә эш ит, ләкин ашыкма,
Булыр гарьлек — белешми юлга чыкма.

Өзәңгегә абайламыйча бассаң,
Мәтәлерсең, авып төшөрсен аттан.

Үзеңә баш була белсәң өгәр дә,
Уңыш юлдан булыр һәрбер сәфәрдә.

Үгетне тот — тыйнак бул һәм түзем бул,
Һәм азрак имгәнерсең, бел, сүзем шул.

Морадыңа иреш ирлек белән син,
Бүтәниң дә сине ир дип беләлсен!

Ерактан күр һәр эшне, бул акылдар.
Хатын син — сиңа баш булса хатыннар.

Зина кылмак начар ирләргә хастыр,
Зинаны бер халык та мактамастыр.

Лаек булмас бит «арыслан» дигән дан,
Өгәр булсам болай боланга корбан.

Мин инде бер ябага тай кебекмен:
Бу тиремдә хәзер көчкө терекмен.

Хәзер ил белмәгән һичбер уем юк.
Ширингә мин гүя булдым уенчык.

Кыладыр хәттин артык, никтер, ул наз.
Бу әхвәлгә, уйлым, түзеп тә булмас.

Сорар монгол, өйгә кертсәң, балыңны.
Күңел бирсәң, хатын даулар жаныңны.

Карашлары багыремне кыла кан,
Кыланышы ерактан ук ала жан.

Бүтән мәгышука тотмыйм — тәүбә қылдым,
Алардан юк вафа һич — инде белдем.

Шулар төшерде бит мине бу юлга.
Коярсың үз каның, әстәгъфирулла!

Тагын күпме болай була түзәргә?
Шулай итим — үзе калсын бу зарга.

Дөрөс әйткән икән гакыллы бер ир:
Кешегә сукма, суксаң — жиргә сендер.

Тырыш, рәнжетмә син һичбер күңелне.
Сүз әйтсәң әйт онытырлык түгелне.

Утырдаш булмасын сиңа яманнар,
Даның чыгар — сине бар да яманлар.

Белекле йә белексезгә ачык бул,
Ләкин кайчан кирәк саклык анык бел.

Эшене бак, карап бар алты яктан,
Әгәр бер як начар булса да, саклан!

Кара дошман күзе белән йөзене.
Бел үз гаебене, хурлатма үзене.

Әгәр сүз сөйләсәң, башта уйлап бак,
Яман сүз телгә килсә — әйтмә! Бул сак!

Теләсәң син булырга изге атлы,
Эчең-тышыңны кыл изге сыйфатлы».

ШИРИННЕН, ШАВУР КИТКӘЧ ЯЛГЫЗ КАЛЫП, ТӘНРЕГӘ ЯЛВАРГАНЫ

Белә иде мәлик теге гүзәлнең
Юаткычы Шавур үзе икәнен.

Шавурны ул чакыртты үз янына,
Жибәрмәде төкәббер кыз янына.

«Калып ялгыз, — диде, — жаны тарыксын,
Эреп таш күңле, безгәрәк авышсын».

Вә кыз ялгыз үзе калгач та, шуннан
Түгә башлады яшь ялгызлыгынан.

Жиһан тар булды яшь кызга шул ук көн,
Менә килде киеп кара тунын төн.

Шушындый төн ки — күкләрнең казасы,
Түгел! Ялгыз адәмнәрнең жөзасы!

Каралды тар кабердәй барча дөнья,
Гүяки бер кыямәт купты шунда.

Бөтен йолдыз һәлак булды, кырылды,
Гүя күкнең канаты сындырылды.

Әтәчләрнең өне мәңгегә тынган,
Вә таң челе учакка ыргытылган.

Гүя дөнья, янып, кара төтеннән
Бөтен һава күмер төсенә кергән.

Адашканмы Кояш мәшрикъ юлында,
Йә алганмы аны мәгъриб полында?

Ылак¹³ кебек бу дөнья ятты тып-тын,
Котыптан куркудан көтте Кояшын.

Сөйлиләр: төнлә таң чыктисә юлга,
Әтәчләр кычыра ди: Гали-улла-а!

Гажәп, ләкин бу кара төндә һичбер
Әтәч тә кылмады Аллага төкбир.

Тарыкканнан бу хәлдә — монлы, ялгыз:
Сугыш ачты күнелдән дөньяга кыз.

Бу төн төсә көчәйтте кайгыларны,
Аларга иш булып басты караңгы.

Калып ул төнгә Ширин күнле хәйран,
Тереклектән бизеп жаны төмамән,

Сөйли инрәп: «Син әйтеп бир, замана!
Бу төн килгәнмедер миңа жәзага?

Каралыгы моның чиксез начар бит:
Күз алдымда гүя адәмашар бит!

Түгәм яшьләр аңардан куркудан мин,
Ә ул тора басып һәм дәшми ләм-мим.

Аһым төтен булып аштымы әллә?
Кидеме көн кара яс тунын¹⁴ әллә?

Нигә, төн, син мине болай тотасың?
Минем белән уйнап нәрсә отасың?

Бүген, кил, син егетлек кылчы, и, төн:
Йә тиз үтер, йә кит — килсен иде көн.

Нигә монда караеп калдың инде?
Сиңа бит кем дә киртә салмый инде.

Тота кем таң барабаны таягын?
Тышаулаган кем өлкәрнең аягын?

Балавыз шәм кебек мин инде һәр төн
Көярмен һәм сызырмын әкрән-әкрән.

Көям-янам икән бардыр сәбәп бер,
Януым кемгә булса да кирәктер.

Чебеш жаныңны кызганма, үт, үт төн!
Син, ахры бит, имансыз жан түгелсең».

Ниһаять, килде таң көймәсә ярга.
Һаман булды Ширин тик монда-зарда:

«Илаһым, син генә ярдәм кыл инде,
Гажиз бер жанга яклаучы бул инде.

Бу кайгы-койгыдан коткар мине бер,
Чишелсен жанны баглаган бу чылбыр.

Теле булса чәчемнең, анда һәр төк,
Тезәр көн-төн сиңа — Аллага тәсбих».

Шушындый сүзләр әйтеп, инрәде нык,
Башын туфракка куйды, кылды коллык.

Шул ук мизгелдә моң-зары таралды,
Бу мөшкел хәленә ачкыч табылды.

Бу сәждәсе-моңы Хөсрәүгә житте,
Аның күңленә яшрен тәэсир итте.

Кояш алтын әләм теккәч офыкка,
Бөтен кайгы явы да чыкты юкка.

Әмер бирде мәлик ауга чыгарга:
Талигы¹⁵ шуны кушты ихтыярга.

(Дәвами киләсе санда.)

СҮЗЛЕК

- ¹ *Йәм* — Иран мифологиясендә мәнгелек суын эчкән бер зат.
- ² *Яс тоту* — матәм тоту.
- ³ *Жик* (жик мәргән) — малай чактан ук сугыш һөнәренә өйрәтелгән кеше.
- ⁴ *Тас коа* — үлемгә хөкем ителеп, тере калдырылган кеше (аны сугышчыларны өйрәткәндә кеше үтерергә күнектерү өчен файдаланганнар)...
- ⁵ *Жәмиид* — Иран дәүләтчелегенә нигез салган легендар патша.
- ⁶ *Бавырчы* — официант.
- ⁷ *Жәргә* — строй.
- ⁸ *Бәрри, Турани* — Бәrr (Әфганстан) һәм Туран (Төркестан) илләреннән килгән.
- ⁹ Л. Зайончковский аңлатуынча, «дәрәс сындыр моны», дип хезмәтчеләргә ришвәт биргәндә әйткәннәр.
- ¹⁰ *Һомай* — кош рәвешендәге изгелек фәрештәсе.
- ¹¹ *Яс ман* — күннән эшләнгән мөндәрсыман шәраб савыты.
- ¹² *Жар салу* — кычкырып игълан итү.
- ¹³ *Ылак* — кыр кәжәсе бәтие.
- ¹⁴ *Кара яс туны* — траур киеме.
- ¹⁵ *Талигъ* — язмыш йолдызы.

Тезгүне кызы

Роман*

IV

Сәгадәт йокыдан торып тышка чыкканда таң атмаган иде. Төн якты, матур иде. Күктә — ай-йолдызлар. Ап-ак кар яктысы берләң көн кебек күренә иде. Һава бик салкын булганга, күрше күмәчченең моржасыннан чыккан төтен дә һаваланган кебек кенә, акыртын гына югары күтәрелә иде. Шәһәрдә тыныч иде. Еракта чана астында кар шыгырдавы гына ишетелә иде. Әллә каян гына голландский әтәч тавышы шул тынычлыкны бетерә иде. Сәгадәт бик озак күктәге Айга, йолдызларга карап торды. Үзләренең яктыларын чәчәкләндереп-чәчәкләндереп Сәгадәтнең башына койган кебек булалар иде. Ай да, Сәгадәтнең һәрбер хәрәкәтен карарга куелган каравылчы кебек, акыртын гына шул очсыз-төпсез дигтездә йөзә иде. Айдагы «Зөһрә» дә, үзенен чиләк-көянтәсен куйган көенчә, Сәгадәтне карап торган төсле була иде. Ул да, Сәгадәтнең хәзерге хәлен күрәп, кызганган кебек күренә иде. Һәм дә бизәкләнеп-бизәкләнеп Айдан килә торган яктылар аша Сәгадәткә: «Мин дә синең кебек идем, менә хәзер нинди һәммә кешене карап торам, син дә минем кебек булырсың әле», — дигән кебек була иде. Сәгадәт аның алдында тезләнеп: «Мине дә ал, бер кемем юк, туйдым бу дөньядан, әти дә үлдә, әни дә үлдә», — диясе килә иде. Ләкин анарга Айда ул сыярлык урын юклыгы исенә төшәп, әгәр ул да менсә, Айда яктылык бетәр кебек күренә иде. Аның артыннан ул шул зәңгәрле-аклы нурлар чәчә торган йолдызларны күрәсе килә иде. Очып барып төшәп, югарыдан дөньяны бер карыйсы килгән кебек була иде. Шунның артыннан, шундый матур көндә чаналар астында шыгырдый торган ак кар өстеннән, чалулы-чалулы юлдан чана берләң әле бер якка, әле бер якка бәрелә-бәрелә әллә кая барасы килә иде. Әллә кемне кочаклап-кочаклап шатлыктан, хәсрәттән егъльыйсы килә иде. Атдаш абызтайны күрәсе, мулла абый хатынын күрәсе килә иде. Иртә берләң кечкенә өйгә тула торган сабак кызларын һәммәсен үбеп-үбеп

*Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 11, 12 саннарында.

кочаклыйсы, һәммәсенә үзенә эч серен сөйләсе килә иде. Мулла абыйлар-ның төче коймак исе чыккан өйләрендә, кайгысыз иртәдән кичкә кадәр кайнаган самовар янына утырасы килә иде. Элгәреге кебек кайгысыз-кайгысыз гомерен үткәрәсе килә иде. Бөтенләй булмаса, ичмасам шул кайгылардан берәз хәл жыяр өчен генә булса да, бер атнага гына, бер дә булмаса, бер көнгә, бер генә сәгать кенә үзенә иске рәхәтен кайтарасы килә иде. Аларның бүген булмавын, бәлки гомере буена шундый рәхәтләрне күрә алмавын уйлагач, Сәгадәтнең башына: «Үткән гомер кайтмыйдыр» дигән жыр килеп төшкәч: «Үтте дә бетте»,— диде. Вакыйган, хәзер үзенә хәленең нинди мулла фамилиясеннән чыгып, шундый әхлаксызлык галәменә һәр тарафыннан жыелган кешеләре арасында сакчысыз-нисез торуды һәм дә үзенә тамагын гуйдырып өчен шул көтү-көтү теләнчеләр берләп урамнан урамга йөрергә мәжбүр икәнлеген уйлап, күзеннән яшьләр мөлдерәргә тотынды. Юешланган керфекләр аша күренгән ай-йолдызларның яктысы, үзләренә ихтиярынан башка түгелгән кебек күренгән Сәгадәткә, алар да моның сәгадәтсезлегенә кайгырган, моның кайгысына күз яшьләрен түгкән кебек күренәләр иде. Үзенә күптән керергә вакыт икәнлеген белсә дә, киёмсез тышта шулай озак торып тагы суык алдырырмын дип курыкса да, бу матур галәмнән китәсе килми, үзенә шулкадәр татлы уйларынан аерыласы килми иде. Мәнә шул вакытта акыртын гына ишек ачылды. Сәгадәт аңарга да карамаенча, каткан кебек һаман үз урынында тора иде.

Чыккан кеше акыртын гына Сәгадәт янына килде. Ай яктысында Сәгадәтне таныгач: «Сәгадәт апа, монда ни эшләп торасың?»— диде. Сәгадәт, уянып киткән кебек булып китеп, әйләнеп карагач, үзенә дустанә Зөһрәнең моңарга гажәпкә калып карап торганын күрә берләп, Зөһрәнең муенына атылып, муенынан кысып-кысып кочаклап Зөһрәне үбәргә тотынды. Зөһрә ни эшлисә, үзенә кайда икәнлеген уйлап да алмаенча Сәгадәтнең кочагына төште. Сәгадәтнең кулынан котылгач: «Ни эшлисәң син, Сәгадәт апа?»— дияргә өлгөрә дә алмады, Сәгадәтнең күзеннән аккан яшьләрен күрә, Сәгадәтне ничек тә күңелен юатырга жай таба алмаенча: «Сәгадәт апа, егълама, егълама»,— диясе килсә дә, ул сүзгә әйтәргә дә куәте калмаганга, үзенә тамагына яшь каплаганга, Сәгадәтне кочаклап, Сәгадәтнең юешланган битенә йөзгә куеп бетмәс-бөгәнмәс яшьләрен түгәргә тотынды. Бу яшьләр берләп Зөһрә Сәгадәтнең кайгыларын юарга теләгән кебек, аны кысканнан кыса бара иде. Ике бәдбәхетнең¹ күзләреннән аккан яшь тә бергә кушылып, бу яшьләр боларның фикерләрен бергә тоташтыралар иде. Берсенә күзеннән чыгып, икенчесенә йөзгә аккан бу салкын яшьләр Ай яктысында шулкадәр кызганыч күренә иде. Әгәр бу ике бәдбәхетнең шул вакыттагы өсләрендәге киёмнәренә сәләмәлеген, тузылган кара сачларын, бер-берсенә йөзгә каплаганын нинди кеше күрсә дә һич чыдарлык түгел иде. Ай да, йолдызлар да боларның бу хәлләрен белгән, боларның күңелләрен үтә күргән кебек, моң-моң гына якынлык берләп башларынан аякларына кадәр каплаганнар иде. Ай бу яшьләргә психологически тәхлил итәргә?² Бу яшьләргә бер бөртегендә ничә мең-мең кайгы микроблары табылып иде икән!? Бу яшьләргә һәр тамчысында никадәр берсен-берсә сөю орлыклары, тормышка мәхәббәтләр, иске тор-мышның моназаралары³ табылып иде икән?!

Бу эш озакка бармады. Болар бер-берсеннән аерылып, акыртын гына казармага керделәр һәм Зөһрә алып килгән комган берләп, икесе дә сабын-нар берләп юынып, тәһарәт алдылар. Сәгадәт тә, Зөһрә дә— икесе дә юынгач-ниткәч баягы Ай яктысындагы кызларга охшыйлар иде. Аларның күңелләрендә кайгылар күз яшьләргә берләп юылган кебек, икесе дә кәефле иде, төсләрендә һичбер егълаганлык әсәре калмаган иде. Күзләрендәге кызыллык бетмәгән булса да, ул да боларның йөзләрендә матурлык кына бирә иде. Зөһрә юынгач көзгесенә карады, көзгедә үзгә күргәч, бер дә андый кайгы галәмәте күрмәде. Икесе дә әллә нинди шатлык берләп чәй эчәргә утырдылар. Чәйдән соң Сәгадәт берләп Зөһрә бүген зәкятка чыгарга бул-

ганга, киёмнәр хәзерли башладылар. Бигрәк Сәгадәтнең салкынга киярлек бер киеме дә булмаганга, аның өчен бишмәт табу авыр булды. Ахырдан теге хатын(әнә теге тәмәке тарта торган), мин бүген чыкмасам да ярар, дип Сәгадәткә иске бишмәтен бирмәкче булды. Гәрәнкәче бабай аягына кияргә оек биргән иде. Сәгадәт үз күлмәге астыннан әнисенең иске күлмәген киде. Һәм дә шундагы бер карчыктан алып бер иске шәл дә ябынды, үзенә авылдан килгән катасын киде. Киенеп беткәч Сәгадәт, иске гадәтә буенча, бер мәртәбә көзгегә карады. Кырык ямаулы бишмәт, аның астыннан күренеп тора торган ике төстә ике иске күлмәк, артына басылган ката, өч шәлне бер итеп ясаган шәл берләп киенгән Сәгадәт, көз көннәрдә казлар суйган мәжлескә барыр өчен зур булса да калфак, өр-яңы кече итәкле аллы күлмәк, аягында каймалы читек берләп киенгән кызга бер дә охшамый иде. Хәтта арттан караганда бу, кешедән битәр, бер төрле чүпрәкләр берләп тулган букчага охшый иде яисә авылларда карабогдай жирләрендә каргалар куркытыр өчен куелган куркынычка охшый иде. Шулай булса да моның күзләре, кашлары: «Кара, нинди матур кыз әрәм булып тора!» — дип уйлартырлык иде.

Жомга житте, казармадагы чыга торган кешеләр киенеп беттеләр. Кайсылары чыгып та киттеләр. Сәгадәт берләп Зөһрә дә акыртын гына бара торган жирләренә юнәлделәр. Зөһрә юл буенда очраган бер йортны, бу фөлән байныкы, алар элгәре бик өлөшкәннәр, диләр, хәзер өлөшмиләр, менә монысы Сафия бикәнеке, болар рамазанда өлөшәләр, менә монысында безнең авылның бер кыз асрау булып тора иде сүзләре берләп юлны кыскартты.

Сәгадәт урамдагы яхшы киенгән бер кешене күргән саен киёмәннән ояла, очраган бер кеше аның киёмәнә исе китеп карап кала төсле күренә иде. Зур өйләренә тәрәзәләреннән карап, моның киёмәнә начарлыгына гажәпкә калалар төсле иде. Шул фикерләргә башыннан жибәрер өчен Зөһрәнең сүзләрен бик ихлас берләп тыңламакчы була иде. Ләкин һаман теге уйлardan котыла алмады. Менә болар шулай барганда арттан: «Һайт, бер якка!» — дигән тавыш ишеттеләр. Сәгадәт әйләнеп карады, яхшы атта русчарак киенгән бер мәселман хатыны берләп ак күлмәк өстеннән берни кимәенчә шәл генә ябынган бер кыз күрдә — карарга да өлгәрә алмады, яшен ташы кебек үтеп киттеләр. Сәгадәт Зөһрәгә: «Бу кем?» — диде. Зөһрә дә Вахит байның хатыны икәнлеген һәм дә күптән түгел генә кияүгә китүен һәм Бикметова Разыя бикәнең кызы икәнлеген, аларның һәр көнне зәкят өлөшкәннәрен сөйләде. Һәм дә: «Нинди үзләре тамак туннар кигәннәр, асравын күлмәкчән утырткан», — диде. Сәгадәт бу хатынны күңеленнән әллә ни өчен дошман күрә башлады. Ул хатынның байлыгына кызыгуы шунда, әллә нинди бер хис үзен биләде.

Озак үтмәде, Сәгадәт ике катлы бер агач өйнең капкасы төбөндә төрлесе төрле чүпрәкләргә төрелгән әллә никадәр кеше күрдә. Боларның кайсысы карт, кайсысы яшь, кайсысы ир, кайсысы хатын булдыгы шикелле, һәммәсе үзгә бертөрле икегә чормалган — һәммәсенә дә күз карашлары, йөзләрендәге сызыклары үзләренә бертөрле мәгънә аңлата иде. Иске бишмәт астыннан сәләмә казаки, аның астыннан күлмәк урынына камзул, аякларына ике-өчәр төсле чүпрәктән эшләнеп, хәзер төсә беләнми торган әллә ничә жиреннән ертык ыштан, аягына бик күп иске чүпрәкләргә төрлечә урап, тишек резинка, башына бүрек дисәң бүрек түгел, калпак дисәң калпак түгел, болгар телендә исеме булмаган, башка ята торган гына чүпрәкләр, тире кисәкләре киезләреннән оештырган бер нәрсә кигән картлардан башлап, күлмәксез көнчә вак-төяк чүпрәкләргә төрелеп, анасының иске бишмәте астында сакланган балаларына кадәр бар иде. Капка төбөндә алда ук бер карчык берләп аның кулыннан тоткан бер яшь кенә кыз торалар иде. Карчык бер вакытны яшел булган чапан ябынган һәм дә чапан астыннан бик иске түгел генә бишмәт кигән, муенына әллә ничә иске яулык ураган иде. Аның күршесендә озын гына бер хатын тора иде. Бу хатынның өстендә иске күлмәк, башында француз яулыктан башка бер нәрсәсә дә юк иде.

Монын алдыннан да, ике чигәсеннән дә кара сачләре чыкканга, монын озынча янаклары, тирән кара күзләре, озын тешләре, монын йөзе аны тагы кайгылы төсле күрсәтә иде. Ул һәрнәрсәгә карарга курыккан кебек, һәр кешегә карарга оялган кебек яисә караса да күрмәгән кебек кайгылы-кайгылы сирәк кенә күзен йөртә иде. Аның янында табәнәк кенә, «күәшнә»⁴ кебек корсаклы, юан билле, бер хатын бер яшьлек баласын күтәрәп тора иде. Бу хатынның өстендә бишмәтме яисә ничә кат күлмәкләрме икәнлеген аерырлык түгел иде. Алай булса да бу хатын бик күп чүпрәкләрне кигән, дәрәсән өйтсәк, бик күп чүпрәкләр эләктергән иде. Бу баласына озын ирләр күлмәгә кигезгән, башын да саргылтрак бер яулык берләп бәйләгән иде, аягы да чүпрәкләр берләп төрелгән булса да, өшемәсен дип, үз өстендәгә чүпрәкләргә дә тыккан иде. Бу хатынның жуан битеннән, курносрак борыныннан, калынак иреннәреннән, гүя үзенә күзә барлыгын да белмәгән төсле иттереп караган күзләреннән һич нәрсә аңлау һәм бу хатынның башының нинди уйлар берләп мәшгуль икәнлеген белү һич мөмкин түгел иде. Бер туктамаенча баласының аягыны чүпрәкләр арасына яшерүеннән генә моның баласын бик сөюен беләп була иде.

Өй буенда, рәшәткә тирәсендә сизгез-тугыз яшеннән башлап уналтынжиде яшенә кадәр булган малайлар уйныйлар иде, сүтенәләр иде, берсе-берсе берләп сугышалар, кычкырышалар иде. Боларның кайсысы иске чалбар, кыска гына пинжәк киеп, жеп берләп билләрен бәйләгәннәр иде. Кайсыларының жирдән өстерәлә торган бишмәт берләп каткан бүректән башка киёмнәрен күрү мөмкин түгел иде. Боларның киёмнәре никадәр начар булса да, бу көнгә суыкка бу чыдарлык булмаса да, боларның һәммәсе шат кебек кычкырышып, сугышып вакытларын үткәрәләр, һичберсе суыктан яисә үз хәленнән зарланмый иде. Капканың теге ягында хатыннары, күбрәк кызлар иде. Бу бүлгә бөтенләй башка иде. Монда киёмнәр һаман шул чүпрәк, һаман шул иске бишмәтләр, һаман шул иске каталар, сирәк-сирәк кенә иске чапаннар булса да, бу чүпрәкләр икенче төсле торганга килешләрәк иде. Һәм дә боларның йөзләре, күз карауларынан әллә нинди кәефсезлекләр, язмыштан риза булмауларыны бер дә укып булмый иде. Күбесенә йөзләрендә кершән, иннек эзләре дә күренеп тора иде. Боларның күбесе бер-берсе берләп сөйләшә, күбесенә янында бер зәгыйфь карчык яисә күзә күрми торган бер карт, яисә чүпрәк букчасы төсле төрелгән угылмы, кызмылыгы мәгълүм түгел бер бала бар иде.

Болар никадәр читтә булсалар да, теге малайлар боларны карлар берләп бәрәп яисә киләп берсе уйнаша башлап, яисә берсенә артыннан тотып боларның тынычлыкларын бетерәләр иде. Кайвакытта, бер теге малай уртага кереп, үзләре теләгәнчә йөри башлагач, оясына таяк тыккан кырмыска кебек, һәммәсе бердән шауларга тотыналар: «Һәй, чукуңган, оятсыз!» — тавышлары ишетелә башлый, кайвакытта хатыннары кызларның: «Сук башына, сук!» — сүзләре берләп теге малайның тагы берсенә бер-бер жиреннән тотып кычкырып көлүләре берләп араларында оршышлар да башлана иде. Тагы туктый иде.

Сәгадәт берләп Зөһрә дә туры ук хатын-кыз өменә барып туктадылар. Зөһрә бик күбесе берләп исәнләште. Бик күп кызның исемнәре берләп эндәшәп сөйләшә, сораша башлады. Сәгадәт болар арасында килтәч тә үзән чит күрә иде. Чөнки шулкадәр төрле сәләмәләр арасында киёмнәре, моныкыннан да начары да булса да, боларның һәммәсенә дуст-танышлары, иптәшләре яисә кулларынан тоткан әниләре, кулларынан тоткан суыр әтиләре бар иде. Сәгадәтнең беркеме юк, боларның һәммәсе аңарга ят, бу аларның һәммәсенә ят иде. Зөһрә туктамаенча танышларынан кичә ни булуларын, берсекенне ул бара алмаенча калган үлек өстендә күпме өлөшүләрен һәммәсен бик чын ихлас берләп сорарга керешкәнгә бөтенләй Сәгадәтне оныткан иде. Сәгадәт янына киләп сүз башлаучы булмаганга, ул шул өем арасында, чүпрәк дәрәясында уйга чумган иде. Шундагы кешеләренә һәммәсен карап, аның хакында озак иттереп уйлады, аның бервакытны анасының кулында бала булып йөргәннәрен хәтеренә китерә, бу көн нинди

мәшәкәт берлән тамак туйдыруларын уйлый иде. Кызгана иде. Шундагы тунып йөри торган 5—6 яшьлек балаларга карап, күзен ала алмаенча уйга чумып тора иде.

Төрле киёмнәр киенгән, төрле сыйфаттагы кешеләр минут саен күбәйгән кебек Сәгадәтнең уйлары да ерактан еракка китә иде. Ул боларның кайдан килүләренә, шулкадәр күплекләренә гажәпкә кала, берсеннән-берсенә кызганычлыгына исе китә, шундый әдәпсез малайлар, ирдәүкә кызларның уйнашуларына, сүгешүләренә йөзе кызара, йөрәге кайный, үзен үзе оныта иде. Үзенә хәле дә шуларныкы төсле булса да, бәлки бик күбесенекеннән начаррак булса да, Сәгадәтнең бөтен башын шуларны кызгану биләгәнгә, аның башында үзен уйларга урын да юк иде. Өемдә минут саен тавыш куәтләнә, минут саен кеше күбәя иде. Мәнә озак үтмәде, кечкенә генә кара бүрекләрдән китән⁷ кебек ак егетләр ашыга-ашыга урамнардан үтә башлады. Анда-монда да капкалар ачылып керә башладылар. Боларның бу ишләре бу өемгә бик зур тәсир итте. Алар арасында да «жомгадан чыгалар» дип сөйләнә башланды. Һәм дә һәрберсе капканың алдыннанрак урын алыр өчен барысы да капкага таба өслә башлады. Капканың һәр ягындагы халык урыннарын ташлап бер жиргә өелделәр. Бу өем, бу чүпрәк жыены тагы чуарланды, карты, яше, хатыны, кызы, бала-чагасы һәммәсе капкага таба баралар иде. Аннан берсе үтә-үтә алга чыга башлый иде, теге берсе тагы шул юлдан китә иде. Шулай монда кырмыска оясы кебек халык кайнап кына торалар иде. «Төртмә, кая барасың? Өлгөрмәссеңмени? Әй, чукуынган урыс,— дип,— мин авызыңны сугып ватармын! Алгарак, кызым! Алгарак! Кая анда хатыннарың арасына керәсең? Бу елда инде бирү бетте! И, чукуынчык! Эһ-һ-һ! Мәфтуха! Сабир килде, эһ-һ-һ! Үтерәсез, үтерәсез! Сосканмы әллә, кая ашыгасың?!» һәм мондый тавышлары күккә чыга иде.

Сәгадәт арттарак кына тора иде. Ул һаман үзенә уйларыннан аерыла алмый иде — ул да бу кадәр ирләр берлән хатыннары бергә түгеллекләрен, бу кадәр оят качкан кешеләренә монда шулкадәр күп булуларын, егетләр янына кысыла-кысыла да иярә торган кызлар, аның оятсызлыклары һәммәсе йөрәгенә барып тия иде. һәммәсе өчен аерым-аерым кайгыра иде. Мәнә озакламады, яшел бикасап — камзул, тун, чалма кигән зур корсаклы, майлы битле байлар акыртын гына атлап өйләренә керергә башладылар. Болар туктаганына да берсе шунда килеп: «Юл биреңез! Өйгә керергә дә юл юк, ул нинди ул!» — дип урам кебек икәгә ярылган халык арасында кереп китте.

Сәгадәт инде моннан өзелерләр дип уйласа да, тагы әллә никадәр сүгешләр ишетте. Әллә никадәр вак-төяк сугышлар, көлешләр, әдәпсезлекләр күрде. Эчкенә суык үтте, уйлый-уйлый башы авырта башлады, ләкин һаман капка ачылмады. Шулкадәр халыкның көтә торган нәрсәләре ярты тиенлек хур акча⁸ әллә никадәр мыскыл бәрабәренә, әллә никадәр һавалыклары берлән өлөшелмәде. Сәгадәт аңлай башлады: «Ник бу кадәр озак көттерәләр? Ник бу кадәр халык көтеп тора? Монда ни булачак?» Шулкадәр көттерүләренә сәбәбе Габдерахман байның бала-чагасы берлән хәзерләнгән аш мәжлесенә утырып, тамагын туйдырганнан соң үзенә корсагы туйгач, икенче яктан бер-бер кәефле эш булсын өчен «зәкят» таратуны гадәт итүе, әле төмам кикерерлек булганчы ашап бетмәве генә иде.

Ашап бетерде. Тешләрен казып, янчык берлән акчаларын алды һәм парадныйга чыкты. Дворник та байны күргәч: «Ачыйкмы?» — дип сорады. Капка ачылды, Падишанни каршы алган кебек бөтен чүпрәк базары гөрләргә тотынды һәм өелешеп-өелешеп йортка керә башладылар. Дворник: «Тизрәк, тизрәк!» — дип кычырып тора иде. Сәгадәт үзенә уйларына бөтенләй чумганга һәм арттарак торганга, ул барып житкәндә капканы ябалар иде. Дворник никадәр тизрәк дисә дә, Сәгадәт аның сүзен ишетмәенчә дворникны көттергәнгә, сүгенә-сүгенә Сәгадәттән соң бер кулы берлән капканы ябып, бер кулы Сәгадәтнең иң башына бәрде. Сәгадәт уеннан уяңды, күзе дворник күзенә каршы килде. Яшь кенә, кызыл мыеклы, ялтыраган йөзле дворник моңарга әллә нинди Сәгадәт гомерендә ишетмәгән

сүзләрне әйтеп сүгә иде. Күзен күтәреп карады. Үзенә яшьлеге, мулла абзыйлар өе искә төште, шулкадәр халыкның күпләге аңарга мулла абзыйларда үткәргән корбан гаепләрен исенә төшерде. Үзенә начар хәлләре күз алдына килде, гүя дворникның сугуы моның ябылган хәсрәт чишмәсенен юлын ачтылар. Күзеннән дә ике бөртек яшь төгәрәде, салкын йөзән кытыклап, йөзәндә эз калдырып, һичкемнең кызгануын китерә алмаенча аяк астына төште. Сәгадәт күзен жиргә текте. Тагы үзенә шулкадәр мыскыл булуына хурланып, күзеннән яшьләре ага башлады. Йорт эчендә һаман тавыш, һаман кычкырыш иде, һаман сүтеш, һаман дворник, приказчикларның тиргәве иде. Күзен югары күтәрде. Балконда бай хатыны берләп бер унбиш-уналтыдагы ябык кына кыз һәм тасрайган зур имчәкле асрау монда таба карап көлеп торалар иде. Сәгадәтнең күзә бай кызының күзә берләп очрашты. Сәгадәт шулкадәр ачу берләп күзен тутырып карады — теге чыдый алмады, борылды. Шуннан соң асрауга күрсәтә-күрсәтә әллә ни сөйләргә тотындылар, көлешәргә тотындылар. Сәгадәт боларны һәммәсен үзеннән көлү дип белгәнгә, боларга шулкадәр ачуы килде, боларны хәзер өзгәләп ыргытыр иде.

Капкадан биреп-биреп чыгаралар иде. Сәгадәт әллә кайчан Зөһрәне югалтканга, моннан чыккач нишлисен белмәенчә тора иде. Мәнә кешеләр артыннан монарга чыгарга рәт житте. Капканың бер ягында бер приказчик, бер ягында житеп килә торган малай иде. Приказчик монарга рәт житкәч: «Монарга икене дә бирергә ярый икән!» — дип кулына ике ярты тиенлек акча салды. Шулар арада теге малай, гүя бер ярты тиен буш китмәсен дигән кебек, Сәгадәтнең артыннан умырып тотты. Сәгадәт агарды, кызарды, бу акча берләп нишлисен белмәде, кая китәсен белмәде. Һичнәрсә уйламаенча, кеше киткән якка китте. Мәнә чатны борылдылар, Сәгадәт тә борылды. Мәнә моның янындагы кешеләр чабыша башладылар. Сәгадәт берни аңламады. Һаман үзәчә бара иде. Күзен күтәреп карады, каршыдагы капкадан гыжнап бер карчыкның кереп киткәнлеген һәм дә дворникның капка ябуын күрде. Шуннан үзәчә соңга калуын белеп, койма янына барып туктады. Мәнә аннан да, моннан да хәерчеләр жыелдылар. Капканы дөбөрдөтәргә тотындылар: «Ач! Ач, дим! Абзыкаем, ач! Алланың ләгънәте төшсән! Йортыңны ут алсын! Илаһем, ай Раббем, балаларың минем көнемне күрсән!» — кебек ләгънәтләр йорт эченә юллана башлады. Сәгадәт һаман шунда капка янында катып тора иде. Тыштагы кешеләр һаман дөбөрдөтәләр иде.

Мәнә капка ачылды — кулына себерке тоткан кучер киemenдәге бер кеше, әллә ниләр әйтеп, очраган берсен себерке берләп кыйный башлады. Кайсы кычкырырга, кайсы каргарга тотынды, кайсы капка ачылудан файдаланып эчкә кереп китте. Сәгадәт боларны карарга килгән кеше кебек катып тора иде. Мәнә шап итгереп себерке берләп башына суктылар — Сәгадәтнең күзләренә утлар күренде, бөтен күз алды караңгыланды, берни күрми башлады, коймага таба егылам дигәндә, кулы берләп таянды. Бераз ни булганны белмәенчә торганнан соң күзен ачты, күзә бер себерке күтәргән кешенең кереп баруы күренде, капка төбәндә монарга башка бер кеше дә калмаган иде. Сәгадәт бер киерлеп: «Уф-ф-ф!» — диде, шуның илә кайгылары тагы тышка чыгып, жанланган кебек күз алдына килә башлады.

Мәнә йорт эчендә тагы тавыш башланды. Капка ачылды, тагы баягыча йорттан кешеләр чыга башлады. Сәгадәт һаман катып тора иде. Мәнә ялтыраган йөзә берләп: «Син кая, эзли-эзли жөдөп беттем?» — дип Зөһрә килде. Сәгадәт моны күргәч, исе киткән кеше кебек Зөһрәгә карады. Башынан: «Мине дә таныган кеше бармыни?» — дип уйлады. Зөһрә: «Өлгермәдеңмени? Мәнә шулай кирәк, болай кирәк», — дип хәерчелекнең кагыйдәләрен сөйли-сөйли кешеләр китә торган якка киттеләр. Бу вакытларда икендә вакыты бик житкән булганга, Сәгадәт: «Бу актыгы булыр инде, бүгенгә бу бәладән котылам, моннан соң ачка үлсәм дә чыкмам», — дип уйлый-уйлый бара иде. Мәнә барып життеләр. Ачык капкадан базар кебек шаулый торган зур йортка барып керделәр. Халык туктамаенча агылып

килен гора иде. Дворниклар капка төбөндө кертөп торалар иде. Сәгадәт акка буяган озын өч этажлы өйгә карады. Йорт ягына икенче, өченче этаждан озын террас чыккан иде.

Анда асраулар әрле-бирле әйбер чыгарып йөриләр иде. Һәммәсенен өстләре чиста, йөзләре тулы иде, һәммәсе шат иде, күз карашларыннан тамакларының туклыклары мәълүм иде. Бер карады — шуларның сәгадәт-ләренә кызыкты, икенче карады — боларның агасыз, анасыз булу ихтималлары барлыгын яисә башкача бер-бер зур кайгылары булу ихтималын уйлап, аларны кызганды. Менә капка ябылды. Озак үгмәде, терраска дүрт егет чыктылар: боларның берсе — Габдулла әфәнде, икенчесе — Мансур әфәнде, өченче, дүртенчеләре — Габдулланың дуст һәм фикердәшләре, бай балалары иде.

Халыкта берәз тавыш басылды, һәммәсе дә тегеләргә карап, алар тугрысында сөйләргә тотындылар. Сәгадәткә дә Зөһрә боларның берсе шул йортның хужасы икәнлеген, тегеләре иптәшләре икәнлеген сөйләде. Сәгадәт тагы бер күтәрелен карады — күзе Мансур әфәнденең чырае сытылган йөзенә тугры килде. Сәгадәт моның исе киткән кебек бер жиргә текәлгән күзләреннән һәм әвене янган урыс төсле хәсрәтле йөзеннән бу «бәхетле» егетнең нидән булса да разый түгел төсле тапты. Күзе тегеләргә күчте — һәммәсенен дә өстләрендә чиста киёмнәр, һәммәсенен күзләре, йөзләре бәйрәм көне кебек ялтыраган иде. Сәгадәт үзенен шулкадәр кәефсез вакытында хәсрәтле кыяфәтле күргән Мансур әфәндене, үзеннән бер төрле якындык сизеп, кайгылыкта берлек булганга үзгәрәк төсле күрдөгә кебек, шулкадәр ачлар, ялангачлар, хәсрәтләр бар вакытта көлә-көлә сөйли торган егетләренен, төртеп-төртеп күрсәтеп кеше тугрысыннан сөйләүләре мыскыл итү кебек булганга, билгеле, аларга әллә нинди бер дошман күзе берләп карый иде.

Менә тагы Сәгадәт тирә-ягына каранды — һәммә кеше иптәшләре берләп сөйләшәләр иде. Кайсылары икесенә бирелгән бер тиенне бүлешәләр иде. Сәгадәт тагы югары карады — күзе туп-тугры Габдуллага төште. Сәгадәт бу карауда бертөрле мыскыл итү сизгәнгә, теге йортта бай кызына караган кебек бик күзен тугырып карады. Ләкин Габдулла бай кызы төсле бик тиз моның гипнотизмына жиңелмәде — Сәгадәт никадәр тырышып ачу берләп караса да, киткән саен үзенен жиңелүен сизә иде. Ахырдан күзен алды, ләкин Габдулланың күзләре бик озак Сәгадәтнең аягына кадәр үзенен тәсиренә жибәрәп торды. Сәгадәттә әллә нинди бер курку, моңынча һичбер үзе анламаган бер хис биләде — күңелендә ничек булса да бу йорттан китүнең кирәк төслелесте күренә башлады. Ләкин хәзер барып, капка ачып чыгып китәрлек куәтне баягы чиста егет үзенен күзе илә алган кебек булганга, ауга төшкән куян кебек күзен бәйләнгән дип белә иде. Менә тагы акыргыныгына күзен күтәрде. Теге егетләр бер жиргә жыелганнар. Габдулла баягы кайгылы егеткә әллә ни сөйли иде. Сәгадәткә ул тагы, Сәгадәтнең куәтен алган кебек, теге кайгылы егетнең дә малын алырга тырыша кебек иде, ул чын күңеленнән аны кызгана иде. Менә бердән дүртесә дә монда борылдылар һәм дә теге егет Сәгадәтне төртеп күрсәтте. Бу сикерле бармак тагы Сәгадәткә электик кебек бөтөн тәненнән йөрде. Сәгадәт тагы үзенен хәле бетүен сизде. «Юк, юк, миннән булмый, булмый, булмый!» — дигән тавышка башын югары күтәрде. Караса, теге кайгылы егет кызып әллә нәрсә сөйли иде, башкалары да көлөп тыңлап торалар иде. Менә берсе: «Йә, юкны сөйләсең!» — дигәч, теге кайгылы егет тә кулын селтәп өйгә кереп китте. Аның артынан Габдулла керде. Һәм озак үгмәде, кайгылы төсле булып капкадан чыгып китте. Һәм дә шул вакытта ук Габдулла капчык берләп акча күтәрәп ишектән чыкты. Чүпрәк базары тагы селкенә башлады, төрлесе төрле жиргә урынлаша башлады. Халык тыгызланды, тавыш куәт-ләнде. Сәгадәт Зөһрәне югалтты.

Менә тагы капкадан биреп чыгара башладылар. Сәгадәтне бәрделәр, суктылар, тагы артта калдырдылар. Менә ике яшь кенә кешеләр Сәгадәтнең янына ике яшь кенә, алай булса да күзләре шактый гына майланган,

битләре кершән, иннек берлән буялган, көлә-көләрәк килә торган кызларны китереп: «Әйдә, чибәр кыз, сезгә монда бирәләр!» — диделәр. Сәгадәт гажәпкә калды, берни аңламады, тегеләргә карады, кызлар моңарга көлөп карап торалар иде. Сәгадәт борылды да китә башлады: «Менә, кая барасың?» — дигән тавыш һәм дә әллә нинди ялкынлы тавыш ишетте. Сәгадәт өйләнеп карады — Габдулланы күрде, күзенә томан төште, ни әйтсә белмәде. Теге егет якынара килеп: «Әйдә, әйдә. Менә бу кызлар берлән!» — диде.

Сәгадәт ни уйларга, ни кылырга белмәсә дә, теге күзнен ботен тәннен яндыруын һәм дә минут саен ихтыяры китүен сезә иде. Менә теге кызлар (егетләр ишарәтә берләнме?): «Әйдә, нидән куркасың!» — дип Сәгадәтне алып киттеләр. Кечкенә вакытларда төштә ата каздан яисә кулына кызган тимер тоткан сине куа торган тимерчедән, эттән, пәридән качарга тугры килә. Йөгәрергә тотынасың, йөгәрәсен, йөгәрәсен, гыжрыйсың, бетәсен, һаман алга китә алмыйсың, шулай итеп һәр минут саен хәлең начарлана бара, ахырга яисә тимерче килеп готта, яисә уянып китәсен. Менә Сәгадәт тә шул вакыттагы бала кебек иде. Ләкин тегендә уяну үе мөмкинрәк иде. Әмми монда Сәгадәт Габдулланың сикерле күзләре берлән йоклаганнан йоклый бара иде. Атлаган саен кулына кызган тимер тоткан тимерче якынлаша бара иде.

Менә бер өйнең ишеге төбенә барып життеләр. Ишек ачылды, керә башладылар, мәзиннен «Аллаһе әкбәр» дигән ахшам азан тавышын ишетә-ишетә Сәгадәт тә керде. Бу кергән өй Габдулла байның двор өе иде. Сәгадәтнең гомер буенча хәтереннән чыкмаячак эшләр эшләнчәк жәза бүлмәсе, Сәгадәткә әллә нинди кара бәхетләр өчен билет бирә торган мәхкәмә⁷, Сәгадәтне мулла кызы берлән тәрбия кылынган Сәгадәтне мәңгелеккә сәгадәтлегеннән чыгара торган бәхетсез караңгы өй иде. Өй зургына иде — бер сәкесе, урындыклары, үрмәкүч оялаган почмаклары, анда монда эш киеме эленгән чөйләргә башка бер чаршау һәм дә бер лампа бар иде. Керер-кермәс теге егетләр теге кызларның ул жирләреннән, бу жирләреннән тоткалый башладылар, тегеләр дә көлешеп-көлешеп жавап бирә башладылар.

Сәгадәт үзенң капкынга төшкәнлеген белде, ләкин капкынны өзәрлек куәт әллә кайчан беткән иде. Һәм дә капкынның хужасы да килеп, һушы китсен өчен эләккән хайванның башын сугарга торган аучы кебек, Габдулла да хәзер теге Сәгадәт — мулла абыйларда «Мөхәммәдия» укып үскән, гомерендә бер кешенең кулыннан тотмаган, андый бер-бер эш тугрысында бертөрле курку калтыравы берлән калтырамаенча уйламаган Сәгадәтнең башына сугып үтерәчәк, аның урынына икенче Сәгадәт дөньяга китәчәк иде. Һәм шулай булды. Бик тиз тегеләр чаршау артына кереп киттеләр. Габдулла да Сәгадәтне: «Утыр!» — дип бер почмакка утыртты һәм кулын кулына алды. Жылы йомшак кул тагы Сәгадәтне бер эретте — ул бер сүз әйтмәенчә утырды. Габдулла иске бишмәтләренең бауларын тишә⁸ башлады — кайсы жирләрен угаларга, кайсы жирләрен тоткаларга тотынды. Бер сәгать үгте, ике сәгать үгте. Сәгадәт Габдуллага бер сүз әйтерлек куәт жый алмады. Эш ахырына жита башлагач Сәгадәт үзен үзе тыя алмады: «Жаным, кирәкми!!!» — диде. Шуннан соң ук чаршау артынан шаркылдап көлешкәнне ишеткәч, ул сүзгә дә икенче әйтә алмады. Бер чирек сәгатьтән соң караңгы двор өендә өзәлеп-өзәлеп егълаган тавыш кына ишетелә иде, ул егълаучы Сәгадәт иде, ул яшь чакта муллаларда тәрбия кылынган Сәгадәтнең актык күз яшьләре берлән бик күп кешенен яхшы сыйфатларын агызып, өмидләрен алып чыга торган агулар, ачылган яраны ямар өчен булган дәвалар иде.

Бераздан чуп-чуп үбешү тавышы ишетелә башлады һәм дә ишек ачылды — тегеләр чыгып киттеләр. Сәгадәт тә урыныннан тиз генә торды — чаршау акыргынгына селкенеп тора иде — тиле кеше кебек барды да Габдулланың башын тотып бик сузып, ашарга төлөгән кебек иттереп бик озын үпте.

Габдулла ни эшлисен белмәде, кулындагы бирергә хәзерләгән акчасын да онытты — аңарга бу үбү шулкадәр тәзсир итте — ул үзе баягы Сәгадәт кебек, исерек кебек булды. Сәгадәт бик тиз ишекне барып ачты да чыгып китте. Моның чыгуы берләң Ай да болыт астыннан чыгып, үзенә нуры берләң моны башыннан алып аягына кадәр каплады. Айга карады. Ай: «Син анда вакытта мин кеше күзенә күренергә оялган идем, менә син чыккач мин дә болыт астыннан чыктым!» — дигән кебек була иде. Айдагы «Зөһрә» кыз да: «Ай, Сәгадәт, ай, Сәгадәт!» — дигән кебек була иде. Әллә каян әтисенә: «Йа Рабби, тәүфыйк бир!» — дигән сүзе ишетелә иде. Ай һаман шул Ай булса да, Сәгадәткә үпкәләгән кебек күрәнгән була иде, аяк астындагы карлар да чыж-чыж итеп бер-берсенә Сәгадәтнең двор өсәндә ни кылганын сөйләгән кебек булалар иде. Шулар уйлар, шулар хисләр, билгелә, Сәгадәтнең күзеннән яшьләрен агыза, билгелә, Сәгадәтне көефсезлектән көефсезлек дәрәҗәсигә чумыра иде. Бик тиз яулыкларын кайтара-кайтара, Сәгадәт капкага таба китте. Капка төбәндә теге кызларның берсе дворник берләң бер почмакта торалар иде. Дворник моңарга капканы ачты һәм дә Ай яктысында Сәгадәтнең яшьлә күзенә карап: «Хуш!» — диде. Сәгадәткә бу сүз бөтен үзәгә үтте. Ул дворник мыскыл итүеннән, үзенә хәзер әнә шулар тегеләрнең берсе берләң, әле дворник берләң, аннан соң полицейский берләң теләсә ни эшли торган кыздан бер генә дәрәҗә алда икәнлегә хәтеренә килеп төште. Тагы әтисе берләң әнисе күз алдына килделәр. Әнисе башын иеп-иеп: «И Сәгадәт! И балам!» — дигән кебек була иде. Әтисе: «Кызым, кызым! Мин үләм, мина Корһан укы!» — дигән кебек була иде. Шуның артыннан ук: «Йа Рабби, тәүфыйк бир!» — дигән тавыш ишетелә иде. Сәгадәт баягы йокыдан уяна башлаганга, шуларның һәммәсен күргән-гә, үзенә хәленә ни икәнлеген белгән-гә, һич уйлап очына чыга алмаслык эшләр күз алдына килгән-гә, күзеннән чиләкләп-чиләкләп яшьләрен генә түгә иде.

Менә урамда кешеләр очрый башлады. Боларның һәммәсе Сәгадәткә: «Ни эшләдең?!» — дип әйткән шикелле булалар иде, һәммәсе Сәгадәтнең кая булганын, ни эшләгән-нән белгән кебек тоела иде. Менә казармага барып житә башлады. Казармадагы утлар жылтырый башлады. Бу утларны күргәч Сәгадәт тагы үзенә бу көн кичәгә Сәгадәт, иртәгә Сәгадәт түгеллеген исенә төшереп, тагы үксеп егъларга тотынды. Казарманы күргәч, үзенә шунда ничек керүен, шундагы гәрәнкәчә бабайга ничек әйтүен, теге хәерче карчыкның тутырып-тутырып караган күзләреннән ничек котылуын, Зөһрәнең сәальләренә ни җавап бирүен, шундагы кешеләрнең һәммәсенә ни йөз берләң күрүен уйлап егълый иде. Ахырдан болай керә алмаячагын белгәч, берәз яшем туктасын, дип бер коймага сәялде, тагы күккә карады, тагы баягы Ай баягы сүзгә әйтте, йолдызлар тагы моңа күрәнде. Менә салкын гына жил килеп, Сәгадәтнең күзеннән аккан яшьләрен битләренә таратып бөтә йөзгә сүндәрә башлады. Бу жил ыжылдап-ыдылдап Сәгадәтне пакъли килгән кебек, Сәгадәтнең бөтен тәнненә ашасын үтә иде. Бик озак шулай итеп бер урында катып торганның соңында Сәгадәт акыртын гына казармага таба китте.

Казарманың ишек алдына керде, суыктан, рухани газәптән тәнә калтырый, тешә бер-берсенә бәрелеп шыкылдый, күзеннән ачы яшьлә түгелә иде. Акыртын гына баскычка басты. Баскыч әллә нишиләп дөбердәп китте. Сәгадәткә бу дөбердәү гүя баскычның: «Синә шикелле гәһәһлыларны мин күтәрә алмыйм», — дигән кебек булганга, Сәгадәт тагы төште, тагы берәздән алга таба атлады, тагы күз алдына бөтен казарма халкы килеп төште, тагы үзенә бу йөзгә берләң аларга күрә алмавын белде. Жил дә сызгырганнан сызгыра гына бара иде. Менә казарманың ишеге ачылды, бу тавышка Сәгадәтнең бөтен йөрәгә дерр итеп китте һәм дә ишектән азрак читкә тартылды. Озакламады, дөбер-дөбер бер кеше төште. Сәгадәтне күрмәенчә, тышка чыгарга утырды. Сәгадәт моңарга күренсенме, күрәнмәсенме уен уйламакчы булса да, берсенә дә очына чыга алмады, менә егет торды да монда таба килә башлады, Сәгадәтне күрде дә: «Бу кем?» — диде. Сәгадәт

моның бу сүзенә каршы һич җавап бирә алмаенча үкереп-үкереп егъларга тотынды. Бу егет тә Сәгадәтне танып һәм дә ниләр булганын белеп: «Егълама, булган эш булган! Әйдә керик!» — диде. Сәгадәт монарга үзенен гаебенен юклыгын эченнән исбат кылмакчы була иде, шул йомшак сүз өчен һәм дә шуның өстенә бер дә исе китмәенчә гүя бик бер гади эш хакында кебек кенә: «Булган эш булган инде!» — диюе өчен бер, абзыкаем, дип рәхмәтләр укыйсы килә иде, бер хурлана, ачуы килә, үзен үзе үтерәсе килә иде.

Теге егет никадәр әйдә дисә дә, Сәгадәт урыныннан кузгалмый иде. Ахырдан теге егет бик тыгызлап алып кермәкче булгач, Сәгадәт: «Абзыкаем, жибәр! Ни күзем берлән күреним!» — диде дә тагы яшенә карыла-карыла егълый башлады. Егет тә эшнең болай булмасын белгәч, казармага кереп китте һәм дә андагы хатыннарга Зөһрәне чыгып алырга кушты. Сәгадәтнең: «Абзыкаем, жибәр! Ни күзем берлән күреним!» — дигән сүзенен моталәгасына⁹ бик тиз төшенделәр. Казарманың бөтен почмагында шул сүз яшен кебек тәсир кылды. Теге төмәке тарта торган хатын, Зөһрә, тагы бер хатын, тагы башкалары чыгып, Сәгадәтне көчкә күндереп алып керделәр. Сәгадәтнең бөтен тирә-ягын чорнап алдылар. Сәгадәт һичберсенә бер сүз әйтмәенчә егълый гына иде. Ләкин һәммәсә дә ни булганын һәм кая булганны белделәр. Сәгадәтнең шешенеп беткән күзләрен, яшь ашап ярылган йөзләрен юиндырдылар.

Һәммәсә дә монарга кызганып караганга, Сәгадәтнең хәсрәте жиңеләймәсә дә, күз яшьләре туктады. Зөһрә ашарга китерде: өч-дүрт көн ач йөргән кеше кебек, беркемгә карамаенча үчләнеп ашаган кебек ашый иде. Халык та акыртын гына Сәгадәттән тагы сораша башладылар. Боларның һәммәсә дә чын күңелдән Сәгадәтне кызганып сораган вакытта иртә берлән яисә кичә, хасыйле¹⁰, теге Сәгадәткә әйтми торган оятрак сүзләрен дә бик иркәнләп әйтәләр иде. Бу Сәгадәтне эченнән ачуландыра иде. Үзенен теге Сәгадәт түтеллеген, күнеленә урынлаштыра иде. Төрлесе төрле сүзләр сөйләп, һәммәсә бер авыздан Габдулланы, Габдулла төслеләрен сүтеп, шуларның начарлыкларын, шулкадәр зур җәберләрен сөйлиләр иде. Бәгъзеләре судка бирергә-фәлән дип киңәй биргән булалар иде, кайсылары Сәгадәтне кызганып, аркасыннан каталар, шундый эшләрдән соң да, бәхет югалмаса, дөньяда бик яхшы торган кешеләренен булуын бәян кылалар иде.

Шундый мәдрәсә, төрмә, казарма кебек бергә тора торган жирләрдә бер мәсьәлә чыкса, шуның хакында һәммә почмакта сөйләнә. Һәммә кеше үзенен шуның кебек башыннан үткән вакыйгаларын бу вакытка кадәр саклап килгән булса да, кешегә ача һәм үзеннән гыйбрәт алырга кайгылыга әмсал¹¹ күрсәтә. Монда да шулай булды. Бик күп хатыннар үзләренен башларыннан үткән шундый «сәгадәт кичә»ләрен сөйләделәр, күзләреннән бик күп яшьләр агыздылар. Кайсы ирләр үзләренен шундый начар эштә булуларын сөйләп, ахырдан: «Менә шул кызның актыккы сүзләре бер! дә йөрәктән китми, хәзер бик үкенәсез дә, кайтарып булмый!» — кебек сүзләр берлән бетерәләр иде. Бу сүзләр Сәгадәтне юатырга сөйләнсә дә, Сәгадәтне шул җәмгыятькә кабул итү приговори иде. Шуның өчен Сәгадәт боларның бу юатуларыннан үзенен тагы бер мәртәбә түбән китүен генә белде.

Бик озак утырылганны соң, бик күп, Сәгадәтнекеннән дә кызганыч хәлләр сөйләнгәннән соң йокларга яттылар. Сәгадәт тә ятты. Ләкин төн бие күзенә йокы кермәде. Үзенен хәле күз алдына килеп күренеп эңне пошыру берлән генә калмаенча, Габдулланың теге сихерле күзләре дә һәрвакыт күз алдында уйный, аның тавышлары ишетелгән кебек була, аның берлән моның арасында әллә нинди бер якынлык бар кебек була иде. Һәм аны күрәсе, тагы шундый бер үбәсе килә иде. Тагы бу уйның начарлыгы хәтеренә килә. Һәм ул егетнең инсаниятсезлеген исенә төшә дә, үзенен теге үбүен кызгана, үзенен гыйффәтеннән битәр, үзенен шулкадәр күнеленнән чыккан, гомерендәге «беренче үбүе»нең шундый казарма халкыннан әхлакның түбән дәрәжәсенә төшкән бер бай малаена китүенә ачуы килә, үзен үзе

кызгана иде. Бик соң гына Сәгадәт йоклап китте. Төшендә әтисе берлән әнисен һәм үзен күрде.

Сәгадәт үлгән имеш. Бу шунда йөрсә дә, барыбер Сәгадәт үлгән имеш. Әтисе дә, әнисе дә бик кәефсезләр, бер-берсенә дә, моңарга да бер сүз дә әйтмиләр имеш. Тагы шунда әллә нинди этләр моны талый имеш. Кычкыруына, акыруына карамый имеш, һаман талый имеш!

Шул ямьсез төштән куркып кычкырып уялды. Күзенәң ачылуы берлән ямьсез төшнәң тәғъбире¹² һәм моны үртәр кебек үзенәң кичә Сәгадәт түгеллеге тагы күз алдына килде. Озак үтмәде, һәммә халык торды. Сәгадәт гә горды. Һәммә кеше моның берлән йомшак булса да, һәммәсенә күзендә әллә нинди бер мыскыл итү яисә кызгану бар кебек күрә иде. Шуның өчен Сәгадәткә һәр кеше берлән кара-каршы килеп сөйләү вәждани бер зур газап иде. Бүген көндөз шулай үтте. Кич берлән теге гармунчылар исереп кайттылар. Әллә ниләр сөйләп, әллә ниләр кыланып кына калмадылар, Сәгадәткә килеп, әйтер-әйтмәс хәрефләре берлән: «Сәгадәт синәң туйга! — дип һәм кайсысы: «Ә, миннән беркөн үптермәгән идең! Ә хәзер нишләдең?» — диләр иде. Икенчесе килеп: «Сәгадәт, кил әле берәр бие! Кил! Син бит инде барыбер... күтләк!» — кебек сүзләр берлән Сәгадәтне тагы бер дәрәжә түбән төшерделәр. Тирә-янында халык та боларның бу сүзләреннән көлгәнгә генә Сәгадәт үзенәң хәзер ни дәрәжәдә икәнлеген аңлады. Көннән-көн моның дәрәжәсе төшә бара, көннән-көн бу иске Сәгадәтлектән ерак китә бара иде. Тышта тугры килгәндә шундагы кешеләр моны һич мәрхәмәтсез тотып уалар, кайсылары бер дә оялмаенча мунчага барырга чакыралар һәм шундагы башка хатыннар да Сәгадәт ягыннан бер сүз әйтмиләр иде.

Моңарга — хәзер үзен азрак кеше арасына кертер өчен, үзенәң югалган дәрәжәсен табар өчен — Сәгадәткә моннан китәргә кирәк һәм дә көннән-көн батып бара торган сазлыктан чыгарга кирәк иде. Ләкин андый урын бу көннәрдә күренмәгәнә, Сәгадәт әлегә генә булса да монда тора иде. Теге жомга көнне хәерчелеккә чыгудан никадәр тәүбә кылса да, хәзер үзенәң кадере киткәнә, һәммәсе Сәгадәтне үз дәрәжәсендә күргәнә. Сәгадәткә өйдә торып тамак туйдыру мөмкин түгел иде. Шуның өчен зәкятка йөри иде, дворникларның сугуларын, төртүләрен, приказчикларның кысуларын, әллә нинди сүзләр әйтүләрен һәммәсен күтәрә иде. Эченнән һаман Габдулланы уйлаганга, киләсе жомганы күрә алмас төсле көтә иде. Жомга да житте. Сәгадәт чыгып китте, рәте берлән Габдулларга баргач, Габдулланы күргәч тагы ниләр әйтәчәкләрен исәпләргә тотынды. Габдулла терраска чыкты. Теге малайлар, теге кайгылы кеше юк иде. Сәгадәт, ялгызлыгын белгәч шатланды, алгарак чыгып Габдуллага карарга тотынды, һәр минутында менә күзгә-күз очрашабыз, дип уйлый иде. Ләкин Габдулла һаман әллә ни карый, һаман бу якка таба күзен йөртми, йортсә дә бик өстән генә китә иде. Сәгадәтнең йөрәге кайный, эче яна иде. Менә акча өләшә башладылар. Сәгадәт һаман Габдулла берлән күзен очраштырырга югары карый, һаман артка кала иде. Менә теге жомгада кызлар китергән егетләр тагы бер-ике кызны алып киттеләр, аның артыннан Габдулла да бара башлады. Габдулланың юлына каршы чыкса да, Габдулла моңарга башын күтәрәп карамаенча үтеп китәчәк иде. Сәгадәт чыдый алмады: «Исәнме!» — диде. Габдулла бик зур иттереп күзен тутырып карады да бер сүз әйтмәенчә китте һәм Сәгадәтнең күз алдында теге кызлар артыннан двор өенә кереп китте.

Сәгадәтнең актык өметә өзәлдә. Бу минут анардан муллаларда тәрбияләнгән Сәгадәтнең актык жимешләре булган яхшылык, начарлыкка һәм дә эшенә күрә жәза бирелүенә, хәтта бер-бер гадел Алланың булуына ышануын тәмам алды. Моңарга никадәр золым кылган, бүген дә тагы моның төсле бер кызны шулай итә торган бер бай малаена бирелгән дәүләт, шулкадәр яхшы, тугры, гомерендә, шәг, бер мәртәбә зур гәнаһ эшләмәгән гәрәнкәче бабайның шул дәрәжә фәкыйрьлеге аның хәзергә үлчәве бусенча һич гадәләткә сыймый иде. Тиз генә моннан китте дә һәрнәрсәгә бер

дошманлык! һәркемгә бер ачу берләп карап, сөйләгәннәрен сүзләрен тыңламаенча Сәгадәт моннан да чыкты. Бу Сәгадәт хәзер өченче Сәгадәт иде. Ул хәзер һәрбер начарлыкны кылырга хәзер, һичберсендә гөнаһ, кешегә жәбер кебек нәрсәләр күрми иде. Чөнки аның ул күзе шул соңгы атнада зәгыйфьләп килеп, бүген Габдулланың «илтифаты» берләп бөтенләй беткән иде. Чыгып халык бара торган жиргә китте. Бер капка төбөнә барып туктады. Менә Печән базары ягынан өстләренә дипломатлар кигән, башларына серый шәлләр ябынган, кулларына алтын балдаклар кигән ике кыз янса ике хатын киләләр иде. Болар янына килеп житкәч бер яшь кенә хатын тегеләреннән берсенә: «Аппагым Мәрьям!» — диде. Тегеләр дә туктап сөйләшә башладылар. Теге хатын «Мәрьям» дип дәшкәнә яшь, тулы, кызыл йөзлә чибәр генә кыз иде. Иптәше, кыздан битәр, хатынга янса карчыккарак якын иде. Аның күз төпләре каралган, битләре азрак жырчыкланган, авызы зурайган иде. Моңы күрше хатыны: «Кая торасың, Мәрьям?» — дип сорап башлады. Теге дә: «Мәхүпләрдә», — диде. Тормышының ничеклеген тугрысында сорап башлады. Теге кыз бик мактап җавап бирә иде. Менә озак үтмәде, хуш, дип китеп бардылар. Алар киткәч, башка хатыннары алар тугрысында сөйләп башладылар. Берсе: «Нинди киенгән, безнең күк хәерче кызы иде бит», — диде. Икенчесе тагы: «Гөнаһысы булса да рәхәтләнәп тора шул, ашарга, эчәргә хәзер, өст-баш бөтен», — диде. Тагы берсе: «Ни булса да хәерченекеннән артык инде!» — диде. Дүртенчесе: «Сөйләсез шунда, аның гөнаһысы кая, ни җавап бирер. Без ач булсак та, Аллага шөкер әле. Аларның соң анда ни? Исәреп урыслар, әстәгъфирулла!» — диде. Берсе: «Бер исәреп урыс кына булмый, чибәр-чибәр бай егетләре дә баралар», — диде.

Сәгадәт боларның һәммәсен тыңлады. Теге кызның киеме, ачык йөзә йөрәгенә бик сәнен калганга, боларның сүзләре дә шул якны куәтләгәнә, теге хатын әйткән гөнаһлардан бөтен кеше курыкмаганда Сәгадәт кенә курыкмаудан берни булмас, дип уйлаганга, бу бүген үк Мәхүпләргә китәргә уйтады. Теге кызлар сөйләгәндә: «Әнә шул сары йорт!» — дип Кабан күленә теге ягындагы бер өйне күрсәткәнә, акыртын гына исәпләп шунда таба китте. Кабан күле аша туп-гуры турылап сары өйгә керде. Өй тып-тын иде. Уң якка борылды. Альяпма бәйләгән 35 чамасындагы бер жуан гына, тигез генә манлайлы бер хатын казан тирәсендә кайнаша иде. Моңы күргәч: «Кем кирәк?» — дип китте. Һәм югартын жуан гына, кара күзлә, кулларына алтын беләзекләр кигән, һәрбер бармагына икешәр алтын балдак кигән, тулы гына, әллә нинди, күзәндә нур юк бер хатын чыкты һәм Сәгадәт янына килеп: «Исәнме!» — диде. Сәгадәт хатынга үзенен ник килүен, кем икәнлеген һәммәсен бәян кылды. Менә аннан да, моннан да төрлесе төрлесе киёмдә, кечкенә калфаклардан кызлар чыга башладылар. Кайсылары хисапсыз жуан, тупас, дорфа, кайсылары кечкенә, чибәр генә, кайсылары тешләре төшә башлаган карчыклык елына кергән хатыннары иде.

Сәгадәтне бик тиз теге хатын үз бүлмәсенә алып керде. Бүлмәдә паласлар жәелгән, зур көзгеләр асылган, ап-ак мендәрләр урыннарына өелгән, почмаклары шкафлар берләп, шкафлар чынаяклар, чөйнекләр берләп тулган иде. Бүлмәдә әллә нинди хуш исле май исе чыккан иде. Хатын: «Менә утыр шунда! Билетың бармы?» — диде. Сәгадәт тә кесәсендә йөри торган әтисе, әнисе һәм үзенә бирелгән билетын чыгарып бирде. Хатын чыгып китте. Озак үтмәде, кулына бер кочак киём күтәреп килде һәм дә Сәгадәткә шул киёмнәр арасынан ике күлмәк, һәм дә энжеле калфак, читек-көвеш бирде. Һәм дә сандыгыннан муенга тагарга гәрәбәләр бирде. Сәгадәткә чаршау артына кереп киенергә кушты. Сәгадәт киенгәндә гөжләп тора торган самовар берләп баягы хатын килеп чөй хәзерләде. Хужа хатын да аның артынан тарелка берләп өеп, булары чыгып тора торган ит алып керде. Сәгадәт киенеп бетте, зур көзгегә карады. Киёмнәр бик чистага күрә Сәгадәт бик матур төсле кебек күренсә дә, Сәгадәт әллә нигә үз көзгедә күргәч жирәнде, чырайлары сытылды. Үзәндә мулалардагы Сәгадәтнең бөтенләй бетүен күрә: «Булган эш булган!» — дип абызтай янына чыкты.

Абызтай моны күргәч тә: «Менә нинди яхшы булган, ахырдан бу киёмнәр һәммәсә үзәнә булыр» — диде дә чәй эчәргә утыртты. Сәгадәт, туңганга һәм күптән мондый тәмле чәй эчмәгәнгә, бик кәефләнеп эчә башлады. Чәйнең төмә барыбер мулла абыйлар чәенең төмә иде. Ләкин алай булса да, Сәгадәт һәр йотуында әллә нинди агу йоткан кебек була иде. Абызтай боларда кызларга торырга жиңеллекне һәм фәлән байның фәлән кызын алуын, фәлән байның алырга теләп йөрүен сөйләде. Үзе теләмәгән кеше берлә утыртмый һәм Сәгадәткә әлегә үз янында гына торып, бик калерле кунак берлән үзе теләсә утыруын сөйләде. Сәгадәткә үз исемен жибәрәсе килмәсә, «Шәкәр» дип әйтергә кушты.

Сәгадәт ит ашады, чәй эчте. Менә чәйдән соң теге яктан скрипка тавышы ишетелә башлады. Абызтай: «Кунаклар килде, күрәсез».— диде һәм Сәгадәткә карап: «Әйдә, кызлар ягын карыйсыңмы?»— диде. Һәм Сәгадәтне алып чыгып китте. Һәммә бүлмәләрне күрсәтте, һәммәсенен хужаларын әйтте. Идәннәрен жуа торган киң генә бүлмәгә: «Менә бусы сиңеке булыр, теләсәң ничек торырсың!»— диде. Скрипка уйный торган бүлмә янына бардылар. Ишек ачык иде. Бүлмәгә ике егет һәм берничә кыз утырган, өстәл өстләренә бутылкалар, сыра берлән тулган стаканнар куелган иде. Боларны күрү берлән: «Исәнме, Мәхүп абызтай!»— диделәр.— «Исәннәرمесез?» - диде. Сәгадәткә: «Эчәсенме?»— диде. Егетләргә: «Яңы кыз әле, бүген керде». Егетләреннән берсе: «Свежий икән!»— диде. Сәгадәт үзенен кыяр дәрәжәсенә төшүенә, свежилек, свежий түгеллек берлән үлчәнүен күреп, ачуы килеп кызарды. Хатын шуны сизеп: «Ул өйрәнмәгән әле»,— диде. Һәм Сәгадәтне алып китте. Башка бүлмәләрне күрсәтте. Сәгадәт һәр жирдә чисталык күрдә, һәр жирдә туклык күрдә, ләкин һәммә нәрсә шундагы чисталык, шундагы пакылек һәммәсә әллә нинди суалчан чисталыгын искә төшереп жирәндерә иде. Вакыт шактый үтте, теге яктан скрипка тавышлары, ырлаган тавышлар да бер дә өзәлмәде. Сәгать унберләрдә Сәгадәт йокларга хәзерләнә башлагач абызтай берлән кара мыеклы, кечкенә сакаллы, түгәрәк кенә, майлы гына күзлә бер кеше килеп керде. Сәгадәткә: «Исәнме!»— дип кулын бирде. Сәгадәт нишләргә белми торганда абызтай: «Күреш, күреш, ул үз кеше»,— диде. Сәгадәт кулын бирде, абызтай Сәгадәтне чакырып чыгарып: «Менә шуның белә бүген кунсан, читек-кәвеш бөтенләй үзәнә булыр, мин югары чарлакка урын хәзерләгтем, беркем дә юк анда»,— диде. Сәгадәт берни дә исәпләп тормаепча: «Ярар»,— диде. Бераздан ап-ак мендәрләр, түшәк-япмалар, комганнар, тазлар куелган бүлмәгә абызтай берлән барып керде. Озакламады, абызтай артыннан теге кеше дә килеп керде, һәм абызтай да чыгып китте. Сәгадәтнең әүвәлгә киче шулай үтте.

Потомственный почетный гражданин господин Габдулла Әмирханович сәламәт иде, ягъни жисмән һич авырмый, һичбер жирендә хәстәлек галәмәте сизми иде, әмма рухани Габдулла яисә Габдулла әфәнде, ягъни вәждан иясә, оятлы Габдулла әнисенен имие берлән тәрбия кылына башлаган вакыттан бирле кечкенәләп кенә басыла-басыла, хәзер мәдрәсәдән чыгып, дустан кушылгач бөтенләй жиңеләп куелган иде. Шуның өчен бөтенләй үлгән иде яисә үлгән дәрәжәсендә телсез, авызсыз булган иде. Кечкенә вакытта Габдулла дворник малае берлән уйнаганда, бер-бер уен арасындагы дау өчен дворник: «Бай баласына тимә!»— дип угълын кыйнаганда Габдулла кызганырга тотына һәм күзләреннән яшьләр мөлдер-мөлдер ага, эчә поширга башлый иде. Теге малайны кызгана, аның өчен яисә үзенен аның елавына сәбәп булуы өчен елыйсы килә, күп вакыт елый иде. Икенче көнне яисә шул көнне үк аны бәхилләтер өчен өеннән алма бөлеше кисәге-фәләнме яисә чәчкәме яшереп кенә алып чыгып бирә иде, тагы дусланалар иде. Габдулла үзенен гәнаһысын сатып алуына кальбән¹³ бик рәхәтләнеп, яз көне өстеннән кышкы калын киёмне салган кеше кебек булып жиңеләп шатланып кала иде. Әмма хәзер Габдулла алай түгел иде. Анарда ул вакыттагы хисләр бер дә юк дияр дәрәжәдә иде яисә юк та иде. Ул намаз укый иде, зиратка бара иде, мәжлестә хәзрәт Коръән укыганда тыңлап тора

иде, рамазаннарда, жомгаларда хәзрәтләрнең тәмуг, ожмах хакындагы вәгазьләрен тыңлый иде. Ләкин бу эшдәр һәммәсә машина кебек кенә эшләп, бу сүzlәр дә тавыш булганга колакка керә, икенчесеннән чыгып, күңелендә бернәрсә дә калдырмый иде. Күп елдан бирле бер нәрсә хакында чынлап кайгырганы, бик күптән бирле һичбер нәрсәне сөйгәне, бик күптән бирле, ягъни күгәрчен очыртудан туктаганнан бирле бер нәрсәгә күңелен куйганы юк, бик күптән бер кешегә чын дусл булганы, бик күптән бирле дошман булып, аның хакында начарлык уйлар дәрәжәсенә житкәнче бер кеше дә дошман тотканы юк иде. Кыскасы гына, ул һәр нәрсәгә бертөрле карый иде, ягъни һичберсенә үзенә рухани куәтне артык сарыф кылмаенча, һәммәсенә тигез сарыф кыла иде яисә һәммәсенә бер дә сарыф кылмый иде. Дөрест, кызлар берләп маташу, алар берләп утырышны башка эшләргә артык күрә иде. Ләкин моңнан да бер-бер рухани рәхәт алганнан булмаенча, мотлака¹⁴ жисмани секундлык ләззәт өчен генә иде. Һәм болар да Габдулланың зиһенендә бернәрсә дә калдырмыйлар иде. Ашау-эчүгә һәммәсә дә бертөрле мәхәббәт берләп, фәләп берләп түгел иде, фәкать башка вакыт үткәергә эш булмаганнан, эч пошканнан бер эш кенә иде.

Габдулла һәр жомга көнне үк булмаса да, күп жомга көнне «зәкятчы» кызлардан берсен алып кала, аның берләп двор өсндә утырыша иде. Ләкин болар арасынан да һичбер вакытта берсен үзгә сайлап куймый иде. Үзләренә кергән асрауны Габдулла әфәнде тиз генә кулга төшерә иде һәм һәр кирәк вакытта истиғмалыга¹⁵ ярарлык дәрәжәсенә китерә иде. Шулай булса да, аның чыгып китүенә һичбер кәефс китми иде. Фәхешханә кызларыннан Габдулла әфәнде матуррагы берләп утырса да, ул да үзенә табигатьнең һәр матурлыгынан ләззәт алырга теләгән (эстетический куәт) хиснең теләве буенча булмаенча, дусл-иш арасында моның кызы артыграк күренсен өчен генә иде. Менә мәгълүм жомга көнне. Сәгадәтнең башына мәгълүм сәгадәтсезлек жимергән кичне Габдулла шул Габдулла иде. Ягъни ул бер гәүдә кисәгә иде, утын агачыннан аермасы да үзенә ихтыяры берләп йөрүе, күрүе, ишетүе, хасыйле, хәвас заһирәтнең¹⁶ барлыгы берләп генә иде. Рухани тарафыннан караганда Габдулла бары бер агач иде һәм дә киселгән, корыган агач иде. Сәгадәт берләп кичне үткәрүе дә, һәм дә югарыдан Сәгадәтне күрәп аны сайлавы да шул Габдулланың хисмани кирәкләрен тутырып өчен генә иде. Мансурның каты-каты сүzlәр әйтәп китүе берәз кәефен жибәрә дә, ул да озакка бармаган иде, һәм ул кәефнең китүе дә Мансур сүzlәренә тәсир кылуынан булмаенча, үзенә потомственный почетный гражданин господин Габдулла Әмирхановичның үз дәрәжәсендә гора белмәенчә, шул «ярлы шәкерг»кә шулкадәр сүzlәр сөйләргә ирек бирүенә генә иде, ул бик тиз беткән иде. Сәгадәт берләп утырганда шул кылачак эшеннән башканы һич уйламый иде һәм ахырдан да уйлармын дип хәтеренә китерми иде. Фәкать Сәгадәтнең моның һәрбер сүзенә карамаенча елап кына торыуы һәм дә чыгып киткәндә тиле кеше кебек бик каты итеп суырып үбүе Габдулланың электрик тогы кебек аягынан башына кадәр калтыраткан, һәм үлгән вәжданы Габдулланы да үзенә электрик хәрәкәте фалиж¹⁷ зәхмәтеннән берәз уяндырган иде.

Габдулла Сәгадәтне озатып өйгә кергәндә бик күп еллар уйламаган, бәлки Сәгадәт тугры килмәсә, тагы бик күп еллар уйламайчак фикерләрен башыннан кичерә иде. Ул Сәгадәтнең хәле тугрысынан уйлый иде. Сәгадәтнең авызынан үпкәндә бөтен йөрәгенә киткән зәһәрә моның иерәтешештерә иде. Шундый уйлар берләп берәз үзгәрәп, Габдулла өснә керде. Әнисе өйдә юк иде. Залга аш әзерләгәннәр иде. Теге иптәшләре көлешеп-көлешеп үзләренә хәлләрен сойлиләр иде. Габдулла ишекне ачып, үт куелмаган алгы бүлмәгә керүе берләп, тегеләр көлешә-көлешә моның янына килеп: «Нихәл, кияү?» — дип көлешеп сөйләшә башладылар. Габдулланың авызында Сәгадәтнең үбү эсе һаман бетмәгән булса да, Габдулла аларның көлкеләренә иярәп көлешеп-көлешеп сөйли-сөйли шундагы мраморный юынгычтан юынып, авызларын порошоклар берләп ышкып юып эш бүлмәсенә чыкты. Югачтын да Сәгадәтнең үбү эсе төмам беткән кебек

булмаса да, азайган төсле булган иде. Һәм аш ашый башлагач бөтенләй беткән иде. Сәгадәт тә хәтердән чыккан иде. Өч егет көлешә-көлешә өч-дүрт төрле ашны төрле-төрле әйберләр берлән ашаганнан соң һәм дә тагы берәз вакыт үтсә дип чәй дә эчкәннән соң, кич бик иртә булганга, тагы берәз чыгып киткәннәр иде. Төшөндә Габдулла әллә нишләп шунда теге кыз һәм Мансур берлән саташса да, һәм уянган вакытта яңа гына үпкән кебек авызында Сәгадәтнең үбү эзе булса да яхшылап торып юынып, киенеп чәй эчкәч берни калмаган иде. Иртә берлән чәйдән соң сабакларын хәзерләргә тотынса да, Мансурдан, кичә суык тиерү сәбәплә, бүген бер дә бара алмавын һәм докторының дүрт-биш көнсез чыкмаска кушуын язган хатын китергәч, Габдулла аны да ташлап чыгып киткән иде. Бу атнада атна буена Мансур килмәгәнгә, Габдулла тагы эшсез калган иде. Тагы кичләргә, көндөзләргә дуст-иш берлән уздыра иде. Менә жомга көн житте. Габдулла эш юктан эш булсын дип бер кызны алып кермәкче булды һәм шунда бер очраганны алып та китте. Ләкин теге кыз тагы очрап, моның каршысына чыгып әллә ни әйтте. Һәм Габдулла тагы авызыннан үбү эзе сизә башлады, тагы йөрәгә калтырый башлады. Ләкин ул да озакка бармады, двор өенә кереп теге кыз берлән сөйләшә башлагач та Габдулланың һәммә уйларын алып ташлады һәм Габдулла тагы өйгә кереп, авызларын юып ашагач тагы элгәреге потомственный почетный гражданин господин Габдулла Әмирханович булып калды.

Мәгълүм Сәгадәткә мәгълүм сәгадәтсезлек ирешкән мәгълүм жомга көнне Мансур әфәнде балконда Габдулла һәм Габдулла иптәшләре берлән шундый эшләр тугрысында сөйләшәп, никадәр аларны шул кабахәт эштән саклар өчен тырышкан булса да, үзенә фикеренә дөрестлеген исбат өчен никадәр сөйләгән булса да, сүзләре бер дә тәсир кылмаенча, Мансур әфәнденең бу бай малайларын ислахтан¹⁸ өметен генә өзгән иде. Мансур әфәнде чыдаша алмаенча бик каты сүзләр әйткән һәм шул эштә булмас өчен тиз генә кайтып киткән иде.

Кайтуларында, кайтканнан соң да Мансур әфәнденең уйлаган уе шул мәсьәләдән бүтән булмады. Шул кызларның сәгадәтләренә югалуын, шундый өч тиенлек малайларның шулкадәр мөкатдәс¹⁹ бер кешенең бөтен гомерен харап итәргә сәбәп булуларын төрле яктан төрле буяуларда уйдан кичерде. Бу мәсьәләдә үзенә файда итә алмавына, шул малайларны да тотып калырлык куәте булмавына үзенә үзе ачуы килеп, әллә нишләп беткән иде. Кич берлән шул эшне дуст-ишенә әйтеп гомуми мөхакәмәгә²⁰ салудан да мәсьәләнең төрле ямьсез яклары, теге кызларның хәленең тагы караңгы көннәре тасвир кылынудан башка файда булмады, көн буге шуның берлән мәшгуль булганга, Мансур әфәнде төнлә дә төрле сурәтләрдә, төрле кызганыч кыяфәттә теге кызны төшөндә күрә-күрә жөдәп чыкты.

Бу фикер иртә торгач та Мансур әфәндене ташламаса да, Мансур әфәнде төнлә рәтләп йоклый алмаудан һәм дә кич берәз суык алдырганнан башы авыртып төмам авыру булганга, аның тугрысында ул кадәр үк уйлый алмый иде. Үзенә сәламәтлөгә юклыгын белгәч мәктәпкә бармаенча докторга барса да, доктор өч-дүрт көнсез чыгарга ярамавын сөйләгәч, Мансур әфәнде акыргын гына авырып, теге кызның хәлен уйлап һәм дә үзенә хәзер Габдулла берлән ничек кылынырга кирәклеген уйлап, үзенә эшләгәч эшләренә планнар ясап, сүзләр тәртип кылып ята иде, Габдуллага ничек башларга, ниләр сөйләргә, ләкин хәзерләнеп кенә калмаенча, нинди сүзләр берлән йөрүе, нинди сүзләр, нинди хәлләргә дәлил итүен һәммәсен ясап куйган иде. Ул Габдуллага инсаният наменә²¹ шундый кабахәтлекләр эшләү ярамавын, андый эшләрдән һичбер файда булмавын һәм дә андый кешеләренә эшләгән вакытларында вәжданнары булмаса да, бервакытны йоклаган вәжданның уянып, шул эшләргә үзенә мөхакәмәсенә алып тикшерүен һәм дә бик зур вәждан газаплары чигәргә тугры килүләрен бәян кылачак иде.

Мансур әфәнде атна тулып үткәч, Сәгадәтнең сәгадәтсезлек дәрәҗәсына чумган, үзеннән үзенә төмам бизеп бетеп, дөньяда рәхәт күрүеннән өметен кисеп, фәхеш галәменә атылган көннең иртәгесен Габдуллаларга китте.

Юлда ничек сөйләүләрен тагы бер кат күңеленнән кичерде. Ләкин әллә нишләп, ашханәгә керә торган шәкерт кебек үзеннән үзе бер кызарып, бер агарып китте, үзен Габдулла янында иттереп уйлап, бер сүз әйтергә аптырап торган кебек күрә иде. Ни уйласа да уйлады, Габдуллаларга вакытында барып житте. Асрау ишек ачты. Мансур кереп, Габдулланың йөзенә карамаенча гына, «саумы», «сәламәтме» сүзләрен мәгънәсез көенчә генә өйткәннән соң сабак башланды. Сабак буге Габдулла берләң Мансур бер-берсе берләң сөйләшсәләр дә, бер-берсенә тугры карашканнары юк иде. Мансур мәгълүм фикерләр берләң мәшгуль иде. Габдулла Мансурны күрү берләң авызында тагы үбү эзен сизә башлаганга, шул эз аны тагы газапый иде. Ахырдан сабак бетте. Мансур тагы үзенә куәтен югалтты. Ул үзенә өйтөчөк сүзләрен башыннан аягына кадәр ятлаган кебек булса да, һәммәсе дә бер минутта очты да китте. Бераз катып торганнан соң, ни әйтергә дә сүз таппагач, Мансурның әллә ни әйтергә теләп өйтә алмавын аңлаганга һәм андый сүзләр тагы теге үбү эзен ачасы булганга, үзенә бүген сәламәт калуына бераз шатланса да, Мансурның бу кыяфәте тагы Габдулланы газапый башлады. Һәм Габдулла тагы үбү эзен сизә башлады.

Иртәгесен иртүк, шыгырдавыклы караваттан тормаc борын ук Мансур әфәнденең бүлмәсенә Габдулла килеп керде. Габдулланың күзләрендә, йөзләрендә әллә нинди эч пошуын белгертә торган галәмәтләр күренгән кебек, үзен үзе жинеп потомственный почетный гражданин господин Габдулланың шулкадәр ярлы бер шәкертнең өенә килер дәрәжәгә кадәр тәнәззел итәрлек²² бер эшкә чыгуын да белгертә иде. Габдулланың килүе илә Мансур әфәнде, караватның иске хәлен хәтереннән чыгарып, илтифатсыз торып азгына карават астына төшеп китмәде. Габдулла акыртын гына, кызарып кына утырды. Мансур да киенер-киенмәс сөйләшә башлады. Габдулла: «Мансур әфәнде, сездә бик зур йомышым барга сезне иртүк килеп уяттым. Бүген дәрәскә бармаенча, минем берләң бер-бер жиргә барып сөйләшеп утырырга вакытыңыз булмасмы?» — диде.

(*Беренче китап тәмам.*)

Тексты журналга ЛЕНА ГАЙНАНОВА әзерләде.

СҮЗЛЕК

- ¹ *Бәдбәхет* — бәхетсез.
- ² *Тәхлил итү* — аеру, анализлау.
- ³ *Моназара* — бәхәс.
- ⁴ *Күәшнә* — күәс чиләге.
- ⁵ *Китән* — ак киндер тукыма.
- ⁶ *Хур акча* — түбәнлек белән табылган акча.
- ⁷ *Мәхкәмә* — хөкем йорты.
- ⁸ *Тишү* — чишү.
- ⁹ *Моталәга* — мәгънә.
- ¹⁰ *Хасыйле* — кыскасы, жыеп өйткәндә.
- ¹¹ *Әмсал* — мисал.
- ¹² *Тәгъбир* — аңлату, юрау.
- ¹³ *Кальбән* — чын күңелдән.
- ¹⁴ *Мотлака* — һичшиксез.
- ¹⁵ *Истигъмалъ* — файдалану.
- ¹⁶ *Хәвас заһирәт* — үзен белдерү сыйфатлары.
- ¹⁷ *Фалиж* — паралич.
- ¹⁸ *Ислах* — төзөтү, үзгөртү.
- ¹⁹ *Мокаддәс* — изге.
- ²⁰ *Мөхакәмә* — тикшерү, хөкем чыгару.
- ²¹ *Инсаныйт наменә* — кеше исемнә, адәмчелеккә.
- ²² *Тәнәззел итү* — түбән төшү.

Бу айда татар әдәбияты классигы, атаклы прозаик, драматург, ялкынлы публицист, зур жәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакийның тууына 115 ел тулды. Ул 1878 елның 10 (22) февралендә туган.

МИЛЛИ БӘЙСЕЗЛЕКНЕ КЫЙБЛА ИТЕП...

Корылтай. Милли мәҗлес. Нәзарәт. Милли идарә... Хәзерге көндә еш янгыраучы бу сүзләр һәм төшенчәләр күпләр тарафыннан, ничектер, яна, сонгы еллар күренеше рәвешендә кабул ителә. Әмма бу — тарихи хәтерсезлегез һәм озак еллык рәсми сәясәт аркасында туган ялгыш күзаллау. Чынлыкта исә «корылтай», «милли мәҗлес» («милләт мәҗлесе») кебек сүзләр татар халкының милли азатлык көрәше белән бәйләнешле күптәнге атамалар. Алар 1917 елгы инкыйлап дәверендә аеруча активлашып киткән.

Мәгълүм булганча, Мәскәүнең атаклы Әсәдуллаев йортында 1917 елның 1 маенда Бөтен-россия мөселманнарының беренче корылтае ачылган. 900 вәкил катнашкан бу җыелышта Муса Бигиев, Гаяз Исхакий, Зәки Вәлиди, Закир Кадыри һәм башка күрсенкелә әһелләр милли һәм дини хәрәкәтнең, дәүләтчелекнең мөһим мәсьәләләре буенча докладлар ясылар. Корылтай алга таба башкарылырга тиешле эш-гамәлләрнең төп юнәлешләрен билгели, 12 кешелек житәкче мәркәз сайлый.

1917 елда янә берничә корылтай була. Шундыйларның берсендә — Казанда үткәрелгән корылтайда — 22 июль көнне эчкә Русия һәм Себер мөселманнарының милли-культура автономиясе хакында документ кабул ителә һәм тиз арада Милләт мәҗлесе оештыру, сайлау бурычы куела.

Катлаулы, каршылыклы һәм гаять җитди эш-гамәлләрнең нәтижәсе буларак, 95 (96) кешелек милләт мәҗлесе оеша, һәм ул Уфада 1917 елның 22 ноябренән 1918 елның 11 январена кадәр үзенң утырышларын уздыра. 51 көн буена барган бу мөһим сессиядә Идел-

Урал жәмһүриятен төзү, милли идарә, мәдәният, мәгариф, милек, хәрби көчләр, тынчы сәясәт һәм мәстәкыйль дәүләтчелек өчен зарури булган бик әһәмиятле башка документлар раслана, карарлар кабул ителә. Аларны гамәлгә ашыру юнәлешендә житди генә адымнар ясала. Әмма, кызы анычса каршы, Россия хакимияте Милләт мәжлесе танымый, берәздән аны куып тарата, әгъзаларын эзәрлекләүләр, кулга алулар башлана. Милли хәрәкәтнең Садрий Максудый, Гаяз Исхакий, Закир Кадыйри, Габдулла Баттал, Муса Бигиев һәм кайбер башка житәкчеләр, идеологлары чыт мәмлөкәтләргә китәргә мәжбүр булалар; һәм анда Идел-Урал жәмһүрияте, Милләт мәжлесе идеясе өчен көрәш дәвам иттерелә. Читтәге күпчелек милләттәшләребезнен өендә хәзер дә Идел-Урал жәмһүриятенә төсле картасы булу, алар арасында Идел, Урал исемле кешеләрнең очравы үзләре үк күп нәрсә хакында сөйли.

Гаяз Исхакий (Иделле) югарыда әйтелгән мәселман, төрки-татар корылтайларының, Милләт мәжлесе танылган вәкиле. Мәскәүдәге беренче корылтай, нигездә, аның житәкчелегендә оеша. Яшьләреннән, эшче, гаскәри делегатларның аны «ура!» кычкырып, зал аңа күтәреп президиумга илтүләре мәгълүм. Гаяз Исхакийның Мәскәү мәселманнары йесеменнән корылтайда ясаган ялкынлы чыгышы¹ көчле алкышлар белән каршы алына.

Идел-Урал идеясенә, милли бәйсезлек байрагына Гаяз Исхакий эмиграциядә дә тугры кала, төгәлрәк әйткәндә, төрки-татарларның рухи остазына, юлбашчысына әйләнә. Үзеннән күп санлы публицистик язмаларында, әдәби әсәрләрендә ул Мәскәү хакимиятенән руслаштыру сәясәтен кискен тәнкыйтьли, Советлар империясендәге рус булмаган халыкларның иргәме-сонмы бәйсезлек алачагына тирән ышаныч белдереп, үз укучыларын милли азатлык көрәшенә рухи яктан әзерли.

1938 елның башларында чыт илләрдәге милләттәшләребез Милләт мәжлесе төзелүен 20 еллыгын зур сәяс. мәдәни чара рәвешендә билгеләп үтәләр. Мондый истәлек көннәреннән Япониядә, Кытайдә, Финляндиядә, Төркиядә, Германиядә, Эстониядә һәм татарлар яши торган башка төбәкләрдә уздырылуы мәгълүм. Илдә исә 1937—1938 еллар бик күпләргә, шул исәптән татар зыялыларын, милли жанлы кешеләргә йөзәрләп-йөзәрләп кыру, үтерү еллары.

Польша (Ләһстан)—икенче Бөтендөнья сугышына кадәр эмигрант татарларның төп мәркәзе. Гаяз Исхакий да күп вакытын шунда үткәрә. 20 еллык юбилейның халыкара төп бәйрәме Варшавада уздырылуы да нәкъ әнә шуның белән аңлатыла. (Ул 1938 елның 4—6 февраль көннәрендә була.) Бирелә, төрле мәмлөкәтләрдә яшәүче милләттәшләребез, элеккеге Милләт мәжлесе, Милли идарәнең кайбер әгъзалары белән берлектә, Кавказ, Крым, Төркестан, Украина милли азатлык хәрәкәте вәкилләре дә катнаша. Берничә йөз кешелек бу чараларны уздыруга Польша рәсми властылары, профессорлары, зыялылары нык ярдәм итә. Польшадагы жирле татарлар да бу эштән читтә калмый. 20 еллык юбилей уңас белән чыт ил матбугатында күп санлы материаллар дөнья күрә.

Милләт мәжлесе истәлек көннәрен оештыру, үткөрү эшләре белән Гаяз Исхакий турыдан-туры үзә житәкчелек итә, төп авырлыкны үзенә ала. Аның бу уңай белән махсус мәкаләләр язуы, докладлар, чыгышлар ясауы, рәсми һәм рәсми булмаган төрле очрашулар уздыруы мәгълүм. Үз мөхәррирлегендә Берлиндә чыга торган «Яңа милли юл» журналының бер санын (1938, № 3) ул махсус шушы вакыйгага багышлый.

«Мирас» журналы укучыларына без Гаяз Исхакийның милләт мәжлесе 20 еллыгы уңас белән язылган ике мәкаләсен һәм радиодан чыгышын тәкъдим итәбез. Аларда милләт мәжлесе тарихы, төп идеяләре, юбилей тантаналары яктыртыла. Һәр өч материал һәм тематикалары, һәм эчтәлекләре белән үзара якын, хәтта өлешчә керешеп тә китәләр.

Гаяз Исхакийның гыйльми-публицистик фикерләвенә караш-мөнәсәбәтләренң ачыклыгы, һәр нәрсәне тарихи контекстта яктырту хас. Ул нәрсә хакында язса да, үз милләтнең угъты булып кала, күренеш-вакыйгаларны, эш-гамәлләрне шул ноктадан торып карый, тикшерә, бәяли. Милли идеал, милләт язмышы аның бөтен әдәби ижатын һәм публицистикасын үтәп ярып бара. Әмма бу һич тә милли циклангәнлек түгел, ә гомумкешелек идеаллары белән сугарылган гуманистик инсану. Гаяз Исхакий бер милләтнең икенче милләткә буйсынып яшәвен тайре табигый күренеш дип саный, һәр халыкның—ул зурмы, кечкенәме, үзенчә, ирекле яшәргә хаклы булуын якый, милләтләр арасында тигез хокуклылык өчен көрәшә. Нәкъ менә шуңа күрә дә аны милләттәшләргә генә түгел, ә поляклар, украиннар, эәрбәйҗаннар, төркестанлылар да гаять зурлаганнар, хөрмәт иткәннәр. 1937 елда әлиппен 40 еллык иҗат бәйрәме уздырыла. Аның материаллары белән танышу Гаяз Исхакийның чын мәгънәсендә халыкара олуг лидер булуын янә бер мәртәбә раслый.

Гаяз Исхакий өчен тарих—иң мөһтәрәм оҗаз, тормыш дәрәсслеге, гыйбрәт чыганагы. Аның фикеренчә, милләтнең бөгәнлеген бары тик тарихны, элеккеге горәф-гадәтләргә, традицияләргә өйрәнәп, беләп, шуларга таянып кына саклап һәм баеп була. Әлиппен өчен үткән, хәзерге, киләчәк кебек вакыт категорияләре үзара тыгыз бәйләнешле күренешләр. Шуңа күрә ул алар белән иркен эш итә: чагыштыра, капма-каршы куя, янәшә китерә...

Гаяз Исхакийның бу мәкаләләре үткән юлыбызны өйрәнү, аңлау өчен мөһим материал, ышанычлы чыганак. Алардагы фикер-күзәтүләрнең кайбер башка халыклар өчен дә бик пәле бер әһәмияте бар. Чөнки бу язмалар сәясәтнең, мәдәниятнең, милли азатлык хәрәкәтеннән үзгәнчә кайнаган, тәҗрибәле, талантлы каләм остасы тарафыннан язылган. Аларда без көчле логика, үтемле фикерләү белән очрашабыз. Әлиппен карашлары кемтәдер ошарга, ошамаска мөмкин. Әмма аларны, мөһим тарихи факт буларак, урап китеп булмый.

Гаяз Исхакий мәкаләләрендәге күп кенә фикер-күзәтүләр, факт-мәгълүматлар бүгәнтә иҗтимагый, сәяс. мәдәни тормышка да аваздаш. Мәсәлән, татар халкының килеп чыгышын билгеләгәндә, кайберәүләр болгар компоненты белән генә чикләнәләр, үзләрсенә дәлил итеп кайчак Гаяз Исхакийга да сылтама ясыйлар. Әмма әлиппен «болгар», «Болгар иле төшенчәләрен

Гаяз Исхакыйның милли хәрәкәттә бердәмлекне яклавы, милли гаскәри көчләргә нык ыгыттары, Русия белән мөнәсәбәтләр турындагы карашлары, сәясәттә күп төрле факторларны исәпкә алуы, килчәккә ныклы ышанычы һәм кайбер башка фикерләре бүгенге көн өчен дә актуаль янгырьлар.

Гаяз Исхакый Милләт мәҗлесе төзелүне халкыбызның азатлык өчен көрәш тарихында зур вакыйга, тормышында мәһим бер бoryлыш дәвәре дип билгели. Исхакыйлар дәирәсендәге шагыйрә Сания Гыйффәт тө халыкның ул көннөрдәге күтәрәнке рухи халәтен:

дип тасвирлый.

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ,
филология фәннәре докторы

(Үткән саннан дәвам)²

40

унында тотылган иде. Идел-Урал төрек-татарының милли-мәдәни үсүс бер төстә, бер рәвештә алып барылуы, киләчәктә бер гаяга (максатка) таба хәрәкәт иттерелүен хәзерләү вазифасы мәғариф комиссиясына тапшырылган иде. Алар да балаларымызны тәрбия, тәхсил иттерү (укыту) эшләрен карап, мәктәп-мәдрәсәләремезнең ана хатларын (нигез кагыйдәләрен) эшләгәннәр вә яшәгемезнең бала бакчасынан алып дарелфөнүннәргә (университетларга) кадәр ана телемездә тәхсилләре (укулары) өчен кирәкле булган бөтен шәраитны (шартларны) күздән кичереп, бер йөпкә тезгәннәр иде. Нахия (район), вилайят (өлкә) мәғариф шөгъбәләре (бүлекләре) ясап, мәғариф эшләремезнең бөтен идарәсен Мәғариф нәзарәтенә (идарәсенә) йөкләгәннәр иде. Диния комиссияны дини оешмаларымызның нигезенә мәхәлләремезгә корып, мәхәллә имамлыгы, нахия казыйлыгы, вилайят мәхтәсибләге (дин оешмасы) баскычларынан кичереп, Диния нәзарәте берлә тәмамлаган иде, мәсҗедләр, дини мәдрәсәләр, зияратларның карау-карауы эшләрен бер низамга (тәртипкә) салган иде. Малия (мөлкәт) комиссияны мөлкәтнең шул мөсарыфларын (чыгымнарын) ябар өчен акча табу юлларын тикшереп, һәрбер милләт әгъзасына милли салым салуны кабул иткән вә шуның өстенә, Идел-Урал төрек-татарының санына мөнәсиб (туры килешле) рәвештә, уртақ дәүләт хәзинәсеннән урыслар вә башка милләتلәр берлә бертигез төстә акчаны алуны кушып, шул мөғъом (зур) милли тәшкилиятнең барышын тәммин итәрлек мәнбәгъләрен (чыганақларын) булдырган иде. Шул салымнарны жыюны көндә (асылда, ахыр чиктә) милли вилайятләрдәге малия шөгъбәләренә йөкләтеп, милли хәзинәне идарә итүне малия нәзарәтенә тапшырган иде, Кануни әсасе комиссияны бу өч нәзарәтне берләштереп, боларга Милли идарә исемене бирде вә башларына Милли идарә рәисе исемендә бер рәис сайлауны да кирәкле тапты. Милләт мәҗлесе дә моны кабул итте. Шулай итеп, Идел-Урал төрек-татарының милли-мәдәни барлыгы вә аның дауамы өчен кирәкле булган һәрбер мөһссәсә (оешма) мәйданга китерелгән булып чыкты.

Инде илемез Идел-Уралның, йир-суымызның үз кулымызда калуы, аның саклануы алга китеп басты. Шул мөнәсәбәт берлә шул вакыттагы һәрбер шәһәрәмездә төзелгән татар алайларын (полкларын) Милли идарәгә табиғ итү-итмәү (буйсындыру-буйсындырмау) мәсьәләсе бик кызу мөзакәрә (бәхәс) ителде. Татар алайлары ул вакытта бөтен Идел буеның шәһәрләрендә төзелеп житкән иде. Илемездә тынычлыкны саклауда зур роль уйнап килә иде. Боларның идарәләре Казанда корылган Гаскәри шураның карамагында булып килсә дә, идарәдә мәркәзят (үзәкләшү) төмәмләнеп бетмәгән иде. Боларга башка, татар алайларында үзгемезнең забитларымыз (офицерларыбыз) житешерлек булмаганга, әллә никадәр урыс офицерләре йирләпкән иде. Болар татар, алае төзелүенә төп сәбәбе булган руслыктын аерылуны кабул итмәгәнә, төрлечә комачаулык ясауда иделәр. Гаскәрләремезне үзләренң сәяси карашларына карап я коммунистларга таба, я монархистларга таба өстерәргә маташалар иде. Мәркәз гаскәри шураның әгъзалары да тәҗрибә күрмәгән яшь забитлар булганга, боларның да нык итеп куйган сәяси карашлары йирләшәп бетмәгәнә, сүздә большевик берлә большевик галиядәрларының (башлыкларының) тартышуларынан битараф калуны алга сөрәләр дә, ишә татар гаскәре өчендә большевик пропагандасына каршы һичбер хәрәкәт итмиләр иде. Шуның өчен кавийи (көчле) милләтчелек нигезенә корыла торган Милли идарә берлә Гаскәри шура арасында уртақ бер тел табу авыр иде. Гаскәри шураның әгъзалары да гаскәри эшләренң Милли идарә тирәсендә мәркәзләшүенә каршы киләләр иде. Шул караш үзгәрешләре кануни әсаси комиссиясында да, Милләт мәҗлесеңең жылышыларында да гаскәри тәшкилиятемезне Милли идарәдән аеру, аны Идел-Урал мохтар (бәйсез) җәмһүрияте һайәте (комитеты) берлә бигълау фикеренә куотландерде. Гаскәри шурамыз Идел-Урал җәмһүрияте төзү һайәте берлә бергә барырга дигән карар кабул итте. Бу ике мөһссәсәгә (органга) бергәләп тиздән Идел-Урал җәмһүриятеңе йирләштерү вазифасы йөкләнде. Милләт мәҗлесе милли алайларны милләтнең куотенен бер парчасы (кисәге) итеп карап, аларның төзелепшәндә, яшәешендә милли-мәдәни хосусиятләремезнең саклануы хакында аерым матдәтәр кабул итте вә мәғънә (асылда) Милли идарәгә багытап контроль астына алырга булды. Инде бу теләкләр, бу карарларның дәүләт тарафыннан төслик ителүе калган иде. Милләт мәҗлесе бу хактагы милли вазифаны дәүләт Учредительное собраниясындагы милләттәш әгъзаларынан көтә иде. Аларга ярдәм өчен, эшнә данмон тогыкыйб итәр (күзәтер) өчен һәм дә Мәркәз хөкүмәт берлә данми мөнәсәбәттә булыр өчен Мәркәз хөкүмәт янында бер илчеләр һайәте коруны да кирәкле тапкан иде. Шуның берлә Милләт мәҗлесеңең беренче сессиясенен эшләре төмам була яган иде. Ләкин ул вакыт тарда Русия сугыштан чыккан төсле булса да, әле билфигыль (асылда) сугыш дауам итеп торганга, Милләт мәҗлесе Русия берлә башка дәүләтләр арасында булачак солых могабәдәләрен (килешүләрен) русларга гына тапшырмас өчен, Идел-Урал төрек-татары исеменнән сүз сөйләрлек солых һайәте сайлауны лязем тапты. Милләт мәҗлесе бу тәкъдимне монасиб күреп, чит илләр берлә милләт исеменнән мөзакәрәләрен (фикерләрен) йортәр өчен бер низамнамә (закон) кабул итеп, һайәтне өч әгъзадан мөрәккәб итәргә (төзәргә) карар итте. Шуның берлә мөзакәрә ителәчәк мәсьәләләр төмам булды.

Егерме ел үткәннән соңында күнелдән генә язып үтелә торган бу эшләренң эшләнүе, албатта, язылган кеби җиңел кичмәде. Боларның мөзакәрәсе өчен төне-көнә эшләү өченлә үткән 51 көнне тулы көенчә сарыф итәргә кирәк булды. 95, 96 кешедән мөрәккәб (оешкан) әгъзаларның иртәдән кичкә кадәр Милләт мәҗлесеңдә булынулары лязем булды. Хосусан мәсьәулиятне (аеруча жаваплы эшнә) алып баручы күпчелек булган төрекче фиркасенң 47-49 әгъзасына көнне төнгә катып, башка эшләренә генә түгел, күп вакытта ашау-эчүне дә онытып эшләргә тугры килде. Хосусан комиссиянарда эшләр эшләнеп бетеп, милләт мәҗлесеңә бирелгәч күз ачарга да имкян (мөмкинлек) калмады. Төрекче фиркасе фирка төсендә төзелеп өтгереп йиткәнгә, ул һәрбер ляхәнә (проектны) үзенен фракцион мәҗлесеңнән әүвәл карауны гадәт итеп алды вә һәрбер ляхәнә фракцион мәҗлесеңдә мөзакәрә итеп, кабул ителәчәкләрен

кабул итәргә, төзәтү кертеләчәкләренә төзәтүләр хәзерләргә, лаяхәнс яклап я каршы чыгыш сүзләр сөйләргә хатыйплар (чыгыш ясаучылар) тәгаен итеп (билгеләп), мәжлескә хәзер көснә чыгарга тырышты. Шуның өчен Милләт мәжлесең тупланышыңнан ике сәгать, сәгать ярым элек һәр көнне төрөкчә фракционы тупланды. Мөзәкәрәләр сзын дәвам итеп, кайбер көннәрне Милләт мәжлесең ачылуының кичегүенә дә сәбәп булды. Гадәттә сәгать 11, 11 ярымда башланган Милләт мәжлесең утырышлары сәгать икегә, кай көннәрне сәгать өчкә кадәр дәвам итте. Аш тәнафесеңнән соң сәгать дүрттә-биштә икенче утырыш игълан ителде, анысы да ситгезләргә кадәр дәвам итеп, күп көннәрне кичке сәгать тугызда өченче утырыш та чакырылды. Ул утырыш бик күп көннәрдә сәгать икедә, чәһни (кайчак) өчтә тәмам була торган булды. Эшнәк бу кадәр күпләгә, табигый, вәкилләрне арыта, ялыктыра торган булганга, мәжлескә килми калулар булмасын өчен, төрөкчә фракционы асырым тәдбирләр алды (чаралар күрдә). Берничә вәкилне жыючы итеп сайлады, алар һәркемнең килүен-килмәвен белеп торып, әгъзаларның өйләренә кадәр барып алучан булдылар. Ишек төбәндә нәүбәт саклап фракцион һәм мәжлесең жыелышларыннан беркемне чыгармый торган булдылар. Нәтижәдә төрөкчә фракционың әгъзалары яхшы сәгатьнең механизмы кеби эшләде. Шул зур эшне илгә бер (51) көндә тәмамлый алды. Милли идарә, һәйәтләргә сайлау вакыты житкәч, ике фракцион арасында уртақ кандидатлар куеп, милли мөәссәсәләренә уртақ оештыру нигезендә сөйләшүләр башланды. Ләкин тупракчыларның билфигыль (чынлыкта) идарәләре татар большевиклары кулында булганга, алар милли саботажны дәвам иттерделәр вә бергәләшмәделәр. Милли идарәгә һәм дә һәйәтләргә әгъзалар сайлауда берничә листә (исемлек, кандидатура) куелды. Нәтижәдә Милли идарәнең мөһим урыннарына төрөкчә фракционың әгъзалары сайланды. Сайлау эшләре дә беткәч, шул карарларны вәжүдкә чыгаруны карар өчен, икенче жыелышы беренче майга тәгаен итеп, Милләт мәжлесең беренче жыелышы 11 гыйнвар 1918 елда иске стиль ябылды.

Милли идарә үзенең вазифасына башлады. Һәйәтләр үзләренең йөкләнгән вазифаларын үтәргә тотындылар. Ләкин большевик хөкүмәте Учредительное собрание беренче жыелышында ук көч берлә куганга, илчелек һәйәте вазифасын эшләргә имкян була алмалы. Милләт мәжлесе большевиклыкны кабул итмәгәнә, большевикларның Мөселман комиссариаты дип корган мөәссәсәләренә катышмады, читтә калды. Алманнар вә иттифакчылар берлә большевиклар арасында бацланган Брест-Литовск солык мәжлесеңә барырга дип солык һәйәте Мәскәүдә тупланырга карар бирсә дә, бер әгъзасыңнан башкалары килмәгәнә вә большевик хөкүмәте боларның сәфәрләренә манигъ (каршы) булганга, Брест-Литовск солык мәжлесеңә Идел-Урал төрөк-татарлар исемнән солык һәйәте иштирәк итә (катнаша) алмады. Ул аннан бер ел соң башланган Версаль могоһәдәсенә (килешүенә) гәнә иштирәк итәр өчен, Франсага 1920 нче елда гына туплана алды вә анда Идел-Урал төрөк-татар милләтенә галәпләрен тәкъдим итте. Ләкин большевиклар бу мәжлесләргә катыштырылмаганга, бу галәпләрдән билфигыль бер нәтижә кулда ителмәде.

Идел-Урал жөмһүрияте һәйәте Гаскәри шура берлә бергәләшәп, апрель башында Казанда Идел-Урал жөмһүриятен игълан итүне хәзерләгән булса да, большевиклар ул вакытларда куәтләнәп житеп киткәнә бу эшкә имкян бирмәделәр. Һәйәтнең Гаскәри шура әгъзаларының күбесен төүкыйф иттеләр (кулга алдылар). Шуннан соң Мәскәүдән Казанга күңдерелгән матрослар, латышлар Идел-Урал жөмһүрияте һәйәтен вә Гаскәри шураны тәмамән көчтән төшерделәр. 12 нче апрельдә Мәскәүнең әмере берлә Уфа большевиклары Милли идарәне яптылар. Хәзинәсен талап, бик күп әгъзаларын төүкыйф иттеләр. 1918 нче елның августында Уфа чехлар тарафыннан алынган, Милли идарә тагы жанланып хәрәкәт итте, большевикларның Уфага икенче һөжүмнәре алдында Себергә, Кызылъяр шәһәренә күчте. Бер тарафтан ахмак Колчак хөкүмәте тарафыннан, бер тарафтан большевиклардан бик зур авырлыклар күрәп ел бугә дәвам иткән Милли идарә большевиклар Себергә килә башлагач та элек Омскига, аннан Иркутскига күчәп, 1919 нчы елның ахырына таба тәмамән таратылды. Уфада калдырылган Диния нәзарәте әгъзалары берничә мәртәбә большевиклар тарафыннан кулга алынсалар да, халкымызның ярдәме, хинмаясе (яклавы) аркасында 1928 нче елга кадәр монтазам (тәртиплә) рәвештә яшәп килделәр. Аннан соң башланган большевикларның дин берлә көрәшләренә иң зур угы безнең дини тәшккилятемеңгә каршы булганга, мәхәллә тәшккилятләре бозылганга бик авырлык берлә яшәделәр. Мөфти Ризәддин хәзрәт үзенең мәгънәви куәте берлә милли тормышыбыздагы шул зур трагизмны озын еллар япәтеп килде. Үткән ел ул да вафат иткәнә, Диния нәзарәте дә авыр хәлдә калды. Ләкин илемездә Милләт мәжлесеңнең сайлап калдырган бу мөәссәсәсенә хөрмәт беткәнә юк. Халкымызның күңелендә үзенең милли, дини истикъялына (бәйсезлегенә) хөрмәте кимегәнә юктыр. Идел-Урал жөмһүрияте һәйәтенә ише йиренә большевиклар аерым Татарстан, аерым Башкортстан, аерым Чувашстан игълан итеп, безнең тупрак ил берлегемезне кырырга, ватарга тырыштылар. Ләкин большевикларның 17-18 еллык бу шәйтани планнарыннан да һичбер нәтижә чыкмаганын күземез берлә күрәп торабыз. Большевиклар никадәр бүлсәләр дә, халкымыз бердәр, берлеген саклап киләдәр. Шул берлекне вәжүдкә чыгарып илемезне, йортымызны үз кулына алырга форсат кына көтәдәр. Мөһажәрәтемез (эмиграциядәгеләр) дә милли юлымызга сәдыйк (тугры) калгандыр. Мөһажәрәттәгә бөтен милли оешмаларымыз Милләт мәжлесең юлыннан барадыр, милли истикъялны кыйбла итеп хәрәкәт итәдәр. Олуг милли кортылыш көннәремезнең сәрме еллыгын искә алганда, шул юлда большевикларның золым-жәберенә очрап вафат булган, саф башында үтерелгән милли мөһажирләремез, шәһидләремезнең мөһәтдәс рухлары алдында тез чүтеп, милләтемең илемезнең корылты (корылу) көненә, үз тормышына үзә хужа булу көненә якынлатуны жәнәбә хактан нияз итәмең (Ходай Тәгаләдән сорыбыз).

Милләт мәжлесе әгъзасы

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ.

«Яңа милли юл», 1938 ел,
1 (118) сан, 5—11 битләр.

МИЛЛӘТ МӘҖЛЕСЕНЕҢ 20 ЕЛЛЫК БӘЙРӘМЕ

Бер халыкның милләт булып йитешүендә, аның тарихы һәм башыннан үткән шатлыклы вә кайгылы вакыйгалары, шуларның халыкның күнелендә калдырган эзләре бик зур роль уйныйдыр. Шунның өчен халыкларын бер милләт итеп тәрбия итә торган дәүләтләр балаларының вә яшьләренен тәрбиясендә тарихи вакыйгаларын нигез таши кеби куеп киләләр. Бик күптәнгә үткән заманаларда булган төрлө-төрлө күнелләр вә күнелсез вакыйгаларны бер-берсенә багылап килеп, милли эшләренен тизмәсенә яшь буынның яшәгән дәверенә кадәр китереп багылыйлар вә шунның аркасында үз яшьлеген, яши торган мохите берлә генә түгел, үзенә бабалары вә бабаларының башларыннан үткән вакыйгалары берлә сугаралар, чын мәгънәсендә, яшьлегенә халыкның бөтен үткән вә хәзер башыннан кичә торган вакыйгаларының варисы итеп куярга тырышалар. Аурупаның олуг дәүләтләренен халыклары арасында бүгенгә көндә милләт фикеренә куәтлеләгә алардан элек килгән берничә буынның яшьлегенә шул милли вәкайы (вакыйгалар), милли ганганә (горей-гәдәт) эчендә тәрбияләнеп килүенә мәдһундер (бурычлыдыр). Безнең төрек-татарларның тарихлары бик бай вә яшьләренен күнелләрен жылкендерә торган вакыйгалары бик күптер. Ләкин рус истиясы (басып алуы) безнең тарихи ганганәмезне бозуда вә бабаларымызның зурлыкларын оныттырырга бик зур көч сарыф итеп, табигый милли тәрбиямезне бозганга, хатта тарихи китәпләремызны яндырып, тарихи әсәрләремезне юк итеп килгәнә, яшьлегемезнең милли тәрбиясе үзенә чыгырыннан чыккандыр. Мәрхүм Мәрҗаниләр, Каюм Насыйрилар яшьлегемезнең тәрбиясендәгә шул житешмәүне күреп, яшәгән буынны үзенә тарихы, үзенә элеккә әдәбияты, горей-гәдәте берлә багылауны үзләренә милли вакыйгалары итеп куйганнардыр. Атар артыннан килгән 20 нче гасыр башларының тәрбиячеләре шул юлда дәвам итеп, безнең Идел-Урал төрекләрендә чын мәгънәсендә бер уяну дәверен яшәтмешләр вә милли ганганәмез вә тарихи вакыйгаларымызны жанландыра торган шактый күп әсәрләр дә мәйданга китермешләрдер. Боңарга башка көннең тудырган мәсәләләрен хәл иткәндә дә 20 нче йөзнен жәмәгәт халымнәре (хезмәтчеләре) үзләренә бүгенгә вә иртәгәгә кылачак эшләренен тарихымызга багылануының табигый төстә булуына әһәмият биргәннәр вә рус истиясы берлә көчләнеп киселгән тарихымыз вә ганганәмезнең багыланып милли берлек төсен алуына ижтиһад (тырышлык) иткәннәрдер. 20 нче йөзнең башында туган сәясәти агымнарымыз, дәүләт Думасы әтрафында (тирәсендә) ясалган фракционнарымыз да бу гаяга (төп теләккә) сәдийк (тугъры) калганнардыр.

1917 нче ел ихтиялыны (революциясен) безнең халык үзенә милли терелүенә, мәдәни инкишафына (күтәрелешенә) сонгы (ясалма) рәвештә кара руслык тарафыннан куелган киртәләренә жимерелүе вә халкымызның табигый рәвештә үсүенә мәйданның ачылуы дип каршы алгандыр. Беренче ихтиял көпчөреннән үк рус халкы үзенә мәдәниятен жимерергә ябырылганда, безнең халкымыз үзенә милли тормышының житешмәгән йирләренә төзәргә, милли юлыны сызрга вә киләчөктөгә милли дәүләтне корырга керешкәндер. 17 нче ел ихтиялының беренче ае эчендә үк халкымызның авыллардан башлап зур шәһәрләремезгә кадәргә бер-берсенә багыланган халык комитетлары ясал өлгерүе, гаскәрләремезнең һичбер кемнен әмеренән башка, үз йөрәк тибүләренә кушуы берлә генә аерым татар алайлары (полклары) төзүләре боның аяклы дәлилелдер. Беренче Мәскәү корылтае менә шул халыкның милли теләкләрен мәгълүм бер шәкелгә сугарга вә боның эшләрен үзенә сайланган һәйәтләргә (комиссияләргә) бирергә тырышты. Ләкин бу корылтай бөтен Русия мәселманнынарының корылтае булганга вә төрлө өлкәләрдә яшәгән кардәшләремезнең мәдәни сәвияләре (дәрәҗәләре) бер төсле булмаган кеби, мәсәләләре дә йирле шәраит (шартлар) астында төрлө-төрлө булганга, Мәскәү корылтаеның тудырган башкармасы табигый бөтен вазифаларыны эшләп бетерүдән гажиз иде. Нәтижәдә һәрбер өлкөнә үзгә аерым-аерым өлкә башкармалары, өлкә корылтайлары мәйданга китерелү мәжбүрияте туды. Шунны аңлап, Идел-Урал төрек-татарлары икенче бөтен Русия мәселманнынары корылтаенда Идел-Урал төрек мәселманнынарының йирле эшләре берлә генә мәһгүль булачак милли мәссисе (органы) тудырырга вә шунны кануни рәвештә ясар өчен Милләт мәҗлесе жыярга карар бирделәр. Казанда 22 нче июльдә 3 корылтайның тулганган мәҗлесеңдә шул эшнә вәҗүдкә чыгарып өчен махсус мохтарият (бәйсе) һәйәте дә сайладылар. Мохтарият һәйәте сайлау низамнамәләрен (шартларын, канунакайыяләрен) хәзерләп, илемезне сайлау даирәләренә бүлеп, 1917 ел 20 нче ноябрьгә сайланган Милләт мәҗлесе әгъзаларын Уфага дөгъвәт ите (чакырды). 22 нче ноябрьдә ачылган Милләт мәҗлесеңдә 11 нче гыйнвар 1918 нче елга кадәр дәвам итеп, Идел-Урал төрекләренен

дини, мәдәни мәсьәләләренә бер шәкелгә сугып, бу теләкләрне милләт иссменнән канунилаштырды. Идел-Урал дәүләте коруның нигезләренә салып, киләчәк дәүләтемезнең гүмәл (гомуми) ташын корды. Милләт мәжлесебезнен тугдырган Милли идарәсе вә аның шөгъбәләре (бүлекләре) үзләренән даирәләрендә милли эшләренә эшләп, бөтен яктан халкымызны тәшкилләткәндерелгән (оештырылган) бер хәлгә китерсәгә һиммәт вә гайрәт сарыф итте. Рус большевик дулкыны илемезне басып киткәнгә, безнен халкымызның жаннан теләгән бу милли гөзелләшкән үзенә бөтен эшләрен төмам итә алмаудан туктап калырга мәжбүр булды. Большевик дәверендәгә ачлык вә төрлө-төрлө халкымызга юнәлдерелгән жәбер-золюмиар, халкымызның 17 нче елда туган бу милли корылыш өмиденә кар астында калдырды. Бу теләкләрне халкымыз күңәл эчендә генә сактый алды.

Бүгенгә күңәл илемезнен кичергән канлы-яшьләр вакыйгалары бу теләкләрне яңартып жиберсәгә имкян (мөмкинлек) бирмәгән кеби, 20 еллыгы бу көннәрдә тулган шул милли вакыйгаларны истәлек төсендә үткәргәгә дә ирек бирмидер. Ләкин бу зур вакыйга, халкымызның тормышында зур бер дөнүм (борылыш) башы булган Милләт мәжлесе үз-үзеннән онытылудан өстә гора торган тарихи бер хәлдә. Урысларның безне миллиятсезләндерер өчен сонгый (ясалма) рәвештә оныттырырга теләүләренә карамастан, тарихымызда зур бер урын тотачагы аурупалыларның биргән кыйммәтләре берлә дә мәгълүмдә. Милләт мәжлесебезнең татлы көннәренә яшәгән мөһажирләремез, табигый бу олут көннең хатирәсе алдында сиркә (сәерчә) булып үтә алмый иде вә үтмәскә тиеш иде. Халкымызның шул ахвал рухиясен игътибарга алып, без «Милли юлда» («Яңа милли юлда») бәйрәм хәзерлекләре күренү тиешләрәгә хакында язып үттек. Милләт мәжлесебезнең мөһажәрәттәгә әгъзаларына тугрыдан-тугры шул көнне уздырырга чакырып хатлар яздык. Мөһажирлегемезнен төрлө мәмләкәтләргә таркау гөрүһләрына (төркөмнәренә) бер көндә бәйрәм итүне тәклиф итеп (кушып) мөрәжәгәтләр дә бу тындык (юлдадык). Мөһажәрәтлегемезнең киң катлавы безнең бу мөрәжәгәтемезне сөнә-сөнә каршы алып, бәйрәм хәзерлекләренә башласа да, Милли идарәнән мөгащлы (хәлпә) әгъзалары вә Милләт мәжлесебезнең әгъзалары бу милли эшкә һичбер төслә иштирәк итмәделәр (катнашмадылар). Тагы ук безгә шул милли мәсьәләне оештыру вазифасы төште. Бондый зур милли күләмдәгә бәйрәмне үткөрү өчен кирәк сәясәт яктан вә кирәк халкымызның мәдәни көчләре булынуы ягынан зур гына берләшкән көч кирәк иде. Аурупа мөһажирлегемездә аз-чүк бу шартларның Финляндия илдәшләремез йә Ләһстанда яшәүчә илдәшләремез арасында гына табылуы мөмкин иде. Ләһстан әфкяре гомумиясенә (жәмәгәтчелек фикеренә) безнен милли эшләремезгә хәерхәһчә (теләктәш) каравы, сәясәт вазифагының мөсәггыйд (авазлап, ярдәмчә) булуы бу мөһим истәлек бәйрәмемезне Варшавада ясауны алга сөрдә. Без дә Идел-Урал төрәкләренән милли күләмдәгә беренчә бәйрәмимиз (халыкара) бәйрәмен Варшавада ясадык. Шуны да кушып китәргә кирәк ки, Ерак Шәрәктагы мөһажәрәтемез бу мәсьәләдә дә безнең берлә бер фикерлә, бер уйда булса да, ара сраклыгынан бу бәйрәмне үзгә аерымчада (аерым) уздырырга кирәкле тапты вә киң рәвештә истәлек бәйрәмен бөтен мөһажирләргә уздырды. Бәйрәмемез олут бер тарихи вакыйгамызның хатирәсе булганга, мөһажирлегемез никадәр иңтешсезлек эчендә яшәсә дә, истәлегемезне милләтемезнең шәрәфе, хиссиятенә тап калдырмасылык рәвештә үтәргә тиеш иде. Шуны игътибарга алып, Аурупаның төрлө мәмләкәтләрендә яшәүчә Идел-Урал мөһажирләренә хосусый мөрәжәгәтләр дә булынып (булып), матди-мәгънәви ярдәмнәрен таләп иттек. Мәжлесләремезгә катышыр өчен вәкилләр күндөрүне, милли уеннарымыз, көйләрчә, музыкамызны күрсәтер өчен һөнәрләр яшьләремезне жиберүләрен рижәдә булынды (үтәндә). Варшавадагы яшьләремезне, мәктәп балаларымызны Милләт мәжлесе мөнәсәбәте берлә ясалачак мәрәсимнәрдә (тантаналарда) иштирәк итәргә хәзерләргә ике ай элек башладык. Варшаваның Идел-Урал яшьләре, мәрәсимнәренә бөтен мәсьүлиятләрен (жаваплылыгын) үз өсләренә алып, хәзерлеккә керештеләр, төрлө расми мөһәсәсәрдән (оешмалардан) рәхсәтләр алдылар, матбугат әһелә берлә шәхсән күрешеп, аларның дустанә язүларын тәмин иттеләр, матбугатка вә һәм дә безнең мәсьәләләремез берлә кызыксынган даирәләр вә шәхесләргә тарату өчен Идел-Урал хакында ләһ (поляк) телендә мәкаләләр, рисаләләр хәзерләделәр, атналар буе вакытларын кызганмаенча, сабакларын да калдырып, шул олут көндә йөземезгә кызыллык килмәсен өчен бөтен көч-күәтләрен сарыф иттеләр. Ләһ дустанлыгымыз вә кардәшләремез, поляк татарлары вә башка төрәк жәбһәсенә (кавеченә) мөмәсилләре (вәкилләре) безнен бу авыр эшчәмезне жинеләйтер өчен мәгънәви ярдәмдә булындылар. Төрлө өлкәләрдәгә мөһажирлегемездә безнең бу бәйрәмемезгә кулыннан килгән бөтен көчә берлә катышырга тырышты. Финляндиянен Тампере мәхәлләсе уенчы, жырчы төркөмә берлә безгә үзенән ил картларынан берничә мөгътәбәр затны да бу мәжлескә вәкил итеп күндәрдә. Мәжлесемезнен дини кыйсменә иштирәк итәр (катнашыр) өчен Финляндия имамы Вәлиәхмәд Хәким хәзрәт тә чакырылган вә килсәгә хәзерләнгән булса да, милли-дини бәйрәмнәргә дошманча караучы һельсинкидагы бер-ике кызыл авызының фетнәсе берлә, ул бу дини-милли вазифасын үтәдән мөхрүм ителде. Төркия мөһажирлегемез сәнгәт ягынан югарыда торган берничә әгъзасын жибереп, мәжлесемезнең муаффакийәтләр (уньшы) чыгуына ярдәмдә булынды. Алманиядән дә берничә милләттәшәбез иштирәк итте. Поляк татарларының һәрбер мәхәлләсә махсус сайланган вәкилләр күндәрделәр. Үземезнен Варшава Идел-Урал мөһажирлегемез тулы сәфәрберлек (тупланыш) хәлендә булынды. Төрлө йирдән тупланган уенчы, жырчы, музыкачы төркөмнәремезне берләштереп бер милли төркөм ясау эше шактый авыр булды. Шулай булса да, иштирәк иткән төркөмнәренән көнне кичкә катып тырышулары аркасында, бу авыр эш тә уңыш берлә төгәлләнде.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ.
«Яңа милли юл», 1938 ел,
3 (120) сан, 2—6 битләп.

6 ФЕВРАЛЬДӘ МИЛЛӘТ МӘҖЛЕСЕНЕҢ 20 ЕЛЛЫГЫ УҢАЕ БЕРЛӘ ГАЯЗ ӘФӘНДЕ ИСХАКЫЙНЫҢ ВАРШАУ РАДИОСЫ АРКЫЛЫ СӨЙЛӘГӘН СҮЗЛӘРЕ

Хөрмәтле тыңлаучылар!

Без, Идел-Урал төрек-татар мөселманнары, бүген үземезнең туган илемез Идел-Уралның беренче Милләт мәҗлесенең егерме еллык хатирәсен үткәрәбез. Халкымызның хаклы таләпләренә тәржеманы (белдәртүчәсе) булган беренче Милләт мәҗлесенең бу олуг көне, туган илемездә милли дошманнарымыз тарафыннан галаякасыз (үзара элмәтсез) үткәрептергә тырышылса да, безнең мөһажәрәтемез бу көнгә Озак Шәрыктә, Якин Шәрыктә, Аурупаның Идел-Урал мөһажәрәте яшәгән Финляндия, Эстония, Алмания, Ләһстан мәмләкәтләрендә олуг бәйрәм төсендә үткәрәчәр. Хаклык сөюче мөһажирпәрвәр (эмигрант-патриотлар) Ләһстанның пайтәхетә (башкаласы) Варшау шәһәрендә бу хатирә көнә Төркия, Алмания, Финляндия, Ләһстанның төрлө шәһәрләреннән килгән хөрмәтле вәкилләренә иштироке (катнашы) берлә, кардәшләремез азәри (азәрбәйҗан), Кырым вә Төркестан төрекләре, Шимали (Төньяк) Кавказ мөселманнары вә жәбһәдәшләремез (көрәштәшләребез) «Прометей»¹ милләтләренәң самими дуслыклары астында тантаналы рәвешендә өч көннән бирле дәвам итәдәр. Мөһажәрәттә тугдырылган Ерак Шәрык корылтаеның ачылуына өч ел тулу хатирәсә² дә катышканга, бүген һәрбер ирдә халкымызның барлыгы, бер теге, үзлегенә саклау гартышы төсендә дәвам итәдәр. Мөһажәрәт дулкыны берлә дөньяның дүрт тарафына сибелсә дә, күчелгәннән бер калган вә милли байрагы атрафында (гирәсендә) рухан берләшкән бөтен милләттәшләремезне шул тарихи көн берлә тәбрик итәм. Илемездәге миллионнарча милләттәшләремә мөһажәрәтнең милләтчелек сәламенә күндәрәм. Киләчәктә шундый олуг милли бәйрәмнәрәмезне тулы иреккә, иркәгә, бай, мул туган илемез Идел-Уралда үз йир-суына, үз йортына үзә хужа булган халкымыз берлә исәнлек, саулык, шатлык, тынычлык эчендә каршы алырга Төңрә Тәгалә насыйп итсен! Яшәсен милләтемез, яшәсен илемез Идел-Урал!

«Яна милли юл», 1938 ел,
3(120) сан, 28—29 бигләр.

Әлегә өч текстны гарәп графикасынан
журналга ХАТИП МИҢНЕГУЛОВ әзерләде.

¹ «Безнең юлымыз» дип исемләнгән бу чыгыш «Мирас» журналының 1992 елгы 7 санында басылды. — Редакция.

² «Яна милли юл» журналының 117 нче саны әлегә кулбызда юк. — Х. Миннегулов.

³ Учредительное собрание тулганачак һәм дә үзенә дәүләти вазифасы берлә урнаша беләчәк дип ышана идек. — Г. Исхакый.

⁴ Мөрәҗәгатьләремез тәгаһһәдлә (иөкләмәлә җавап белән) күндерелгән булса да, Милләт мәҗлесе әгъзасы Г. Батгал бөктән башкасынан җавап та килмәде. — Г. Исхакый.

⁵ Варшавада милли азатлык хәрәкәте вәкилләренәң «Прометей» исемендәге оешмасы эшләгән, анда төрлө милләт кешеләре катнашкан.

⁶ Ерак Шәрык корылтае Г. Исхакый инициативасы белән 1935 елда Кытайда Муклен шәһәрендә үткәрелгән.

Тыңбратлар хикәятләре

(Шәкерт дәфтәреннән)

БЕР РӘХМӘТ МЕН БӘЛАДӘН КОТКАРЫР

Ирле-хатынлы ике кеше бар иде. Чиксез, чагыштыргысыз саранлыклары белән мәшһүр иделәр. Боларга һичбер кешенен үз гомерендә «Тәңре ярлыкасын, рәхмәт төшсен» дигән сүз әйткәннәре юк иде.

Гомерләренен ахырында, көннәрдән бер көнне ире хатынына әйтте:

И хатын! Инде без синен белән бу кадәр гомер яшәдек, безнең кулыбыздан һичкемнең бер йотым су, бер кабым икмәк ашаганы юк һәм «рәхмәт» дигән сүзгә ишеткәнәбез юк. Саранлык белән мәшһүр булдык. Әйдә бер тапкыр гына булса да, сыерыбызны суеп, шәһәр халкын чакырып кунак итик,— диде.

Хатыны иренең сүзенә риза булды. Сыерларын суеп, пешереп, итен табынга куйдылар һәм барча шәһәр халкын чакырдылар. Ул шәһәр халкының һичберсе бу сыер итен ашарга килмәде:

— Безгә саранның ашы жирәнгеч, ашамыйбыз,— диделәр.

Шулай итеп, ахырда алар үкенеч һәм хәсрәт белән бу сыер итен ничек кирәк алай үзләре ашап бетерделәр, тик башы гына калды. Ирле-хатынлы икесе кинәш-теләр:

— Бу башны кемгә булса да ашатык. Һич булмаса, берәрсе ашаса, гомеребез эчтә иллә мәгәр бер мәртәбә «рәхмәт, Тәңре ярлыкасын» дигән сүзгә ишетер идек,— диештеләр.

— Әйдә, икебез дә урамнарда чыгып, берәр кешегә эзләп табыйк, шаять берәр гарип-горәбә очраса,— дип урамга чыктылар.

Эзләп йөргәндә бер мохтаж фәкыйрьгә юлыктылар, ак сакаллы бер карт иде. Кулларыннан тотып өйләренә алып кайттылар. Гафулар үтенеп, сыер башын пешереп китерделәр. Ул фәкыйрьне, ашый башламас борын, кыстый башладылар:

— Ичмаса бер мәртәбә булса да «рәхмәт» сүзен әйтсә ярар иде,— дип.

Шуннан соң бу фәкыйрь берәз туйгач, болар кыстаганга күрә, бер мәртәбә:

— Рәхмәт, Тәңре ярлыкасын! — диде.

Ире бу сүзгә ишетеп, сөенде, хатынына әйтте:

И хатын! Әлхәмдәллиллаһи, беребезгә бер рәхмәт булды. Һич булмаса, тагын бер генә тапкыр әйтсә иде,— диде.

Шулай итеп, тагын кыстый башладылар. Тагын бер мәртәбә рәхмәт әйтте. Болар тагы да сөенешеп, ире әйтте:

— И хатын! Сина да рәхмәт булды. Аллага шөкер, гомеребездә бер тапкыр ишеттек ләбаса,— дип шат булдылар.

Сонрак бу фәкыйрь сорады:

— Ни өчен мондый сүзләр сөйләштегез?

Шулай дигәч, ире барча хәлләренә бәйнә-бәйнә сөйләп бирде. Баштан үзләренен саранлыклары хакында һәм кешедән «рәхмәт» сүзен ишеткәннәре булмавы турында, аннан соң, сыерларын суеп, шәһәр халкын чакырганнары һәм аларның килмәген-лекләрен баштанаяк сөйләделәр.

Аннан соң ул фәкыйрь әйтте:

Иншалла, ниятегез яхшы икән, Хак Тәгалә барлык гөнаһларыгызны гафу итәр,— диде. Шунда өйдән чыгып барганда, ул, саран кешене кунакка чакырып, «фәлән көнне бар» диде һәм барасы юлын өйрәтте.

Шул фәлән шәһәрнең шул фәлән тарафыннан китәрсез, аннан узгач, минем юлымда яшел үләннәр үскән булыр, шул үләнле юлдан мине барып табарсыз, диде.

Бу саран анын чакырганына риза булып, вәгдә биреп, бармакчы булды. Ниһаять, барырга чыкты. Ул карт өйткән шәһәргә житте. Ул шәһәрнең майданында бик күп кешеләр жылып, һомай кошы чөяләр иде. Бу саранны туктаттылар:

Кая барасыз? — дип. — Без бүген һомай кошын чөябез, чөнки падишаһыбыз вафат булды, безгә падишаһ кирәк. Бу һомайның күңеле кемгә төшсә, аны падишаһ итәрбез, син дә китмә, монда бул,— диделәр. Бу кеше әйтте:

— Минә фәлән карт чакырган иде, мин анда бармыйча булдыра алмыйм,— диде. Аннан болар очраштылар.

— Ул сине чакырган кем ул,— диделәр. — Ул карт кайдан, ни жирдән?

Бу кеше ул шәһәр халкына бәйнә-бәйнә сөйләп бирде, ни сыйфатлы икәннән әйтте. Бу шәһәрнең картлары һәм акыллы кешеләре фикер иттеләр:

— Моның әйтүенчә, бу төгәен Хозыр пәйгамбәрдер,— диделәр.

— Инде без һомай кошын чөймибез, торып торабыз. Барасы юлына бар, вәгдәңә хилафлык булмасын. Безнең сиңа әманәтебез шул булсын: син ул карттан сорап кайта күр: безнең бу шәһәребезгә падишаһ кем булып, һомай кемнең башына кунар икән һәм падишаһның кызын кем алып икән? — дип жибәрделәр.

Ул кеше китте. Бая чакырган картның әйтүенчә, юл яшел үлән булып сузылып ята. Моның артыннан күп кешеләр «без дә бу яшел үлән белән барыйк әле», — дип, бара башладылар, ул яшел үләнле юл аларга юк булды, ни эшләргә белмичә гажиз булдылар, бара алмыйча кире борылып кайттылар.

Шулай итеп, әлеге кеше карт янына барып житте. Сахрада бер тауның тишеге эчендә, бер алачыкта Аллаһы Тәгаләгә гыйбадәт кылып утыра иде. Күрештеләр, сәлам бирештеләр. Хозыр галәһһис-сәлам аңа чиктән тыш кадер-хөрмәт күрсәтте. Ул кеше хөрмәт соңында ул шәһәр халкының әманәт сүзләрен тапшырды. Хозыр галәһһис-сәлам моның соравына җавапны сораган рәвешенчә бирде һәм әйтте:

— Ул шәһәргә падишаһ шул кеше: кем падишаһлык хәбәрән китерә,— диде. — Вә янә падишаһның кызын шул ук падишаһлык хәбәрән китергән кешегә бирерләр. Һомай кошы да шуның ук башына кунар,— дип җавабын бирде. Аннан соң хәзрәт Хозыр галәһһис-сәлам дога кылды:

— Бу кеше падишаһ булсын һәм падишаһның кызы моңа насыйп булсын,— дип, кире озатып жибәрде.

Кайтырга чыгып, исән-сау ул шәһәргә житте. Кайтып житүе белән, ул шәһәр халкы аның янына жыелдылар, әманәтләрен сорадылар. Аларга болай дип җавап бирде:

— Падишаһ хәбәрән кем йөртә — шул кеше падишаһ булыр, падишаһ кызын да шул алып.

Ул шәһәр халкы моның бу җавабын яратмыйча:

— Син картсың, безгә падишаһ булу сиңа кулыңнан килмәс, — дип, кемгә кунсан — шул падишаһ! — дип, һомай кошын чөйделәр. Бер чөйделәр — бер кунды, ике чөйделәр — ике кунды. Өченчесендә дә моның өстенә кунды. Ахырда чаралары калмады, падишаһ итеп киттеләр. Падишаһ кызын да ана бирделәр.

Күрдегезме, бу кыйссадан гыйбарәт ни булды: бу саран кеше, никадәр начар исемле булса да, соңыннан яхшы ниятләр итеп, Хак Тәгалә аны бу дөньяда ук нинди мәртәбәләргә ирештерде. Бер рәхмәт сүзе аркасында янә ахирәттә дә («теге дөнья»да) дәрәжәләргә ирештерсә, гажәп булмас иде.

Һәркемгә шул тиешле: «рәхмәт» сүзен никадәр ишетсә дә, тагын ишетер өчен яхшылык эшләүдән туктамасын.

ИБРАҢИМ ӘДНӘМ ХИКӘЯТЕ

Алланың изге бәндәләреннән Әдһәм атлы изге бер бәндәсә бар иде. Көннәренен күбесен зиратта, каберләр арасында үткәрә иде.

Ул яшәгән Бәлех шәһәрәндә падишаһның бик чибәр бер кызы бар иде. Падишаһ сарасның биектәгә тәрәзәсеннән башын чыгарып, астагы кешеләрне күзәтер

иде. Бу кызга Өдһәмнен күзе төште, чибәрлегенә исе китеп, ул падишаһ кызына мен жан белән гашыйк булды. Аннан соң ул күрергә һәм үзенә кияүгә алырга теләп, шәһәр эченә керде, падишаһтан кызын сорарга ниятләде. Падишаһка сүз күшарга кыюлыгы житмәде, нәүмиз булып, тилмереп карап-карап торды. Падишаһның ана күзе төште, аңлады: бу фәкыйрьнең ана бер-бер йомышы бар булса кирәк.

Падишаһ яраннары белән мәчеттән кайтып килә иде. Бу Өдһәмнен падишаһка эндәшергә көче житмәде, өметсезләнеп, тилмереп карап калды. Падишаһ:

Бу фәкыйрьнең берәр йомышы бар, ахры,— диде. Вәзир ул фәкыйрь янына барды, хәлен сорады:

— Нинди үтенечен бар? — диде. Өдһәм әйтте:

Падишаһның кызын никах итеп бирүен сорыйм, диде. Вәзир падишаһ янына килде. Падишаһ сорады:

— Ул фәкыйрьнең ни үтенече бар? — диде. Вәзир кыяр-кыймас әйтте:

— Синен кызыңны хатынлыкка сорыйдыр. Моңы ишетеп, ул шаһның барча вәзирләре хәйранга калдылар. Аннан соң шаһ вәзирләре белән кинәштә. «Ни дип әйттик?» — дип.

Ахырдә шулай кинәш итештеләр:

— Мәһәре күп дип әйт, көче житмәс, теләгеннән кире кайтыр,— диделәр. Шаһ әйтте:

— Моңың хәле өч хәлнең берседер: йә бу бер олы кешедер, йә бер диванадыр, йә кешеләрне сынаучыдыр.

Шаһның ике эре энжесе бар иде, ул заманда һичкемдә моңа тин энжеләр юк иде. Һәр икесен китерделәр, Өдһәмгә әйттеләр:

— Әгәр боларга охшашлыны табып китерсәң — кыз синекедер.

Өдһәм моңы ишеткәч: «Яхшы булыр», — дип кире кайтып китте. Бер күл читенә барды, кулына бер чиләк алды, ул күлнең суын түгә башлады. Ярдәмчеләренә дә кушгы, алар да түктеләр. Шулай итеп, ул күлнең суын берәз киметтеләр.

Күл эчендәге жан ияләре Хак Тәгаләгә ялвардылар. Аллаһы Тәгалә, ул жанварларга шәфкать итеп, күнелләренә илһам салды:

Барыгыз, ул Өдһәмнен максатын хасил итегез, юкса сезне корыда калдырып һәлак итәр.

Аннан соң ул күлнең жанварлары үз араларынан бер өлкәннән Өдһәмгә илче итеп жиберделәр. Өдһәмнен үтенечен белделәр, аның теләген канәгатьләндерү өчен, һәрберсе авызына кабып, берәр зур энже алып килде. Өдһәм ул жанварлардан утыз жеп энже жыеп алды. Аннары барысын да кире кайтарды:

— Барыгыз, мин сездән канәгатьмен,— диде.

Аннан соң Өдһәм, ул энжеләрне алып, падишаһ каршына барды, ике энжене күрсәтте, калганнарын яшерде. Өдһәмнен бу энжеләре, шаһның энжеләренә караганда, мен тапкыр артык булды. Падишаһ һәм яраннары хәйран калдылар, ни әйтергә белмәделәр. Ахырдә:

— Син караксың, шаһның энжеләрен каян урладың! — дип, яла ягып, йөзсә караганнар иде, Өдһәм шундук куенынан яшергән энжеләреннән тагын икесен чыгарды:

— Болары да сезнекеме?! — диде. Тагын икене чыгарды, тагын, тагын чыгарды.. Падишаһ төмам яраннары белән хәйранга калдылар, ни сүз әйтергә белмәделәр, тыннары кысылды. Өдһәм:

Әгәр мине кабул итеп кызыгыңны бирмәсәгез, үзегезгә булсын кызыгың! — дип, ул куенынан чыгарган энжеләрне алларына сибеп жиберде, кулына икесен генә алып калды. Үзе кире үзенә торган почмагына кайтып китте.

Ул Өдһәм киткәч тә, шаһның кызына гаять тә авыр чир эләкте. Шунда ук шул заманның күренекле табибларын, имчеләрен чакырдылар, ләкин һичбер чарасын таба алмадылар. Кыз үлде. Һәммәсә дә чиксез кайгылы булып, гамь вә хәсрәт эчендә зиратка киттеләр, кызын табуты белән төрбәгә куйдылар.

Өдһәм дә бу хәлне белде, падишаһ кызынын төрбәсенә барып, уйлап-исәпләп утырды:

— Мин бу падишаһ кызын исән вакытында күзем туйганчы күрә алмадым, һич булмаса, үлгән булса да, бер күзем туйганчы күрим, — дип, куенынан баягы энжеләрне чыгарды, кабер эче яп-якты булды.

Шул хәлдә Өдһәм бу падишаһ кызын карап тора иде, бу вакыт шул шәһәрнең бик оста бер имче-томчы карчыгы кич белән табиблектән кайтып килә иде: кабер өстендә әлегә нурны күрде.

Бу нинди нур икән? — дип, яннарына барды, хәлләрен күрде, гажәп вә хәйранга калды:

Бу ни хәл? — диде. Өдһәм ул карчыкка башынан үткәннәрне баян итте. Ул

карчыкның Әдһәмнең хәленә шәфкате килде, ярдәм итәргә теләде. Ул кызның йөзенә карады: йөзен нурлы күрдә. Аннан соң әйтте:

Мин моның хәлен карап карыйм, ничек икән, — диде. Кулын тотып карады, әйтте:

— Бу кызга әжәл житмәгән икән, каны гына бозылган икән, кан тамырын чиртсән, шундук сихәт табар, — диде. Әдһәм ул карчыкка үтенде, карчык аны тыңлады, пәкесен чыгарып, кызның кан тамырын чиртте, ягъни аз гына кисеп, кан чыгарды. Падишаһ кызы шундук сихәт тапты, күзен ачып карады, үзен кабер эчендә күрдә.

— Бу ни хәл? — диде. Вә янә Әдһәмгә әйтте:

— Син кемсәң?

Әдһәм ана башыннан кичкәннәрне бер-бер артлы сөйләп бирде. Кыз Әдһәмнән бу хәлләрне ишеткән:

— Инде мин сиңа кол булам, — диде.

Аннан соң Әдһәм ике энжене ул карчыкка биреп, бәхилләтте. Ул падишаһ кызын өенә алып кайтып, үзенә никах итте.

Мәхәббәтләре көннән-көн арта барды. Аллаһы Тәгалә Әдһәмгә ул падишаһ кызыннан бер ир бала бүләк итте. Исемен Ибраһим дип куштылар. Малай гаять тә чибәр иде.

Көннәрдән бер көнне шаһ үзенә яраннары белән аудан кайтып килгәндә бу Әдһәмнәрнең урамыннан үтте. Ибраһим урамда юл өстендә уйнап йөри иде. Шаһның бу балага күзе төште, хайранга калды:

— Бу бала минем кызыма охшаган икән, — дип, кулына алып-алып, үбә-коча сөйде. Һәм янә малайның кем баласы икәннен сорап белү өчен, жанын фида кылып чиккә житте.

Бу вакыт Әдһәм улын эзләп, сораштырып, улы Ибраһимны шаһ янында тапты. Шаһ аны күрү белән:

Бу бала минем кызыма бик тә охшаган, моның әнвесе кем? — дип сорады. Әдһәм:

— Үз кызың булмый, кем булсын, — дип, башыннан узган хәлләрне баштанаяк сөйләп бирде. Шаһ бик гажәпләнде, чиксез сөенде.

Ибраһимны әнисе һәм әтисе белән бергә, яхшы әсбаплар жибәреп, сарайга алдырдылар. Үз улларынан да артыграк итеп тәрбия иттеләр. Әдһәм монда озак калмады, углын әнисе белән бергә сарайга тапшырганның соңында, ялгызлыкта аерып яшәүне ихтыяр итте. Мәккәгә изге йортка сакчылыкка китте.

Ул шаһның Ибраһимнан гайре улы юк иде. Ибраһим үсеп, балигъ булгач, бабасы шаһ вафат булды. Бабасы урынына Ибраһимны Бәлех шәһәренә падишаһ итеп куйдылар. Ибраһим күп гомерен Аллага гыйбадәт белән үткәрдә.

Беркөн Ибраһим үз сараенда Аллага якынаю теләге белән Алланы данлау һәм мактау сүзләрен укып утыра иде. Сарай өстендә нидер эзләп йөрүче берәүне күрдә. Ул кешене чакыртып китерде:

— Сарай өстендә әдәпсезләнеп нишләп йөри икән? — диде. Ул сарай өстенә менгән кеше әйтте.

— Мин моннан алма эзлим, — диде. Ибраһим:

Ахмакмы әллә син сарай өстендә нинди алма булсын? — диде. Ул кеше җавап кайтарды:

Синме ахмак, юкса минме ахмак, тәхет өстендә утырып, Аллаһы Тәгаләгә якынлык телисән.

Ибраһим фикер итте: «Бу миңа бер кисәтү», — дип, көннәрдән бер көнне тәхет һәм малын ташлап, читкә, аулак жиргә китәргә ниятләде. Әмма күңеленә килде: «Мин киткәннән соң минем кебек гадел хөкем белән кем тотар бу халыкны һәм бу җәмәгатьләремне кем туйдырыр?»

Шул фикер белән хөкем сараенда утыра иде. Кинәт бер күрекле, затлы бер кеше аның каршына килде. Ул Ибраһимнан кунак булырга кәрвансарай сорады. Ибраһим әйтте:

— Бу нинди кәрвансарай булсын, бу хөкем йорты, — диде. Ул кеше әйтте:

— Синнән әүвәл монда кемнәр шаһ булып урын тоттылар?

Ибраһим:

— Миннән әүвәл бабам иде, аннан әүвәл фәлән, — дип кызып китте. Ул кеше Ибраһимга җавабында әйтте:

— Шулай булгач, ничек кәрвансарай булмасын: алар монда кунак булганнар да киткәннәр, хәзер исә син кунак, син киткәч башкалар килер, гаделлек белән хөкем итәрләр, — диде.

Моның бу сүзе белән Ибраһим тагын бер кат искәртелде.

Көннәрдән бер көнне Ибраһим үзенә вәзирләре белән сәйранга, ауга чыктылар. Күп юл үттеләр. Йөри торгач кояшны томан басып китте. Юлларын адашып, кая барырга белмәделәр. Таралышып, төрле тарафтан юл эзләделәр. Ибраһим ике вәзире белән бер якка китте. Бик каты тамаклары ачты. Берәздән томан күтәрелде. Ике вәзирнең берсенең куенында бер күмәч бар иде. Шуны ашыйбыз дип, бер таш өстенә куйдылар. Кинәт кенә һавадан бер карга төшөп, күмәчне алып китте. Хәйран булып, кычкырышып, ул карганы куа киттеләр. Аны куалаганда Ибраһим ул ике вәзиреннән аерылды. Ул карга бер тау өстенә кунды. Ибраһим атын шунда куалады. Ул тауның түбәсендә кул-аягы богауланган бер карт кешене күрде. Ибраһим күрде: ул карга күмәчне бу картның күкрәгенә куеп, ул картны ашага. Ибраһим ул картның янына барды, хәлен сорады. Ул карт әйтте:

Мин күп малның хужасы идем. Юлбасарлар минем юлымны кистеләр, малымны алдылар, үземнең кул-аягымны бәйләп, шушылай итеп киттеләр. Аллаһы Тәгаләнең әмере белән, шул көннән бирле бу карга миңа шулай килеп йөрдә, ризык китереп ашатты.— диде. Ибраһим аның кул-аягын чиште, үзе бер якка китте һәм әйтте:

— Аллаһы Тәгалә ризык биреп торучы падишаһтыр, минем жәмәгатьләремне дә ризыксыз үткәргәс.—дип, юк-бар уйларын ташлап, бер көтүче янына килеп, өстендәге падишаһлык киёмнәрен көтүчегә биреп, үзе көтүченең киёмнәрен киеп, кешеләрдән аерылып, ялгызлыкта Ходайга дога кылып яшәүне ихтыяр итте, шулай итеп, өтисе Әдһәм юлыннан китте.

ТАРИХИ МИРАС

«ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ» ДИГӘН СӨЙЛӘШҮГӘ ЙОМГАК

«Мирас» журналында татар халкының һәм милләтенең оешуы турындагы бәхәскә байтак кеше катнашты. Аларның мәкаләләрендә халкыбыз тарихында булган төрле күренешләр, вакыйгалар, кайбер фикерләр яктыртылды. Мәсәлән, Д. Исхаков, И. Таһиров татар милләтенең, Ә. Хәйри, А. Халиков, Р. Әхмәтжанов, М. Әхмәтжанов татар халкының оешуы турында язып чыктылар. И. Измайлов русларның болгарларга мөнәсәбәтен күрсәтте. Бу мәкаләдә «бәхәскә» тулы йомгак яки анализ ясап булмас. Бәлки ул кирәкмидер дә. Чөнки басылган мәкаләләрдә конкрет бәхәс бик аз чагылды. Әлбәттә, аларда төрле чыганаclarга нигезләнеп, этнография фәннә таянып акыллы, фәнни дәрәс фикерләр әйтелде. Алар халкыбызның оешу процессын, милли мәсьәләләргә аңларга ярдәм итәрләр. Ләкин шуның белән бергә, аларның кайсыларында гомуми фараз итү, дәлилсез, исбатламыйча гына үз фикерен уздыру омтылышлары, каршылыклы һәм томанлы жөмлеләр, кайберләрендә бәхәскә бик аз кагылышлы вакыйгалар яки тарихи фактлар китерү, хәтта сүгенүле ярлыклар тагу да күренде. Мондый житешсезлекләр кавем (халык) һәм милләт турында булган теорияне яхшы белмәвебездән киләдер. Бу турыда теоретик нигезләр этнография фәннәдә генә түгел, фәлсәфә һәм тарих фәннәрендә дә байтак эшкәртелгән. Яңача уйларга кирәк дип, теоретик мирастан баш тартыргамы? Болай эшләгәндә, яңа нигезләр кирәк. Мондый теоретик нигезләргә авторлар үз алларына куймадылар. Ә бит «бәхәс» теоретик нигездә, халыкның уртак билгеләре турындагы мәсьәлә белән башланды. Аларны йә кире кагып, йә исбатлап кабул итеп куәтләргә була иде. Мондый нәрселәр бик аз булганлыктан, «бәхәс» чынлыкта югары дәрәжәсенә менеп жита алмады.

Шундый уйлардан чыгып бу урында принципиаль мәсьәләләрнең иң аһәмиятле икесенә тукталырга кирәк. Бәлки алар укучыларны уйланырга, тирән фикерләүгә этәрерләр. Беренчесе — Алтын Урда татарлары бер без генә, дигән фикернең хәзерге көндә янадан кайгуы, Алтын Урда дәүләтендә татар халкы оешкан, дигән фикер хакында. Чыганаclarны тикшереп карыйк. «Татар» атамасы турында» дигән мәкаләсендә («Мирас», № 5) А. Халиков бик күп чыганаclarны күрсәтә. Моңарга өстәп әйтсә килә: Рашидэддин Чыңгыз хан тарафыннан буйсындырылган монгол һәр төрки кабиләләргә саный. Фарсы тарихчысы Рашидэддин мәгълүматларын шул ук XIV гасыр һәм ана кадәр булган гарәп, хәтта кытай һәм монгол чыганаclarы да раслый. Шуңа күрә, бик күп махсус тикшеренүчеләр ана каршы конкрет сүз әйтә алмыйлар. Әйтсәләр дә чынбарлык тарихтан чыгып түгел, ә үзләренә субъектив хисләренә бирелеп кенә, йә булмаса күрсәтелгән гасырдан соң булган чыганаclarны белмәүләргә нәтижәсендә генә сөйләшәләр.

XIV гасырның башы Алтын Урда һәм ана якын булган Моңғулстанның, димәк Рашидэддин вакыты монгол династияләренә, дәүләтләренә көчле, дәһшәтле чоры була. Шунлыктан галимнә Алтын Урдада булган кабиләләргә килеп чыгышын аныклавы табигый мөмкин булган. Йомгактап әйткәндә, без аңар ышанмыйча булдыра алмыйбыз. Ул менә нәрсәләр яза. Монголлар көчәп киткәч, Темучин (Чыңгыз хан) үзгә меркит, керәит, ойрат, кунграт найман, мангыт, кият, нукуз һ. б. монгол кабиләләргә сугышып буйсындырды. Ә татарларны бөтенләй юк итте, йөклә хатыннарга кадәр кырды.¹ Бу сүзләр монголларның үз язмалары белән дә раслана. «Сокровенное сказание» дип аталган монгол тарихында Чыңгызның сүзләргә китерелгән: «Без күрә алмаган дошманнарыбызны — татарларны кырып бетердек, алар безнең ата-бабаларыбызны үтерүчеләр иде, шуның өчен безнең гадел үч алуыбыз, татар халкының явызлыklары өчен барысын да үтердек — көпчәк чөкүшкәсә кадәр булган балалары белән»².

Бу хәлләр 1202 — 1206 елларда ике-өч мәртәбә сугышта була. Шуннан соң инде татар халкы этнос буларак чыганаclarда телгә алынмый. Югарыда күрсәтелгән буйсынган кабиләләр Чыңгыз ханның, аның балалары һәм оныкларының гаскәрләргә төшкән итәләр. Шул ук күчмә кабиләләр гаскәр булып Батый хан житәкчелегендә Көнчыгыш Европага да килеп житәчәр. Алтын Урда дәүләтенә төп күчмә халкы әнә шул монгол һәм төрки кабиләләрдән торган. XIV гасырда алар жирле кыпчак кабиләләргә эреп, төркиләшәп бетсәләр дә, үз кабилә атамаларын һәм килеп чыгыш аңнарын да саклаганнар. Бусы инде соңгырак вакыт чыганаclarы белән ачыклана. XVII гасырның беренче яртысында яшәгән Хива ханы үзбәк Абдулгази Бахадир-хан төркиләр тарихын язган галим була. Хан буларак, ул өлкә идарәсә реформалары үткәрә. Моңың өчен ул үзбәкләргә дүрт «гүпә»гә бүлә. Аларның берсендә уй урлар һәм найманнар, икенчесендә кунграт һәм киятлар, өченчесендә нукуз һәм мангытлар, дүртенчесендә канглы һәм кыпчаклар булган. Тагын аларга ундүрт ыруг кушылган. Бу реформа үзбәкләргә бер халык булып оешуына китергә тиеш булган (К. Юсупов, Абулгази и Хивинское ханство в первой половине XVII в. — Автореф. кандидат. дисс. — М., 1955., с. 10).

Шул ук кабиләләр һәм тагын егермәгә якын башка исемдәгә ыруглар һәм кабиләләр «Үзбәк ССР тарихы»ның I томында да китерелә, әлек алар Алтын Урдада иде, күчмә үзбәк берлегендәгә кайбер кабиләләр көнбатыштан, Идел Буе һәм Кара дингезнең төньяк ярлары буйларынан килгәннәр дип языла (История Узбекской ССР. — Ташкент, 1967, с. 502). Болар шул ук Чыңгыз хан буйсындырган кабиләләр түгелме соң? Шундый ук хәлне казах халкының оешуында да күрәбез. Казах тарихлары үз халкының килеп

¹ Рашидэддин. Сборник летописей. — М.—Л., 1952, Т. 1, Т. 4.

² Козин С. А. Сокровенное сказание. — М.—Л., 1941, с. 165.

чыгышын тирән тикшереп болай язалар: Найманнар, мангытлар, кераитлар, жалаерлар һ. б. Чыңгыз хан тарафыннан буйсындырылган һәм алар элек Үзәк Азия далаларында Кытай белән янәшә яшәгәннәр. Батый белән Кыпчак далаларына килеп, соңрак алар казах халкының бер компонентын тәшкил иткәннәр (История Казахской ССР.— Алма-Ата, 1979, т. II, с. 45—46).

Нугай халкы шулай ук жалаерлардан, мангытлардан, найманнардан, кераитлардан, уйсуннардан, уйгурлардан һ. б. кайбер шул ук Чыңгыз хан буйсындырган кабиләләрдән торган (Керейтов Р. Х. Найманский компонент в этногенез ногайцев и его параллели у других народов. Материалы международной тюркологической конференции.— Казань, 1992). Р. Х. Керейтов һәм В. М. Викторин әлеге кабиләләр турында язып, аларның исемнәре хәзер дә нугайлар арасында саклана, дип күрсәтәләр.

Тарихчыларга билгеле: XIV гасырның ахырында Алтын Урдадан һәм Кырымнан киткән Литва татарлары найманнардан, мангытлардан һәм кайбер башка югарыда күрсәтелгән кабиләләрдән торган. Бу фактлар Алтын Урда вакытында беринди халык оешмаган, анда яшәүчеләр аерым күчмә кабиләләрдән торганлыгын күрсәтәләр. Өйтелгән дүрт халык составында (үзбәк, казах, нугай, литва татарлары) татар дигән ыруг яки кабилә булмаганы да ачыклана. Ләкин күрсәтелгән кабиләләрнең барысын бергә гомумиләштереп алып, Европада һәм Рәсәйдә «татарлар» дип атаганнар. Ә алар үзләрен исә беркайчан да «тагар» дип атамыйлар. Үзбәк, казахлар XX гасырга кадәр Казан татарларын «татар» дип исемләмичә, «нугай мулласы», «нугай бикәсе» яки «мөселман» дип йөрткәннәр. Алтын Урданың шәһәр халкына килгәндә, монда харезм, болгар, рус кешеләре — һөнәрчеләр, сәүдәгәрләр күпчелекне тәшкил иткәннәр булса кирәк. Археологик калдыклар шуны раслый. Шунлыктан анда культура да югары дәрәжәдә булган.

Урта Идел буенда этник ситуация бөтенләй башкача. Монда утрак тормыш белән көн итүче болгар-кыпчак-мишәр халкы Казан ханлыгы вакытынан бирле ыруг-кабилә бүленешен белми. Ә татар исеме ана соңрак ябыштырылып калдырыла. Гомумән этнонимнан фетиш ясарга кирәкми. Күп вакытта ул халыкның эчтөлеген аңлатмый.

Инде икенче зур проблемага күчик. Ул — милләт төзелү мәсьәләсе. Халык оешуы турында сөйләгәндә, аның уртаклыкларына тиешле игътибар бирелгән иде. Милләт оешу вакытында шул ук билгеләр (тел, милли аңны үз эченә алган милли мәдәният, территория, экономика уртаклыклары) саклана. Тик аларның готкан урыннары алмашына һәм сыйфатлары үзгәрә. Мәсәлән, милли мәдәниятнең үсеше — шуның эчендә милли үзәк, мәгълүмат таратучы мәдәни челгәр, кешеләрнең тәртипләре, тойгылары, гореф-гадәтләре һ. б. беренчеләр рәтенә чыгып, территория һәм экономика билгеләре бәлки арткы планга күчәләрдер. Һәм бәлки бу схема башка кайбер милләتلәргә туры да килмидер. Ләкин без татар милләте хакында сөйлибез. Аның уртак билгеләре исә, бик күп башка милләтләргә кебек, классик юл белән үскән.

Аерым-аерым карап чыгыйк. Беренчедән, милләтнең теле сыйфаты буенча кавем теленнән ничек аерылган? Халык (кавем) оешкан вакытта сөйләм теле язма әдәби телдән аерылып торган, дип әйтгик. Халык оешкач, милләткә күчүгә хәзерлек дәверендә, алар бер-берсе белән якынлаша баралар, ләкин әле кушылмыйлар. Моңың шулай икәнлеген раслау өчен фольклорны, крестьяннарның язмаларын, хатларын әдәби, фәнни, дини әсәрләр белән чагыштырып карау җитә. Әле XIX гасырда да иске татар әдәби язма теле халык сөйләм теленнән аерыла. Әлбәттә, К. Насыйри аларны якынайту буенча байтак эшли. Ләкин без Ш. Мәрҗани, Муса Акъегет, З. Бигиев язган фәнни һәм әдәби әсәрләргә сүзлексез аңлый алмыйбыз. Инде XX гасыр башында язылган Гаяз Исхакый әсәрләрен укыйк. Монда барысы да аңлашыла, монда — саф татар халкы сөйләм теле. Димәк, милләт оешканда халык сөйләм теле язма әдәби теле рәвешендә формалаша, язма әдәби тел

үзе дә халык сөйләм телен баета, ныгыта, канунлаштыра. Шунуң белән бергә бу хәл тел уртаклыгының милләт оешкан вакытта яңа сыйфатка ия икәнлеген, югары баскычка менгәнлеген күрсәтә.

Телнең милләт өчен беренче чираттагы билге икәнлегә бәхәссез. Бер телнең икенче телгә йогынтысы, охшашлыklar, төрле диалектлар, сөйләмнәр турында фәнни тикшеренүләр күп булды һәм булып тора. Ләкин кайвакытта, мондый мәсьәләләргә бирелеп китеп, сак кыланмаучылык та очрый. Мәсәлән, татар телендә нугайчылык, угызчылык һ. б. шундый күренешләрне табалар да, эһе, татар халкы килеп чытуда һәм аның оешуында аларның физик катнашулары зур булган икән, дип нәтижә чыгаралар. Безнеңчә, бу бер яклы караш кына булып калырга мөмкин. Әле татар милләте оешканчыга кадәр үк рус сүзләренен халык сөйләм теленә үтеп керүенә карап, инглизләр телендәге һ, ж, н авазларының татар телендә дә булуына таянып, руслар, инглизләр татар халкының этник оешуында катнашканнар, дип булмый бит. Татар теле — ул безнеке, кардәш булган болгар һәм кыпчак теле. Төрле-төрле мөнәсәбәтләр, аралашулар нәтижәсендә аңа кайбер яңа элементлар, алымнар керсә бер дә гажәеп түгел. Урта Идел буе татар әдәби телен милләтнеке итеп үстерүдә кемнәр катнашкан? Бу сорауга без Казан татарлары, мишәрләр һәм керәшен татарлары (Яков Емельянов, Мартемьян Иванов) катнашканнар, дип җавап бирер идек. Себер һәм Әстерхан татарларының бу процесста катнашуларын исбат итүче булганы юк кебек.

Милли мәдәният уртаклыгы зур диапазонга ия. Ул үз эченә динне, ислам мәдәниятен, атеизмны да ала. Халык оешкан вакыттагы белән чагыштырганда милләт оешу процессында аның сыйфаты үзгәрдеме? Әлбәттә, традиция көче нәтижәсендә безнең халыкның бик күп күркәм горелф-гадәтләре, ышанулары, тәртибе һ. б. сакланып кала алган. Милли мәдәният уртаклыгының яңа сыйфат алуын без милли үзәкның үсүендә, яңа мәктәптәрбия өчен көрәштә, әдәбиятның башка күрше халыкларда булмаган романнар язучы дәрәжәсенә ирешүдә, китаплар, газета-журналлар чыгаруда күрәбез. Шуңа өстәп әле мәдәният, идеология, сәясәт өлкәсендә, мәгърифәтчелек аша килеп, яңа агымнар, юнәлешләр булганын әйтергә кирәк. Халык-кавем дәверендә боларның берсе дә булмады. Аның вакыты да андый түгел иде. Мәгърифәтчеләр искелекне, фәнсезлекне, белемсезлекне тәнкыйтьләделәр, жәдитчелеккә (яңалыкка) юл ачтылар, жәдитчеләр исә яңа кеше өчен көрәш жәелдерделәр. Һәм кешеләр уйда, фикердә яңара барып, горелф-гадәтләрен дә яңарта башладылар. Европача киенү, өй жиһазларын европалаштыру һ. б. шундый күренешләр килеп чыкты. Милли аң үсешендә бик зур аңа омтылыш булды. Бу вакытлы матбугат битләрендә бик киң чагылыш тапты. «Шура» журналындагы тел ярышы, без кем? бәхәсе, «Аң» журналында милләт мәсьәләсе күтәрелү татар халкының милли аңы үсешенә шаһит булып торалар.

Халыкның милли үзәкнең билгеләүдә киң караш таләп ителә. Фәлән елда халык санын алу вакытында фәлән кадәр кеше үзен «татар» дип атаган кебек фикерләр белән чикләнсәк, дәрәс булыр микән. Чөнки халык санын алу электә дә турыдан-туры кешенең үзеннән алып булмады, авылы-авылы белән ничек теләсә шулай язылды, аннан соң саннарын эшкәрттеләр. Хәзер дә ул шулай. Яшеренеп калулар элек бик күп булган. Халыкның милли аңы аның мәдәни үсешендә, язма истәлекләрендә дә чагыла.

Милли мәдәният уртаклыгы XIX — XX гасырларда идеология өлкәсендә социаль төркемнәргә мөнәсәбәтле рәвештә дә аерылып тора. Крестьянналар бер төрле, морзалар — икенче, эшчеләр — өченче, завод-фабрика хужалары, эшкуарлар, купецлар дүртенче төрле уй-фикер йөртәләр. Милләт тормышында мондый хәл әһәмиятсез нәрсә булмаган. Жир (территория) бердәмлегә халык оешкан вакытта Казан ханлыгы чикләрендә булды. Бу жир аңа кадәр булган болгар жирләрен үз эченә алып бетермәсә дә, хәзерге Татарстан жиренә караганда ике-өч мәртәбә зуррак иде. Ләкин этник чикләреннән дәүләт чикләре белән туры килмәүләре мәгълүм нәрсә. Татар

милләте нинди, кайсы территориядә оешты, анын уртаклыгы нинди яңа сыйфатка ия? Татар милләтенен территориаль уртаклыгы юк, диләр. Милли территория ул коры бер жир генә түгел, ә бәлки билгеле бер тарихи жирлек-нең икътисади, мәдәни үзләштерелүе дә. Тарихи яктан безнең халык Урта Идел буен болгар заманнарыннан башлап икътисади һәм мәдәни үзләштергән. Милләт булып оешканда ул инде Идел-Чулманнан алып Урал буйларына кадәр жирне үзләштергән. Бу — шул территорияне мәдәни яктан үзләштерү булса, шул ук жирне татар крестьяннары, эшчеләре, сәүдәгәрләре, бай эшкурлары экономик яктан үзләштерәләр. Әлбәттә, татарлар башка халык жирләренә дә барып утырганнар. Алар анда төп халык түгел. Төп халык дип кайсы жирдә ул халык булып оешкан, шул жир халкын әйтәләр. Күренгәнчә, татар халкы Урта Иделдә оешкан, милләт булып ул кинрәк мәйданда төзелгән. Шуннан таралганнары да байтак булган. Ләкин кая гына бармасын, ул Урта Иделне үзенә Ватаны итеп, туган ягы дип карый. Шулай булгач, ничек инде аның туган туфрагы, Ватаны яки территориаль уртаклыгы юк дип әйтсәң. Хәзергә Татарстан жире әнә шул төп халыкның үз жире, аңа башка беркем дә хужа була алмый. Территория уртаклыгының яңа сыйфаты милләт оешкан вакытта кинәү, аны мәдәни һәм икътисади яктан яңача үзләштерү ул. Нинди инде ул яңага үзләштерү диярсез.

Икътисад уртаклыгы бөтенләй юк яки ул аерым бер милләткә генә хас әйбер түгел, диләр. Бәлки кайбер халыклар өчен (мәсәлән, чегәннәргә үз төп жирләре дә, милли икътисады да юк) бу фикер дөрестер, ләкин татар милләте өчен бу алай түгел. Аның бөтен мәгънәсе, алда сөйләгәнчә, халык үзенә жирен экономик үзләштерүендә. Болгар, Казан дәүләтләре вакытында ук бу жирләр авыл хужалыгы юнәлешендә үзләштерелде. Крестьяннары, феодаллар хужалыгы, һөнәрчеләр, сәүдәгәрләр, эчке һәм тышкы сәүдә дә булды. Нинди яңа сыйфатка ия соң экономика милләт формалашкан вакытта? XVIII гасырдан алып, авыл хужалыгын давам иткән хәлдә, татарларның промышленность белән шөгыйльләнүе дә башлана. Комач, тире-күн, сабын, мануфактура завод-фабрикалары, аларның хужалары, эшчеләре килеп чыкты. Татарлар Рәсәйдә беренче мәртәбә мамык-жеп тукумалар эшләп чыгара башладылар. Күн, аяк киёмнәре, Казан сабыны Азия, Европа илләренә таралды. Милләтнең социаль структурасы үзгәрдә — эшчеләр һәм буржуазия килеп чыкты. Промышленность товарлары житештерү үз жиренә яңача икътисади үзләштерү иде, бу — икътисадның яңа сыйфат алуы булды. Шунның нәтижеләре мәдәни үсештә дә күренде. Байлык булмаса, милләтебез мәктәпләргә, вакытлы матбугатны тоталмас иде. Әле хәзер дә без үзебезнең милли икътисадыбыз булсын дип көрәшәбез. Милләт оешкан вакытта экономик үзәкләр бер Казанда гына түгел, читтә дә, ярминкәләр Казаннан башка Лаеш, Минзәлә, Чистай, Троицк, Эрбет һ. б. жирләрдә дә оешканнар. XVIII гасырда татарлар үз туган туфрагында 36%, Казан шәһәрәндә 12% булсалар, XIX гасыр ахында Татарстанда 42%, Казанда 22% булып, үз жирләрен яңадан экономик челтәр белән каплай башлап чыгалар. Туфрак бердәмлегә икътисади уртаклык белән нык бәйләнгән генә түгел, алар белән тел һәм мәдәният билгеләре дә бик тыгыз бәйләнештә булганнар. Аларның бер булып яңа сыйфатлар алуы, бер үк вакытта үсеп житүләре татар халкын милләт ясаган. Бу — XIX гасыр ахыры, XX гасыр башында булды.

Татар халкы һәм милләте оешу, этник үсеш тарихы турында фикерләр, «Мирас»ның әүвәлге саныннан алып хәзергә, менә шулар. Бу фикерләр күптәннән тупланып килделәр. Бәлки киләчәктә тагын да баетырга мөмкин булыр. Башка яңа күренешләр, фактлар ачылырга мөмкин. Шулай ук галимнәр, тикшеренүчеләр яңа сүз әйгерләр. Бәлки кайбер мәсьәләдә ялгышабыздыр, житешсезлекләр дә бардыр. Шуларны күрсәтеп журналга житкерсәләр, рәхмәтле генә булыр идек.

Йомгакны редакция соравы буенча
тарих фәннәре докторы
СӘЛАМ АЛИШЕВ ясады.

Батыр Кал

Кыпчак иде дигән япан кырда
Үлем-дәһшәт йөргән кыргый чорда,
Илләрне һәм халыкларны таптап,
Мөркөз кала салды Алтын Урда.

Мәмләкәтләр тынды кан-яшь йотып,
Ясак түли мәгърур урыслар да.
Атлы гаскәр, канлы кылыч тотып,
Баскаклары тора олысларда.

Тыныч тора давыл-дәһшәт кичеп
Тугыз коерыклы ак байраклар да.
Кылыч тоткан килеш, кымыз эчеп,
Баскаклары тора аймакларда.

Шәфкатьсезлек, мәкер белән данлы
Моктадир монголның куәтләре.
Кин далалар тулы сибелеп калды
Жиңелгән илләрнең сөякләре.

Дан-шөһрәтен кара канга манып,
Монголлар мәркәзе Сарай үсә.
Алтын саплы кылычка таянып,
Жиһангир Бату хан кымыз эчә.

Ыңгырашып, шәфкать сорап ята
Тояклар астында Хәзәр иле.
Әрем сабакларын кыштырдата
Сахралардан искән сармат жиле.

Сәүдә кәрваннары килә монда,
Беркемнән курыкмый кошлар оча.
Сак астында, мәрмәр сараенда
Жиһангир Бату ханның эче поша.

Сарай тора жиде юл чатында,
Әтил буге яшел, ямьле төбәк.
Ярты дөнья тояклар астында
Тешен кысып ята ясак түләп.

Алтын саплы кылычы кынында,
Алтын кәнәфидә атлас мендәр.
Күп иде дошманнар аның юлында,
Пычак кайрый кебек әллә кемнәр...

Сорнай, гөслә уйный күңелне жилкетеп,
Елмаялар вәзирләре аның.
Матур кызлар бии түшләрен селкетеп,
Күңеле күтөрелми Бату ханның.

Сарай жырчылары матур жырлый,
Батыр диеп, мактап жырлый аны.
Кабырга астыннан эчнә тырнай
Искәндәр Зөлкарнәй даны.

Кеше күңеле — серле кара урман,
Дип уйлый Бату хан бушанып,
Пир баһадур цезарь харап булган,
Елмайган йөзләргә ышанып.

Сахра жиле илне яраттыра,
Тыннар иркен ана киез тирмәдә.
Кысык күзен кысып карап тора,
Бату хан ышанмый беркемгә дә.

Зиннәтле сарайда тын кысыла,
Бату ханга тирмә, дала кирәк,
Әрем исе сөнгән һава кирәк,
Итәктә утырган бала кирәк...

Уяу ята кара төннәр буге,
Алтын кылыч сабын тотып тора,
Күбекләнен торган кымыз куе,
Әллә нинди шөбһә эчнә кыра.

Жиһангиргә дөнья кызык түгел,
Кая китте поход йөргән чаклар,
Кул селтәве белән, дәррәү-жиңел,
Ун мең кылыч утка кәргән чаклар!

Чин табибы Чу Шань күзен кысты:
— Будда рухы үтермәскә кушты,
Син бик күп үтердең, о бөек хан,
Синең гөнаһларың хәттин ашкан.

Таш каланда ләгънәт яуган урам,—
Адам баласының ялгышлары —
Бавырына таш булып утырган
Корбаннарның ачы каргышлары...

Фарсистан табибы Гомәр килде:
— Бүгөн төнлө хак Жабраил инде,
Илаһе кичермәс, жир күтөрмәс
Бату ханның гөнаһларын,— диде.

Явызлык чөчкөн ир — явызлык ура,
Гөнаһлылар тамуг төбенә китәр.
Намаз укы да, Алладан сора,
Кодрәте киң, бәлки гафу итәр...

Табибларны кылыч белән чабып,
Ташладылар Өтил суларына.
— Китерегез,— диде,— шаманнарны
табып,
Миңа ярдәм итәр шулар гына!

Миң килдем гуннар үткөн юлдан,
Өтилле рухы барды минем алда.
Монгол кодрәт алды минем кулдан.
Жиңүчене гафу итәр Алла!

Шаман килде шалтыравыклар тагып,
Кипкән тамырлар вә сөякләр китерде,
Тирмә уртасында учак ягып,
Биеде, жырлады, сикерде.

— Китегез, кабахәт, хәзер женнәре,
Олагыгыз учакка ясак түлөп!
Исегез даладан монгол жылләре,
Бату ханга озын гомер теләп!...

Бер сүз әйтү белән, кылыч болгап,
Давыл булып үтте төмөnnәре.
Бер сүз әйтә алмый, ялкын сулап,
Хан Жиһангир юлын төгәлләде.

Дөньяны тетерәткән хан Жиһангир
Чалкан ятып жан ачысын эчте.
Берни булмагандай, әйләнде Жир,
Жилләр исте, барханнар күчте...

ГАМИЛ АФЗАЛ.

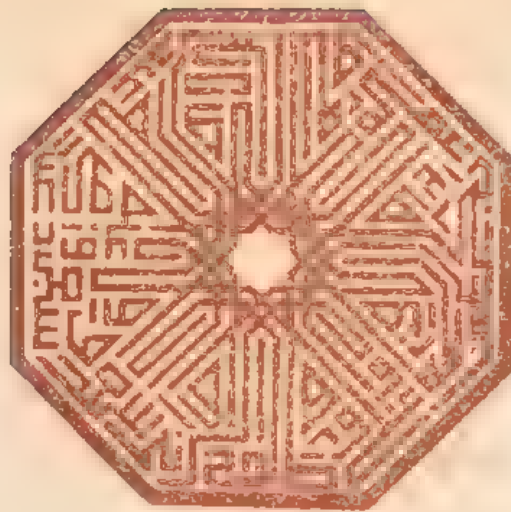
Ризазддин бине Фәхреддин

مەلایە مەسەلمەن

ХАКИМИЯТ БАШЫНДА ТОРУЧЫ ЗУР ТҮРӨЛӨР.

269. Һәр гасырда мөселманнарны адаштырмыйча, төрлөндөрмичә, бәлки тугры юл белән алып баручы вә бөтен ислам халыкларына үрнәк булучы хөрмәтле бер төркем булуы лязим. Болар ислам халкының мәнфәгатьләре вә хужалары хосусында кануннар төзү вә хосусый хезмәтләр өчен адәмнәр әзерләү хакына ия булырлар. Ислам жәмәгәте боларның мәслихәте белән йөрергә, хата булса да, савап булса да, ижтиһадларын үзләре өчен күрсәткеч итеп тотарга тиешләр. Бу жәмгыять бөтен дөнья өчен бер генә урында булса да, бүлекләре һәрбер өлкәдә булырга мөмкин. «Хакимият башында торучы зур түрәләр» дигән жәмгыять шул бердәнбер булган жәмгыятьтер.

مەلایە مەسەلمەن?

ИСЛАМ ДИНЕНДӘ ГОМУМИ МӘСЛИХӘТЛӘР

270. Ислам дине бөтен бәндәләр өчен булган дөнья вә ахирәт мәслихәтләренән гыйбарәт. Бу әсәрдә моңа кадәр сөйләнгән нәрсәләреннән һәммәсә вә моннан соң сөйләнәчәк нәрсәләреннән бөтенесе Адәм балаларының мәслихәтләрен баян итүдәр. Шулай булса да мәслихәтләр арасында аерымлык булу, бәгъзе берләрен икенчеләренә караганда алда тоту мөмкин. Бу урында сөйләнәчәк мәслихәтләр шундый әһәмиятле булган мәддәләрдән бәгъзеләредер. Болар берәр-берәр телгә алынырлар.

ИЗДИВАЖ, ЯГЪНИ ӨЙЛӘНЕШҮ

271. Адәм баласы үзеннән нәфесен зарарлы нәрсәләрдән саклау белән җаваплы булган хәлдә үзеннән женесен дөньяда давам иттерү вә нәселен дә зарарлы эшләрдән саклау белән җаваплыдыр. Кеше женесен дөньяда иттерү, һәртөрле авырулардан, мадди вә мәгънәви афәтләрдән саклауның көчле сәбәбе илаһи канунга туры килгән вә табигатькә муафикъ, дөньяда гомер сөрүгә яраклы рәвештә өйләнешү вә гаилә төшкил итү һәм гаиләне дә камил игътибар белән мадди вә мәгънәви рәвештә тотудыр. Кеше үзеннән женесеннән дөньяга килгәннен генә түгел, хәтта аналыкта булган җан иясен дә үлүдән сакларга тиеш.

272. Бер-беренә ят булган ике кеше шәригатьчә өйләнешеп берләшәләр вә бер тормыш төзиләр. Шулай итеп дөньяның ак вә кара көннәрен бер-бере белән юанып үткәрәләр. Адәм женесеннән дөньяда давам итүенә сәбәп булалар. Женес татулыгы сәбәбеннән һәм диннәрен, һәм дөньяларын төзәтәләр, сәламәтлекләрен вә намусларын саклыйлар.

273. Бер гаиләдә булган ир белән хагын вә алардан хасил булган балалар вә гомумән гаиләнен тармаклары вә асыллары хакында ислам дине тарафыннан аерым рәвештә тәгаен ителгән вазифалар бар. Боларны никях, талак, яшәү өчен кирәк булган мал вә мирас, тәгълим вә тәрбия исемнәре белән гыйльми вә гамәли, рухани, әхлакий дәрәжәләре белән аеру мөмкин. Шул хөкемнәриңе белү вә кирәк вакытта олылау гаилә өстенә шәригатьчә вә әхлакий бурыч булып йөкләнә.

274. Жәмгыять вә мөстәкыйль бер милләт, бу жәһәттән ислам жәмәгәте, шәригать тарафыннан өйләнешү вә никях кылу белән ителсәләр дә, аерым шәхесләр вә шартлар хакында бу эш хәл, вакытка күрә үзгәрә. Бәгъзе бер кеше өчен никях кылу фарыз булган хәлдә, икенче бер кеше өчен бу эш хәрәм булырга да мөмкин. Мондый хәл бер үк кешеннән дә ике вакытына вә ике хәленә карап та үзгәрүе мөмкин.

275. Ислам шәригәте тарафыннан никях хакында мәгълүм шартлар вә кагыйдәләр игълан ителәдер вә гамәлгә куеладыр. Шул сәбәптән никях белән сифак, ягъни зина кылу арасында шикләнү булмый, болар бер-берләреннән аерылалар.

276. Әһле исламның никяхлары вәгъдәләшеп кул куелган булудагы серләр кебек серләр юк. Шуның өчен махсус бер сыйныф халкының катнашуы белән эш кылыну лязим түгел. Шулай булса да, башка бик күп мөгамәләгә күрә никях аермалыклары бар. Шул сәбәптән әһле ислам никяхны акыл каравында билгеле булган мәгънә белән «бөтен сыйфаты сердән гыйбарәт» дип аңларга мөмкин.

277. Ислам шәригатенә күрә, хатыннар гүзәллегенә кызыгып булса да яки малы-дәүләте белән файдаланып булса да, яки аның камиллек иясе булганлыгына

кызыгып булса да никях дөрес, әхлакый канунга каршы килмәс. Ләкин монда телгә алынган нәрсәләргә күрә хатынның динле вә дөрес иманлы, гүзәл әхлаклы булуына кызыгып никяхлану кирәк. Шәригатың кушуына муафикъ булган никях — шул соңгысыдыр.

278. Никях булмаса, гаилә булмый, Гаилә булмаса, жәмгыять вә жәмәгать булмый. Жәмәгать булмаса, милләт тә вә дин дә дәвам итми. Хәтта ки ышанычлы барлык та булмый. Моңа күрә, никях барлыкның тәртипле булуына, милләт вә диннең дәвамына вә яшәвенә сәбәп буладыр. Шуның өчен ислам дине никях сәбәплә жыелып гомер сөрүләре хакында канун вә әхлакый хокуklar вә бик муафикъ әдәпләр билгеләгән, хәтта бик кечкенә эшләр хакында да игътибарсызлык күрсәтмәгән. Һәрбер гаилә бу эшләргә дикъкәт кылу тиешле.

279. Ислам шәригатынә күрә, бер ир өчен бер вакытта дүрттән артык хатынны никяхка жыю дөрес түгел. Вә моны халыкларның үз ихтыярларына тапшырган булса да, һич шартсыз түгел. Бәлки бу эш бик жиңел булмаган шартлар беләндер. Шуның өстенә дә ислам дине үз тарафыннан бер хатын белән канәгатьләнү хакында ачык күрсәтмә бирә.

280. Өйләнешүдән асыл максат бер-берсенә хәләл булган ир белән хатынның тәннәре вә жаннары, күнелләре вә фикерләре, холыклары вә табигатьләре берләшеп, тормыш сәфәрендә дәвам итүләре, дөньяның һәр төрле мәшәкәтләрен вә рәхәтләрен, кайгы вә шаглыкларын уртаклашулары, бер-берләренә ярдәмче вә юатучы булуларыдыр.

(Дәвамы бар.)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Мен дә бер хәдис

(МӨХӘММӘД ПӘЙГАМБӘРНЕҢ ҮГЕТ-НӘСИХӘТЛӘРЕ)

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим!

1. Пәйгамбәребез Мөхәммәд галәйһис-сәлам әйткән: башкарылган барча эшләр (Аллаһы Тәгалә тарафыннан булганы) һәр адәм баласының нинди нияттән эшләүенә карап кабул кылыныр. Һәркемнең үз өлешенә тигәнә булыр. Кемнендер Мәккәгә ташлап Мәдинәгә баруы Аллаһы Тәгалә вә Мөхәммәдүр-рәсүлулла өчен кылынган булса, ул Аллаһы Тәгалә вә Мөхәммәдүр-рәсүлулланың савабын алыр. Кемнендер Мәккәгә ташлап Мәдинәгә күчүе баерга яки берәр хатынга өйләнергә дигән ният белән башкарылса, ул да үз ниятенә ирешә алыр, ләкин ул Аллаһы Тәгаләдән мондый күчүнең савабын ала алмас. Димәк, кешенең һәр күчүе аның нинди нияттән булуына карап кына баһаланыр.

2. Диннең афәте өчтер:

I. Килде киттеле генә эшләүче фәкыйһ (*Шәригать белгече*).

II Залим иман (*дәүләт башлыгы*).

III. Үз белдеге белән фәтwa бирүче (*Шәригать буенча киңәшләр әйтүче*) надан мөжәһид (*дин өчен тырышучы*).

3. Гыйлемнең афәте өчтер:

I. Аны оныту.

II. Акылы житлекмөгән кешегә белем бирергә омтылу.

III. Белемне кабул итәргә әзерлегә булмаган бәндәгә гыйлем бирәм, дип вакытны заяга үткөрү.

4. Алла бәндәләре ничек тукланса, мин дә шулай тукланырмын, алар ничек утырса, мин дә шулай утырырмын.

5. Монафыйклык (*икейөзлелек, эчкерлелек*) галәмәте өчтер:

I. Сөйләсә дә, ялган сөйләр.

II. Вәгдә бирсә дә, вәгдәсендә тормас.

III. Әманәтенә хыянәт итәр.

6. Чакырсалар, чакырган жиргә барыгыз.

7. Садака бирүне үзәннән башла, аннан артканын — гаиләңә бир, гаиләңнән артса — туган-тумачаларыңа, кардәшләреңә сарыф ит, инде аннан да артып калса — туганнарыңның туганнарына, кардәшләреңнең кардәшләреңә бир, инде аннан да арта икән — ерак-якын кешеләргә өлөш.

8. Үзегез вә сездән соң килүче һәр адәм баласы өчен иң дә хуш хәбәр шул ки, кем дә һәрчак мәкиббән китеп: «Лә илаһи иллаллаһ» кәлимәтен-тайийбәтен (*яхшы сүзен*) әйтсә, ул һичшиксез оҗмахка керер.

9. Аллаһы Тәгалә хәләл дип исәпләгән нәрсәләр эчендә Аңа иң дә яман күренгәнә талактыр.

10. Аллаһы Тәгаләгә иң дә ямьсез булып күренгәнә — ул да булса — бәндәнең кемгә дә булса үпкәләүне вә дошманлык хисен озак саклап йөрүе булып.

11. Үз хажәтләрен хакимгә житкерә алмаган кешеләрнең үтенечен үзегез хакимгә житкереgez. Кыямәт көнендә Аллаһы Тәгалә сират күперендә андый кешенең адымнарын ныгайтыр һәм аякларын таймас итәр.

12. И адәм баласы! Гел туя белмичә ризыкланып йөрөп, үзәң үк үзәңдә һич тә чаманы белми торган хайванны асрыйсың. И адәм баласы! Аз белән канәгәтләнә белмисең, күпкә дә туймыйсың. И адәм баласы! Таңнар атып, күзеңне ачкач та тәнең сихәтле, гаиләң тыныч икәннән белсән, шунда бер көнлек азыгың булса — шул житкән, артык байлык эзләвеңне ташла!

13. Һәрбер нәсел-ыруның сөңлесеннән туган ир бала шул нәсел-ырудан дип танылып.

14. Мәсҗедләрегезне бизәксез итеп корыгыз, шәһәрләрегезне күркәм итеп салыгыз! (*Мәсҗедләргә бизәү соңрак кына Госман ибн Гаффән хәлифә-легендә рәхсәт ителгән.*)

15. Миңа Жәбраил галәһһис-сәлам килде дә болай диде: «Әй, Мөхәм-мәд галәһһис-сәлам, күпме теләсәң — шулкадәр яшә, ләкин барыбер вафат буласың; теләсә кемне ярат — тик беркөнне барыбер аннан аерыласың; жаның ни тели — шуны эшлә, әмма ана йә савабың, йә гөнаһың аласың.

Шуны бел ки, мөзмин-мөселманның абруе төнен торып укыган намазында, аның хөрмәтле булуы кешеләргә карата үзенә миһербанлыгыннан килер».

16. Жәтимнәрнен дә мал-мөлкәтләрен гел сәүдә әйләнешендә тотыгыз, аларны зәкят йотып бетермәсен (*зәкят — Шәригать кушуынча байлыкның ярлыларга яки дин файдасына бирелергә тиешле кырыктан бер өлеше*).

17. Күнеләң йомшап, хажәтеңнең үтәлүен телисеңме? Алайса жәтимгә карата шәфкәтьле бул, аны башыннан сыйпа, сөй, тамагын туйдыр. Менә шунда күнеләң йомшапыр вә хажәтең дә үтәлер.

18. Куй бак (*сарык асра*). Чөнки ул бетмәс-төкәнмәс зур бәрәкәт.

19. Гайбәтнең нәрсә икәннен беләсезме? Бу — кешеләр арасын бозу ни-яте белән кайберәүләрнең сүзен икенче берәүгә житкерүдән гыйбарәттер.

20. Хәрамнардан саклан — иң дә гыйбадәтчел кеше булырсың, Аллаһы Тәгалә сиңа ни биргән, шуның белән канәгатьләнсәң, хәтәр эшкә дучар булмассың. Күршеләренә яхшылык кыл — мөзмин булырсың, үзәң яраткан нәрсәләренә башка кешеләрдән дә яраттыр — мөселман булырсың. Күп көл-мә, артык күп көлү — кеше күнелен үтерә.

21. Алладан курык! Яхшылыкны, кечкенә булып күренсә дә, бәләкәй бу-дип төрма, кыла бир. Чиләгендәге суны су алырга дип килгән икенче бер кешенәң чиләгенә салып биреп тә, кешегә якты йөз күрсәтеп тә яхшылык кыл. Киеменнең итәген төкәбберлек өчен генә озын итмә! Чөнки төкәббер-лекне Аллаһы Тәгалә яратмый. Әгәр дә сиңе берәр кеше сүгеп, гаепсездән гаепле итәргә тырышса, сиң үзәң аны берничек тә гаепләмә. Шунда моның гөнаһы ана, савабы сиңа булыр. Беркайчан да беркемне дә сүкмә.

22. Хайваннар телсез, алар белән эш иткәндә Аллаһы Тәгаләдән кур-кыгыз. Әгәр мөмкин вә файдалы булса, хайваннарга атланып йөрегез, суярга яраклыларын симертеп, суеп ашагыз.

23. Алладан курыксагыз, балаларыгызга карата гадел булыгыз, алар-ның барысына да бер төрле карагыз.

24. Үзегездән арттырып, ярты хөрмә булса да кешегә садака итеп бирегез. Ул да булмаса, кешегә ягымлы сүз әйтеп тә, хуш мөгамәлә кылып та эссе тамугъ утыннан сакланып калыгыз.

25. Золимнан жөберләнгән кешенәң каргышына киртә булырлык пәрдә юк.

26. Мөзмин кешенең үткен карашыннан сакланыгыз, чөнки аның күзендә Аллаһы Тәгаләнең нуры бар.

27. Кыямәт көнендә Аллаһы Тәгалә ике төркем кешеләргә рәхмәт күзе белән карамас: үз туганнары белән багланыш җепләрен өзгәннәргә һәм күршеләрен рәнҗеткәннәргә.

28. Икәү — берәүдән, өчәү — икәүдән, дүртәү — өчәүдән хәерлерәк. Шуна күрә таркалу түгел, туплану яхшы. Чөнки Аллаһы Тәгалә тугры юлдан чыкканнарны һидияткә (*тугры юлга*) туплап тормастан үзенә хак нәтижәсен чыгара.

29. Һәлакәткә илтә торган җиде жинаятьчел гамәлдән сакланыгыз:

I. Аллага ширек китерүдән (*ягъни, Алланың барлыгына вә берлегенә ышанмаудан*).

II. Сихерләүләрдән.

III. Хаксызга кан түгүдән.

IV. Мохтажларга акча биреп торганда үзенә файда калдырудан.

V. Жәтимнең ризыгын ашаудан.

VI. Сугыш кырыннан качып китүдән.

VII. Ире булган тугрылыклы вә мөзминә хатынга зиначы дип яла ягудан.

30. Кеше йөзенә карата абайлы булыгыз, кеше битенә сукмагыз.

31. Алла тарафыннан катгый тыелган зур гөнаһлардан сакланыгыз. Кем дә кем шул гөнаһларның берәрсен кылган булса, ул шунда ук Аллаһы Тәгаләнең пәрдәсе артына яшеренсен вә Алла алдында чын күңелдән тәүбә итсен! Кем дә кем безнең алда үз гөнаһын ачып салса, ана Аллаһы Тәгалә тарафыннан билгеләнгән җәзаны без үз өстебезгә алырбыз.

32. Чакырылган җиргә барыгыз. Бүләктән баш тартмагыз. Мөселманнарга сукмагыз.

33. Аллаһы Тәгалә каршында иң дә гадел гамәл ул — аз булса да, гел дәвам ителеп торган гамәл. Аллаһы Тәгалә каршында иң дә турылыклы гамәл ул — фарызларны үтәгәннән соң, мөзмин-мөселманнарны шатландыру, аларның күңелен гел хозурлыкта тоту.

34. Аллаһы Тәгалә алдында фарызларны үтәгәннән соң иң дә гадел гамәл — Аның хакы өчен бер-берең белән яратышу йә аның хакы өчен кемнедер дошман итеп күрү.

35. Аллаһы Тәгаләнең кеше исемнәре арасында иң дә якын иткәне Алла бәндәсе дигән мәгънәне бирә торганы булыр. Ә шул исемнәр арасында тагын да якынрагы — иң күп көч түккән игенчедер.

36. Аллаһы Тәгаләнең иң яратканы дәрәслектер.

37. Аллаһы Тәгалә өчен жиһадның (*изге сугышның*) иң сөеклесе — залим патша алдында әйтелгән бердәнбер хак сүздер.

38. Аллаһы Тәгалә алдында иң сөекле бәндә — гаиләсенә иң дә күп файда китерә торган кеше булыр.

39. Аллаһы Тәгалә каршында иң тәмле ризык — кулларның күп булуыдыр.

40. Аллаһы Тәгалә өчен иң сөекле гаилә — ул да булса жәтим асрап, аны яхшы тәрбияләгән гаиләдер.

41. Үзен яраткан нәрсәне башкаларга да бир, алар да яратсын.

42. Дус кешеңне уртачарак кына ярат, бәлки ул көннәрдән бер көнне ачуыңны китерер дә, араларыгыз бозылып китәр. Яратмаган кешең дә бик үк дошман булма, бәлки ул берәр көнне сиңең дустан булып китәр.

43. Мәддәхләренң (*кешенең битенә карап мактаучыларның*) йөзләренә туфрак сибегез.

44. Игенчелек белән шөгыльләнәгез. Игенчелек ул — мактаулы кәсеп. Игенчеләр күбәйгәннән күбәйсен.

45. Кием-салымнарыгызны пәхтә итеп киегез, иярләрдә ыспай утырыгыз, кешеләр арасында матур күренегез.

46. Ике яңагың вә ике аягың арасындагы әгъзаларны хәрамнан сакла!

47. Гаурәтеңне сакла! Ирләр өчен ул билдән тезгә кадәр, хатын-кызлар өчен — кул чугыннан алып муенга, муеннан алып табанына кадәр.

48. Шәригать буенча тәннең шул әгъзалары ябык булырга тиеш. Гаурәтеңне кешегә күрсәтүдән саклан. Үз хатының вә мөлкәттәге жарияләр бу исәпкә керми. Сораганныр: «Әгәр тирә-як кеше белән тулы булса?». Мона шундый җавап бирелгән: «Күрсәтмәскә мөмкинлеген булса, күрсәтмә». Сораганныр: «Ә берүзең, ялгыз калган вакытта?» Җавап шундый булган: «Кешеләрдән дә бигрәк Аллаһы Тәгалә бар бит, Анардан оялырга кирәк».

48. Атаңнан калган дуслыкны дәвам ит, аны өзмә, Аллаһы Тәгалә нурыңны сүндереп куя күрмәсен.

49. Үземнән гайре өммәтемдә булуы мөмкин өч нәрсәдән куркам:

I. Баш кешеләренң золымыннан.

II. Мөнәҗимгә (*фалчыга*) ышанудан.

III. Тәкдирнең барлыгына ышанмаудан, аны ялганга чыгарудан.

50. Өммәтемдә пәйда булуы мөмкин булган нәрсәләренң иң дә куркынычраклары:

I. Корсакның чамадан тыш зур булуы.

II. Күп йоклау.

III. Ялкаулык.

IV. Иманның зәгыйфьлегә.

51. Әмирнең бүләк алуы хәрамдер, казыйның ришвәт алуы кяферлектер.

52. Гамәли салихларыгызны (*изге эшләрегезне*) ихлас күңелдән Аллаһы Тәгаләнең үзенә багышлагыз, чөнки Аллаһы Тәгалә ихлас күңелдән кылынган гамәлне генә кабул итә.

53. Диненне ихлас күңел белән тот, шунда аз гына гамәлен дә үзең өчен житәрлек булып.

54. Хезмәтчеләрегез — алар сезнең хезмәттәшләрегез. Аларны сезнең кул астыгызга Аллаһы Тәгалә үзе куйган. Кемнең дә булса хезмәттәше аның кул астында эшли икән, ул аңа үзе ашаганын ашатсын, үзе кигәнне кидерсен, хезмәттәшенең көченнән килми торган эшне ул аңа кушмасын, әгәр дә ки куша икән, үзе аның янына барып, ярдәм итсен.

55. Кем дә кем сиңа әманәт тапшырып калдырса, аны жиренә житкереп үтә. Сиңа хыянәт итсәләр, син аңа каршы хыянәт итмә.

56. Берәр гаеп өчен мөселманнарга хөдүд (*Шәригать хөкеме*) янаса, аларны хәлегездән килгәнче яклап калырга тырышыгыз. Мөселман кешене аклау өчен берәр юл табылса, шул юлдан китү хәерлерәк, чөнки имамның җәза биреп хаталануына караганда аның гаебен кичереп ялгышуы яхшырактыр.

57. Коры шөбһә белән генә хөдүд чараларын кулланудан тыелыгыз. Аллаһы Тәгалә билгеләгән чиктән узып китмәсә, олы кешеләренң хаталарын кичерегез.

58. Мине Раббем үзе әдәпкә өйрәтте вә бөтен әдәпләрем Аның күңеленә хуш килде.

59. Догаларыгызның кабул кылынуын Аллаһы Тәгаләдән ихлас күңел белән сорагыз. Шуны белегез ки, гафил вә ваемсыз кешеләрнең догаларын Аллаһы Тәгалә кабул итми.

60. Әгәр Аллаһы Тәгалә сиңа мал-мөлкәт биргән икән, ул күренеп торсын. Чөнки Аллаһы Тәгалә үз бәндәсенә күркәм вә сәгадәтле булуын, ана биргән нигъмәтләрнең бер күркәм әсәр булып күренүен ярата. Шул ук вакытта Ул үз бәндәсенә бәхетсез булуын һич теләмәс.

61. Әгәр берәрсе сиңа үзенәң жанын ышанып тапшырса, аны үтерә күрмә.

62. Әгәр дә сез изгелек теләсәгез, аны ачык йөзле кешеләрдән көтегез.

63. Әгәр берәрегез мөселманнар арасында казыйлык эш белән шөгыльләнә торган булсагыз, ачу белән бернинди хөкем карары да чыгармагыз.

64. Әгәр миңа һидачы (*халыкка рәсми хәбәрләр белдереп йөрүче*) жибәргә уйласагыз, килешсәң һәм матур исемлесең жибәрегез.

65. Берәрегезгә хезмәтчегез төтен йота-йота пешергән ризык алып килсә, аны үз яныгызга табынга чакырыгыз. әгәр утырмаса, бер-ике кабым ризыкны үзгә биреп жибәрегез.

66. Әгәр сезгә берәр кавемнең хөрмәтле кешесе килсә, сез дә аңа кадер-хөрмәт күрсәтегез.

67. Хәлегезне белергә килгән һәр кешене хөрмәтләп каршы алыгыз.

68. Әгәр берәрегез берәрсен ярата икән, ул аңа бу турыда әйтеп бирсен.

АБДУЛЛА КӘЛИ тәржемәсе.

КАЗАН ХАНЛЫГЫН БАСЫП АЛГАЧ...

XVI гасырда империалистик сәясәткә күчкән һәм үз чикләрен күрше халыклар исәбенә кинәйтә башлаган Мәскәү дәүләтенен юлында көнчыгышта көчле Казан һәм Әстерхан ханнары киртә булып тора.

Казан ханлыгының иксез-чиксез байлыктарына хужа булу һәм рус империализмының көнчыгышка таба жәелә баруына чик кую өчен Казан белән Мәскәү арасында сугышлар башланып китә. Әле бер якның, әле икенче якның өстенлек алуы белән алмаша-алмаша сугыш озак дәвам итә. Ниһаять, 1552 елда Казанны Иван Грозный житәкчелегендә руслар сугышып ала. 1554 елда алар Әстерханны да үз кулларына төшерәләр.

Ләкин, гәрчә Казан 1552 елда яуланса да, крайны гамәти биләп алу һәм Мәскәүгә каршы жәелдерелгән милли хәрәкәтне бастыру XVI гасырның азагына кадәр сузыла. Татарстанны сугышып алу формалашып килә торган күпмилләтле Мәскәү дәүләтенен басып алу сәясәтенә хас гадәти күренешне күз алдына китереп бастыра.

Жирле халыкның басып алуга каршы канлы восстаниеләре XVI гасыр азагына кадәр туктапмый. 1582 елда марилар зур восстание күтәрә, аларга татарлар да кушыла.

«Бу фетнә, — дип яза Н. М. Карамзин. — Иоанн Гомеренен азагына кадәр тажәп шашынулы төстә дәвам итә: кырда сугыш алып бару өчен көчтәре да, осталыклары да булмаган хәлдә, ошбу кыргыйлар аяусызлык һәм ярсу (ихтимал, патша чиновникларының кансызлыгы тудырган)дыр моны) белән Мәскәү сугышчыларына ябырылдылар. Урманда һәм вертепларда¹, үз торакларының көтендә жәен дә, кышын да бәрелештеләр, бәйсезлек яки үлем теләделәр.

Шулай булса да, Казан ханлыгын «басып алу» сүзе совет әдәбиятында бүтән кулланылмый, аны «бергә кушу» дигән сүз белән алыштырдылар, өстәвенә бу сүз татар халкы өчен прогрессив әһәмияткә ия, дип тә басым ясадылар.

Руслар, Казан ханлыгы халкын башта яңа болгарлар, аннары казанлылар, сонрак — татарлар, дип атадылар. Шик юк, русларның татарлар исемеи Казан ханлыгы халкына күчерүләре шуннан килеп чыккан: бу ханлык Мәскәү белән күпсанлы сугышларда Татар дәүләген — Алтын Урданы каптап калдырды. Шунның өстенә әле халыкта хәрби дошманга карата нәфрәт тудыру өчен пропаганда максатында да кирәк булгандыр аны шулай атау. Анташыла ки, татар дигән исем белән бергә Казан ханлыгы турында татарларның яманатын сата торган мәгълүматлар Себердән килгән татар-монголлар турындагы мәгълүматлар белән бергә кушылып — Россиядә, ә руслар аша Көнбатышта да киң таратылган.

Татарлар үзләре әле бу исем белән үзләрен атаудан сонгы вакытларга чаклы баш тарттылар, «болгар» яки «мөселман» дигән сүзләргә өстенлек бирделәр. Дәүләт Думасында мөселманнар фракциясе рәисе Садри Максуди заманында Дума утырышында: «...татар термины — фәһһи термин түгел... ул тарихи аңлашылмаучылыкка нигезләнгән», — дип белдерүне кирәк тапты.

Татарлар белән күрше булып яшәүче фин кабиләләре аларны хәзер дә воляклар — «бигер» (болгар), мари — «суас» (болгар кабиләләреннән берсе «суар» исемеи

¹ Вертеп — бозык кешеләр жыела торган урын.

нән алынган) дип йөртәләр: Совет режимында «татар» сүзе халыкның бердәнбер рәсми исеменә әверелде.

1552 елда Казан ханлыгын руслар басып алганнан соң аның халкы - хәзерге татарлар — өч ярым гасыр буена царизм эзәрлекләве аркасында авыр юл үтте. Татарлардан жирне, еш кына башка мал-мөлкәтне дә тартып алдылар. Аларны Үзәк Россиядән күчеп килүчеләргә бирделәр. Татарларның үзләрен еракка һәм хужалык итү өчен яраксыз районнарға кудылар: аларга Казан шәһәренә 30 километрдан да зур юллар һәм төп елгаларга 15—20 километрдан да якына урнашырга рөхсәт ителмәде.

Казан ханлыгын басып алып, рус царизмы аның территориясен рус дәүләтенә кушу белән генә чикләнеп калмады, ул жирле халыкны руслаштыру һәм аны рус халкына кушу максатын куйды. Татарларның мәдәнияте һәм теле эзәрлекләүгә дучар ителде. Мөселманнар гора гортан ислам дине аеруча эзәрлекләнде, мәчетләр һәм мәктәпләр жимерелде, яңаларын төзү тыелды.

Басып алынган жирләргә наместник² куелды, 1555 елда яңа епархиягә нигез салынды, аңа киң дөньяви вәкаләтләре булган епископ Гурий житәкчелек итте. Патша Федор Иоановичның 1593 елның 18 июлендә Казан воеводаларына жибергән хакында татарларның барлык мәчетләрен жимерү таләп ителә.

Мондый шартларда татар халкының күп гасырлар буена үз-үзен саклап килүен, үзенчәлекле мәдәниятен онытмавын һәм хәтта соңгы чорда үз мәдәниятен шактый үстерә алуын болгар заманнарынан алып мөселман булган татарларның ислам принципларына иксез-чиксез бирелгән булулары, үзләренән бөек ислам дөньясында яшәүләре һәм мәгърифәткә көчле омтылышлары белән генә аңлатып була. Ислам исә татарлар өчен дин булып кына түгел, ә мәдәни-әхлакый кодекс та булып хезмәт иткән, халык шуның кагыйдәләре буенча тәрбияләнгән. Алар үз телләрен, мәдәниятләрен, көнкүрешләрен, гореф-гадәтләрен руслар йогынтысынан әнә шул кагыйдәләргә таянып саклап кала алганнар.

Борын заманнардан ук татарларда мәгърифәткә игътибар зур булган. Ул, дин белән бергә, руслаштыруга рухи каршылык күрсәтү коралы булып хезмәт иткән.

Татарларның уку-мышлылыгын раслый торган мәгълүматларның мең еллык тарихы бар, аларның тамырлары болгар чорына барып тоташа. IX һәм X гасырларда яшәгән гарәп язучысы Ибн Руст 903—912 елларда язган әсәрләрендә мәчетләр каршында болгар мәктәпләре булганлыгын һәм аларның гарәп хәрефләреннән файдалануларын хәбәр итә. Ләкин шунысы да әйтергә кирәк, болгарларның ислам чорына кадәр күптөн инде рун³ язмалары булган.

Монголлар явы һөжүме алдынан Болгар дәүләтенен чәчәк атуы чорында аларның фән яралгылары — астрономия, медицина, философия, тарих, хокук, әдәбият белеме язмалары булган. Гарәп һәм фарсы телләрен белгән болгарлар Әл-Кынди (800—879 еллар), Фараби (870—950), Әбугалисина (980—1037), Ибн Рошд (1126—1198), шулай ук Гомәр Хаям, Рудаки, Фирдәүси, Сәгъди һ. б. кебек зур галимнәреннән әсәрләрен укыганнар.

Болгар дәүләтен монголлар басып алганнан һәм аны Алтын Урда составына керткәннән соң бу дәүләтнең сәяси хәле нык гүбәнәюгә карамастан, экономик һәм

² Наместник — борынгы Русьта жирле идарә башлыгы.

³ Рун язмасы — күпчелектә скандинавларның ташларда, коралларда һ. б. ш. сакланып калган борынгы язучылары.

мәдәни үсеш дәвам итә. XV гасырның беренче яртысында Болгар дәүләте урынына Казан ханлыгы төзелү белән болгарларның фәнни-мәдәни традицияләрен үстерү Казан татарлары кулына күчә. Казан ханлыгында, болгарларныкы кебек үк, мәчетләр каршында башлангыч мәктәпләр һәм югарырак типтагы мәктәпләр-мәдрәсәләр була. Жәмгыятьтән югары сыйныфы арасында гына түгел, ә урта катлауның шактый зур даирәләрендә дә мәгълүматлы, белемле кешеләр күп була.

Казанны басып алганнан соң беренче ике гасыр патша властыларының һәм православие чиркәвенен татарларны көчләп христианлаштырырга һәм руслаштырырга омтылулары белән үтә. Бай китапханәләр янгыннар вакытында юкка чыга, нәтижәдә гасырлар буенча тупланып килгән фәнни һәм мәдәни хәзинәләрдән берни дә калмый диярлек. Шул 200 ел эчендә татарларның бернинди оешмасы булмаган: аларны кешеләр күңелендә яшәп килгән дини хисләр һәм мәгърифәткә омтылышлы мәктәпләр бәйләп тора.

Мәчетләргә һәм мәктәпләргә күпләп жимерүгә карамастан, алар шулай да эшләп килә: бигрәк тә ерак авылларда. Тыюлар булуга карамастан, яңа мәчетләр төзелә. Билгеле инде, бу мәктәпләрдә белем бирү дәрәжәсе югары булмый, укытучылар әзерләү мәктәпләре булмый, укытучыларның педагогик белемнәре дә, мәгълүматлары да шулкадәр генә була. Төп максат итеп яшә буынны ислам принципларына тугрылыклы итеп тәрбияләү куела, чөнки ин мәһиме яшьләргә халыкны христианлаштыруга һәм руслаштыруга каршы тора алуы була. Укытучылар булып халык үз арасынан сайлап куйган муллалар эшли, алар һәм хәлфәләр гарәп телен бөтенләй белмиләр, педагогик белемнәре булмый, кызларны мулла хатыннары — абыстайлар укыта. Муллалар һәм хәлфәләр ислам диненә иксез-чиксез бирелүләре һәм какшамас милли рухлары белән аерылып торалар. Алар татар халкының милли традицияләрен изе итеп саклыйлар һәм руслар Казан ханлыгын басып алганнан соң үз халыкларын әйтәп бетергесез авыр заманнар аша киләчәккә илтәләр.

Руслар идарә иткән чакта мөселман руханиларының социаль-әхлакый йөзә һәм татар халкы тормышында аларның роле турында тарихчы Н. Фирсов болай дип яза: «Идел бие мөселманнарына тиешле бәяне бирергә кирәк... Аларның дин башлыklары — муллалар һәрвакыт сайлап куела, шунлыктан аларның мәнфәгатьләре үзләрен сайлап куйган халык мәнфәгатьләре белән һәрвакыт тыгыз бәйләнгән була: билгеле бер дәрәжәдә белемгә ия булган кешеләргә генә мулла итеп сайлыйлар. Мулла үз даирәсендә олы ихтирамлы кеше була, аның эшчәнлегә дини йолаларны механик төстә үтәү белән генә чикләнми: ул бер үк вакытта диндәшләренән балаларына остаз да, судья да һәм хәтта табиб та була... Мондый дин башлыklарына дошман булган хәрәкәт динле балаларны җиңел генә үз ягына карата алмый».

Сәяхәтче И. Георги «Россия дәүләтендә яшәүче барлык халыкларның тасвирламасы»нда XVIII гасырның икенче яртысында Казан татарларының балаларны өдәплә итеп тәрбияләве турында яза: «Алар балаларны тырышлыкка, сакчылыкка һәм ата-бабаларының башка тәртип-гадәтләренә өйрәтә кенә калмыйлар, ә аларны укырга, язарга, гарәп теленә һәм дин тогуга өйрәтү турында да кайгырталар. Балаларның мондый үгет-нәсихәткә колак салмавы ата-ана өчен зур гәнаһ булып санала. Шунлыктан, аларның һәр авылда гыйбадәт кылу сарае һәм мәктәбе бар, дин хезмәтчесе һәм укытучысы бар, тегесе дә, монысы да гарәп телен әллә ни күп белми, чөнки алар күп очракта гади халык арасынан сайлап куела. Бистәләрдә һәм зур авылларда кызлар мәктәбе дә эшли. Шунның өстенә, балаларга үз тарихлары турында вәгазь дә укыла. Россия дәүләтендә татар мәктәп-мәдрәсәләре татарларның югары дәрәжәдәге дин хезмәтчеләре карамагында тора. Казанда, Тубылда, Әстерханда алар ахуннар дип йөртелә. Күп кенә татар ирләренән, бигрәк тә вак-төяк сәүдәгәрләргә язма хикәяләре җыентыгы була, алар үз биләмәләрендәге һәм күршеләрдәге вакыйга-мажараларны беләп торалар, өстәвенә, борынгы тарихларынан да хәбәрлар булып яшиләр...»

Халыкның үткәндәге даны, Бөек Болгар һәм Казан турында, бу шәһәрләрдәге мәһабәт мәчетләр һәм мәктәпләр турында, мәгариф, мәдәният һәм фән турында, дин иреге турындагы риваятьләр буыннан-буынга күчеп китә. Бу хатирәләр замандашларга бик нык тәэсир итте. Чөнки XVII гасырда һәм XVIII гасырның беренче яртысында татарларның мәдәни үсеше хәтта XVI гасырдагыдан да артта калган иде. Алар ботен көч һәм энергияне халык буларак үзләрен саклап калу өчен көрәшкә, материал мохтажлыкны бетерүгә, дәүләтнең каторга хезмәте характерындагы авыр йөкләмәләрен башкаруга һәм үзләрен көчлөп христианлаштырырга маташуларны кире кагуга бирергә мәжбүр булдылар.

XVIII гасырның икенче яртысында патша властыларының һәм православие чиркәвенен миссионерлык эшчәнлегендә чагыштырмача тынлык урнашты. Ләкин бу хөкүмәтнең татарларны христианлаштыру һәм руслаштыру сәясәтеннән ваз кичүен аңлатмый иде. Миссионерлар үзләренен материал һәм мораль чыгымнарының ирешелгән нәтижәләр белән һич тә тәңгәл килмәвен аңлыйлар. 1719 елга Казан губернасында чукундырылган татарлар саны 30 000 була. 1719—1724 елларда моңа тагып 2184 кеше, ә 1724—1731 елларда 811 кеше өстәлә. Рус жәмгыятенен югары даирәләре мәстәкыйль ике мәдәниятнең бәрелешүен күрүе торалар. Һәм татар халкын рус халкына үзләренә буйсындыру өчен барыннан да элек анын мәдәниятен жиңерергә һәм телен бетерергә кирәктеккә инаналар. Шунлыктан соңрак, XIV гасырда, зур укымышлы миссионерлар Ильминский һ. б. татарларны христианлаштыру һәм руслаштыру өчен көрәшне мәдәният, мәктәп һәм тел өлкәсенә күчерәләр.

Миссионерлык эшчәнлегә вакытлыча тынып торуның башка сәбәпләре дә була. Аңлашыла ки, рус халкының бөтенесе дә татарларны көчлөп христианлаштыру ягында тормый, бигрәк тә алпавытлар һәм патша чиновниклары һәм ришвәтчеләре иңүе астында яшәүче гади кешеләр, рус крестьяннары моннан үзләре өчен ниңди дә булса файда көтә алмыйлар. Татарларны христианлаштыру русларның һаман үсә баручы сәүдәгәрләр сыйныфы мәнфәгатьләренә дә туры килми. Үзләренен уңдырышлы жирләреннән, елга ярларынан, ташлы-туфраклы таулыкларга куылган татарлар, иткенчеләк белән генә тамакларын туйдыра алмыйча, сәүдә эшчәнлегенә кереп китәләр һәм рус сәүдәгәрләре өчен конкурентка әйләнәләр. Рус сәүдәгәрләре ярминкәләрдә татарлар конкуренциясе аркасында үз товарларын сата алмауларынан һәм кайчак товарларны татар сәүдәгәрләренә арзан гына бәягә сатып жибәрергә мәжбүр булуларынан зарлана баштыйлар. Алар татарларның татар булып калуын һәм үз халкы арасында гына сәүдә итүләрен, Россиянең башка окраиналарына — башкортлар, казахлар, себер татарлары белән эш итүләрен телиләр. Ә рус сәүдәгәрләре, мәсәлман булмаганлыктан һәм тел белмәгәнлектән, алар янына үтпә керә алмыйлар. Моннан тыш, русларның сәүдә капиталы, гомумән, базарны кичәйтү белән бик нык кызыксына. Көнчыгыш белән, Хива, Бохара белән сәүдә элемтәләре урнаштырырга, әкияттөгедәй бай илгә — Һиндстанга үтпә керергә тырыша. Татар мәсәлманнар исә, Россия һәм Көнчыгыш илләре арасында арадашчы роле үти ала торган бердәнбер халык була.

Болгар дәүләтен монголлар басып алганнан соң һәм аны Алтын Урда составына керткәннән соң, биш гасыр үткәч тә татарлар үзләре булып калдылар: дин буенча мәсәлманнар булып, тел һәм гореф-гадәтләре буенча төркиләр, сәләтле сәүдәгәрләр булып калдылар. Алар Көнчыгыш белән Европа арасында арадашчылык ролен торгызалар, заманында бу ролене болгарлар уйнаган иде...

1762 елда тәхеткә менгән Екатерина II заман галәпләрен — күптән өлгиреп житкән мәсәләләрен хәл итү кирәклеге аңлый. Ул татарларның хокукый, экономик һәм мәдәни хәленә шактый үзгәрешләр керткән күп кенә реформалар үткәрә.

Яманаты чыккан «Яңа чукундыру конторасы» ябыла. Ул 1731 елда татарларны чукундыру өчен махсус комиссия сыйфатында булдырылган иде. Анын карамагында кораллы отрядлар була. Казан епархиясе архиепискобы Лука Канашевич житәк-

лөгән елларда аеруча аяусыз, шәфкатьсез эш итә ул; Канашевич кушуы буенча 1744—1755 елларда гына да Казан өязендә 536 мәчетнең 418 е жимерелә, алар каршындагы мәктәпләр дә бетерелә.

1767—1769 елларда «Яна законнар проекты төзү комиссиясе» эшли. Анда татар халкының 24 вәкиле катнаша. Билгеле инде, татар вәкилләренә күпчелеге морзалардан һәм йомышчылардан тора, ә алар башлыча үз катлаулары мәнфәгатьләрен яклыйлар. Әмма алар бөтен халык мәнфәгатьләренә кагылышлы мәсьәләләргә дә күтәрәләр. Мәсәлән, татарлар өчен ана телендә сайлап куела торган суд булдыру таләбен куялар. Татар вәкилләре татарларны көчләп христианлаштыруны туктатуны таләп итәләр. Властларның миссионерлык эшчәнлегендәге хурлыклы методларны кире кагалар. Депутат Әюп Еникеев күз буяу өчен генә христианлыкка күчкән жинаятьчеләргә иреккә чыгаруның жәмгыятькә нинди зур зыян китерүен әйтә һәм бу практиканы туктатуны, жинаятьчеләргә закон буенча жәза бирүне таләп итә. Моннан тыш, ул болай дип яза: «...Ислам динезбездән грек диненә көчләп күчерүгә күнмәскә... Безне, ислам канунына буйсынучыларны, һәр төрле исемдәге халыклар белән катнаштырып, мәжүсиләр дип санамаска. Безнең элеккечә үк ислам динендә булуыбыз һәм Россия халкының әдәпсез, сүгеш-тиргәш сүзләреннән һәм рәнжетүләреннән, яңа чукундырулардан, мәчетләребез һәм зиратларыбызны һәм законлы эшләребезне туздырудан яклануыбыз кирәк...»

Казанда Иске Яна Бистә морзалары наказында болай дип язылган: «...безне, морзаларны һәм татарларны, көчләп чукундырырга кушылмады, үзләре теләгән кешеләргә генә чукундырырга кушылды... безнең бистәләребездә галижәнап императорның исемләп кушуыннан башка изге чиркәүләр төземәскә...»

1773 елда «Дин иреген тану турында» указ чыга, көчләп чукундыру юридик яктан бүтән рөхсәт ителми. Дәүләт мәнфәгатьләренә туры килгән урыннарда мәчетләр төзүне хәтта хуплыйлар да, 1784 елда Оренбург генерал-губернаторы барон Игельстром Россиянең мөселман халкына карата аеруча йомшак сәясәт алып бара. Аның кинәше буенча мөселман халыкларының мөхәббәтән яулау өчен Россия һәм Урта Азия арасындагы зур территорияләрдә яшәүче, ярым мәжүси һәм ярым мөселман булып исәпләнүче казахлар һәм кыргызлар өчен Екатерина II дәүләт исәбенә мәчетләр төзетә башлый. Игельстром Оренбург һәм Троицкида мәчетләр ачу турындагы белдермәсә жавабында Екатерина II мондый гыйбадәт йортлары башка мөселман халыкларын да үзенә тартыр, дигән ышанычын белдереп яза. Әби патша Игельстромга килеп-китеп йөрүче сәүдәгәрләргә уңай булсын өчен көрвансарайлар яки «сәүдә йортлары» салырга, казахлар һәм кыргызлар өчен татарларныкы кебек мәдрәсәләр ачарга, кыргыз-казак мәчетләренә муллалар һәм хәлфәләргә Казан татарлары арасыннан сайлап алырга тәкъдим итә.

1776 елдан башлап татарларга көнчыгыш окраиналар белән генә түгел, ә бөтен Россиядә сәүдә итәргә рөхсәт бирелә.

1784 елдан башлап татар морзаларының хокуклары формаль төстә рус дворяннарыныкы белән тигезләнә.

Төхеткә Екатерина II килгәч татарларга карата үткәрелгән реформалар элктән житлегеп килгән мәсьәлә ул. Алар — рус жәмгыятендә төрле катлауларның көрәше нәтижәсе. Архиепископ Лука Канашевич 1744—1755 елларда Казан өязендә мәчетләр һәм мәктәпләргә жимерү белән шөгыйльләнгән вакытта падишаһ Елизавета Петровна 1744 елда 200 татар гаиләсенә Сәед Хәялини житәкчелегендә Казан губернасыннан Оренбург янына күчеп китәргә рөхсәт бирә. Анда, казах далалары башланган жирдә, Оренбургтан 18 километр төньяктарак Сакмар елгасы буена күчеп килүчеләр Сәед бистәсенә нигез салалар, сонрак аны Сәед посады дип йөртәләр, татарча — Каргалы. Күчеп килүчеләргә шактый льготалар бирелә.

Ләкин татарларга кайбер ирекләрне бирсә дә, патша хөкүмәте аларны гел контрольдә тотта. Екатерина II нән 1788 ел, 22 сентябрь указы белән Оренбург Диния нәзарәте булдырыла, ана мөфти билгеләнә. Нәзарәтнен эшчәнлегә бөтен Россиягә жәелергә тиеш була. Бу дин идарәсенен функцияләре бик нык чикләнә, ул муллаларны, башка дин хезмәткәрләрен сынау, билгеләү һәм күчерүдән ары узмый. Мәкәп эше, дин әһелләре өзерләү дә анын функциясенә керми. Казан татарларынан ике-өч мулла Диния нәзарәте әйәзалары була. Мөселманнарда нинди дә булса дини автономия турында указда бернинди ишарә булмый.

Диния нәзарәте рәисе һәм анын беренче мөфтие итеп Екатерина II указы белән Сәед посады ахуны, Бохара мәдрәсәсен укып чыккан Мөхәммәтжан Хөсәен билгеләнә. Указда болай диелә: 1917 елга кадәр мөфтиләрен патша хөкүмәте үзенә уңайлы кешеләрдән билгеләп килде.

ТИМЕРБӘК ДӘУЛӘТШИН.

Рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ.

МИЛЛИ
ДЭҮЛЭТЧЕЛЕГЕБЕЗ
ТАРИХЫННАН

Ризаэддин бине Фәхреддин

Минггуз хан

(1155—1227)

Доньянын иң мәшһүр адәмнәренен берсе булган бу зат магул, яғни монгол түрөлөрөннән Есүкәй (Карамзин Езукой исеме белән яза. Арабызда Езүкәй исемле кешеләр бар. Мәшһүр хатыннардан булган Аланкуа Чыңгызның әбиләреннән) баһадир бине Төмән улы булып, Байкал күленең көньягында һәм хәзерге көндә Кыгай хөкүмәте идарәсендә булган Магулстанда 1155 елның гыйнвар аенда доньяга килде (язма Чыңгыз тарихы).

Бүгенге көндә магулларның яшәү урыны һәм «Магулстан» дип танылган зур донья кисәге элек вакытларда бары тик төрекләр генә тереклек иткән урын иде. Моңы хәзерге көндә шул жирләрдә табыла торган төрек теле белән язылган археологик ядкарьләр исбат итә.

Тимучин (Чыңгыз хан) 13 яшьләренә житкәч, атасы Есүкәй баһадир вафат булу белән аның жиренә түрә итеп бишпеләнсә дә, атасы кул астында торган кабиләләр, күбесе баш тартып, моның кул астыннан чыктылар. Шул сәбәпле, Чыңгыз хан боларны буйсындыру өчен корал кулланырга мәжбүр булды. Кайберләрен солых белән, кайберләрен сугыш белән кул астына алып, үзенен урынын хөкүмәтләштерде һәм мәмләкәтне зурайтты. Моннан соң 1203 елда Каракорым (кытай телендә Ху-Линь буларак билгеле булган бу шәһәр XIII гасырда төзелгән иде, хәзерге көндә харап) шәһәрендә төхөткә чыгып каан, яғни боек хан, хөкемдар итеп игълан ителде. Шул көннән башлап «Мөлек мозаффар», яғни теләгенә ирешкән, жингән һәм «Мөстәкыйль хан» мәғнәләрендә булган «Чыңгыз хан» исемең алды, яшә 49 да иде.

Чыңгыз хан күчмә кабиләләрдән гаскәр төзеп, Шәркий Төркестан өстенә йөрдә, Кашгар кебек берничә шәһәрне алды һәм моннан соң төн тарафыннан Кытай мәмләкәтенә кереп, мәшһүр кытай стенасын үтте һәм Кытайның башкаласы булган Пекин шәһәрен алды. Монда Жужин хан исемле улын вап, яғни идарәче итеп билгеләде. Хәлбуки бу вакыт Кытай халыклары доньяның багыр вә куәгле халыкларынан саналалар иде.

Кытай мәмләкәтеннән бушагач, Чыңгыз хан Кора мәмләкәтенә, яғни Кора ярымугравындагы дәүләткә һөжүм итеп, аны алды һәм шул сәбәпле көч-куәтен тагын да арттырды.

Ислам һәм төрек падишаһларынан булган Котбеддин Мөхәммәд белән гаять каты сугышып, аны жингәч, Чыңгыз хан өчен доньяның ишекләре тәмам ачылды, теләгән мәмләкәтне алып, үз мәмләкәтенә кушуга киртә калмады.

Хәрәзм шаһлары династиясеннән булган әлегә Котбеддин Мөхәммәд 1200 елда Хәрәзм шәһәрендә төхөткә чыгып, хөкүмәт сөрә башлады. Хорасан вә Мәварәзнәһер, яғни Сыр-дәрья белән Аму-дәрья арасын, Гыйрак һәм Персияләренә бөтенләй яулап алып, мәмләкәтен киңәйткән иде. Менә шул вакыт 1219 елда Чыңгыз хан белән хәерсез булган сугышка кереште.

Котбеддин Мөхәммәд сугыш мәйданын ташлап качу сәбәпле бөтен Мәварәзнәһер, Хәрәзм һәм Хорасан, Кандаһар вә Мултан, Бохара вә Сәмәрканд, Бәлх (ул вакытта Бәлх шәһәрендә 1200 мәчет һәм 20 мунча булганлыгы риваять ителә) вә һират кебек шәһәрләр барысы да Чыңгыз хан тарафыннан харап ителеп, таш өстендә таш калмады. Ислам тарихчыларының хәбәрләренә күрә, бу жирләрдә булган халык бөтенләе белән кылычтан кичерелде, сабийи балалар, хатын-кызлар әсир алынып, гаскәрләргә бүлеп бирелде. Бу сугышларда Хәрәзмшаһ гаскәре 500 меңгә, Чыңгыз хан гаскәре 700 меңгә житүе риваять ителә.

Бу жирләрдән бушагач, 1223 елда Чыңгыз хан Каспий дингезенә төн тарафын яулап алу максаты белән сәфәр итеп, Шәмәху һәм Дербенд шәһәрләрен кулына алды вә моннан соң кыпчак төрекләре өстенә юнәлде.

Кыпчак төрекләре бу гасырларда Идел буйларынан башлап, Кырым вилаятьләренә кадәр булган киң сахраларда торалар иде. (Кыпчак төрекләрен ни өчендер Карамзин «половцы» дип атый. Элек вакытларда хәзәр төрекләре торган жирләрдә соныннан шушы кыпчаклар торганлыктан, боларның хәзәрләр бу туы фараз ителә. Печенеглар да хәзәрләр булса кирәк.)

Чыңгыз хан гаскәре кыпчак төрекләре өстенә барса да, юл күрсәтүченең ялгышуы сәбәпле лан (яса) исемеңдә булган тау халыклары өстенә килеп чыкты. Бу вакыт ланнар белән кыпчаклар боларны уратып алып, каты сугышка керешергә хәзәрләнәләр иде. Эшнәң яман булганын белгәч, Чыңгыз хан гаскәренәң башлыгы кыпчак төрекләренә илче жибереп: «Безнәң үзара сугышуыбыз мөнәсиб түгел. Үзегезгә бөтенләй икенче женестә булган лан халыклары белән берләшүдән сезгә файда булмас, сез безгә каршы тормагыз!» диде. Бу сүзләренә ишеткәч, ланнарны ялгыз калдырып, кыпчаклар үз жирләренә киттеләр. Чыңгыз гаскәре ланнарны тәмам гар-мар итте һәм Азов дингезе тарафларында йөргән лан, абаза, чиркәч халыкларын буйсындырды.

Рус кенәзләре Чыңгыз хан гаскәренен үз өсләренә килү ихтималын күздә тотып, аның килгәннен көтмичә, үзләре каршы бару муафыйк булу-булмавы хакында Киев шәһәренә жыелып, озақ кинәш ителәләр. Кыпчак төрекләре дә боларны үзләре белән берлектә каршы тору янын куәтлиләр иде. Ниһаять, рус кенәзләре кыпчак мирзалары белән берлектә каршы торырга карар бирделәр һәм шул сәбәпле, руслар белән кыпчаклар Чыңгыз гаскәренә каршы торыр өчен хәзерләнделәр.

Рус гаскәре Днепр елгасы буена жыелып, төмам әзер булганнан соң көн тарафына сәфәр итте һәм 9 көннән соң Калка (бу елга хәзерге көндә Екатеринослав губернасында Мариуполь шәһәре янында булып, Кальмиус дип атала) суы янына житеп, Чыңгыз хан гаскәре белән очрашты (1223 ел, 31 май). Шушы жирдә бер тарафтан руслар белән кыпчаклар, ә икенче тарафтан Чыңгыз гаскәре бәрелешеп, кыямәт рәвешендә каты сугыштылар. Ахырда, чыдый алмыйча, кыпчаклар белән руслар сугыш майданын ташлап качтылар. Чыңгыз хан гаскәре аларны Днепр елгасына кадәр куып килде. Гаскәр бу мәртәбәдә жиңү һәм яуланган жирләре белән канәгатьләнеп, Чыңгыз хан янына кайтып китте һәм Киев шәһәренә бармады. (Бу Карамзин сүзләре буенча. Әмма Ибн әл-Әсир, Чыңгыз гаскәре моннан соң болгар кавеме өстенә килеп, алар тарафыннан төмам кырылып бетте, бары тик 4000 ләп сугышчы гына качып котылып, Чыңгыз хан янына кайттылар, дип яза. Бу вакыйгадан соң кыпчак төрекләре Әзәрбәйжан тарафына, рус өлкәләренә таралганнар.)

Әлегә сугышта русларның 6 кенәзләре һәм 60 тан артык баһадирлары һәлак булуы һәм аларның хисапсыз зарарлар күрүе риваять ителәдер. Бу вакыттан башлап Дөштә Кыпчак, ягъни кыпчак даласы, Урал вә Идел һәм Дон елгалары буйлары, Каспий дингезе тирәләре, бүгенге Русиянен көн тарафы белән Анатолий тирәләре, кыскасы, Кытай дингезеннән башлап Кара дингезгә кадәр булган жирләр турыдан-туры Чыңгыз хан кулы астына керде.

Бу яулау эшен төмам иткәннән соң Чыңгыз хан үзенң башкаласы булган Каракорым шәһәренә кайтып китте һәм 2-3 ел торып, 1227 елның рамазан пәрифендә (август аенда) 73 яшьләрендә вафат итте. Төнен бер сандык эченә салып, үзе васыягә иткән бер агач төбенә китереп жирләделәр. «Бурхан калдун» исемле бу кабер урынына соныннан күп ханнар күмелгәнлектән, монда мәшһүр бер каберлек булды. Мөстәкыйль буларак хөкүмәт сөрүе якынча 25 ел иде.

Борынгы ислам тарихчылары Чыңгыз хан хакында жентекле мәгълүмат бирәләр һәм гаять зәһәрле каләм кулланып, ислам өчен олуи каза һәм зур фажига булуы турында хөкем йөртәләр. Боларның хәбәрләренә караганда, әлегә зат кан коючы һәм залим бер кеше булып, төнаһсыз кешеләрне, яшь балалар вә хатын-кызларны үтерткән, һөжүм итеп кертән шәһәрләрдә хәтта йөкле хатыннарынң корсакларын ярдырып үтерүдән тәм тапкан. Гаскәриләре дә уен ясап, кеше үтерәләр һәм монын белән хозурланып көлешәләр, имеш. Яулап алган мәмлөкәтләрдә кешеләрне тулаем кылычтан кичергән һәм елгалар төсле каннар агызган. 600 еллар вакыт дәвамында никадәр мәшәкатләр белән барлыкка китерелгән, хәтта ки исламнан әүвәл булган халыклар тарафыннан ядкяр булып калган архитектура истәлекләрен, мәдрәсә вә мәчетләр, китапханә һәм обсерваторияләре тулысынча харап иттергән. Янадан торгызылмаслык рәвештә ничәмә ислам шәһәрләрен дә туфрак белән тигезләгән. (50 мең шәһәр вә авылны харап итте һәм шул сәбәпле 6 миллион жан үтерелде, диярләр.)

Ислам галимнәре һәм акыл ияләре әсәрләренен дөнья йөзеннән югалуына, ислам гыйлемнәренен гүбәнәеп, әлекке шөһрәгә жуелуына Чыңгыз хан һәм анын токымы сәбәп булды.

Чыңгыз хан заманында яшәгән һәм бөек бер тарих китабы язган Ибн әл-Әсир (Ибн әл-Әсир Чыңгыз хан вафатыннан 4—5 ел соң үлгән) болай дигән: «...Күп вакытлар үтеп китте, әмма ислам өстенә Чыңгыз хан китергән фажигане язарга кыюлыгым житмәде. Бу мәртәбәдә булган чиктән тыш хәлне аңлату жиңел эшләрдән түгел, ислам өстенә килгән бу фетнәне күргәнче, анадан тумаган яисә моны күрмөстән әлек вафат булсамчы! Ләкин язмый калдырудан да файда күрелмәс. Шик юк ки, адәм баласы яралганнан бирле кешеләр фажигалә сурәттә гомер сөрәп килгәннәр һәм дөнья йөзе һичбер вакыт иминлек йорты булмаган. Шулай булса да, Чыңгыз вакыйгасы кебек бер вакыйга булуы турында тарих безгә хәбәр бирми. Тарихта мәшһүр булган дәһшәтлә вакыйгаларның берсе — Бәхтенасыйның Исраил балалары кавемен, ягъни яһүдиләрне тулысы белән үтереп, бәйтелмөкаддәс, ягъни Иерусалим шәһәрендәгә изгә гыйбадәт йортын харап итүе булса кирәк. Хәлбуки, Чыңгыз вакыйгалары янында Бәхтенасый вакыйгасы берни түгел дип хисап ителсә дә, урынлы булып, Чыңгызның бер шәһәрдә генә үтерткән жан хисабы да Исраил балалары арасында һәлак ителгәннәр саныннан күптер. Боларны бер-берсе белән

ничек чагыштырырга кирәк? Турысын әйткәндә, Чыңгыз вакыйгасы кебек бер вакыйга бүгүнгә кадәр дөньяда күрелмәдә һәм, Алла боерса, моннан соң да күрелмәс!»

Шулай итеп, без Ибн әл-Әсир һәм гомумән ислам тарихчыларының Чыңгыз хан хакында язганның кыскача сурәтгә бу урында баян иттек.

Чыннан да, шәһәрләр һәм мәмләкәтләр яулап алуда, дошманның өстен чыгуы Чыңгыз хан калар муафыйк, ягъни унышларга ирешкән башка бер зат булуы мәгълүм түгел. Искәндәр әл-Македунни, Наполеон Бонапарт һәм Надир шаһларның яулап алулары Чыңгыз хан басып алулары янында кечкенә нәрсәләр булып калыр. Искәндәр әл-Македунниның 10 ел тырышып төзегән мәмләкәткә кадәр берничә мәмләкәтне Чыңгыз хан 2—3 ел эчендә төзде.

Ислам тарихчылары япсарган кабахәтлекләрдән Чыңгыз ханны пакьләргә безнең теләгебез юк. Берләшү юлында гайрәт иткән һәм төрек кавеменәң шан вә шөһрәтен күкләргә күтәргән өчен Чыңгыз хан иң бөек адәмнәребездән. Ул үзенең булуы белән горуруланлык бөекләребездән булса да, бу мәсьәләдә дини хисләребез кавеми хисләребездән өстен чыга. Шуңа күрә, ислам өстенә йөрәп кылыч тартуыннан күнеләбез риза түгел. Ләкин вакыйгаларны күздән кичергән вакытта бу вакыйгаларның сәбәпләренә күз йому вә янғын вакытында ут салучыны гаепсез итү мөнәсиб түгел. Ислам галәмәнә килгән олуг афәт Чыңгыз хан тарафыннан эшләнсә дә, бу хәлләргә Чыңгызны этәрүчеләр мөселманның үзләре иде. Бу мажараларга Чыңгыз мәжбүри сурәтгә керешмештер.

Чыңгыз килеп чыккан вакытта ислам хөкүмәтләрендә кин рәвештә әхлакий бозыклык таралганлыктан, араларында дошманлык һәм таркаулык хөкем сөрдә вә һәр шәһәрдә бер падишаһ булып, бер-берсә өстенә яу һәм дошман буларак йөриләр иде. Адәм үтерү чебен үтерүгә тиң булды. Ницкемнең жаны һәм малы иминлектә түгел иде. Бу вак хөкемдарлар үз мәнфәгатьләреннән башка эш белән шөгыльләнмәделәр, берсә өстенә дошман килгәндә икенчеләре тузан бөртегә кадәр дә ярдәм күрсәтмиләр иде. Үзләренәң кабахәтлекләрен һәм бозыклыкларын яшерү өчен гасырларның галимнәренә сүз бәхәсә тагып, мәзһәб низагълары, ягъни дини каршылыктар тудыралар, алар өчен дөньяда бу ызгыш һәм дөгъвалардан да саваплы эш юк кебек иде.

Хәрәзмшаһ үзе Нисабур һәм Мору, Бәлх вә Бохара һәм Сәрхес шәһәрләрендә хәлифә ән-Насреддин билляһи исемәң хотбә укудан мөселманның тыйды, бөтен тирә-ягы мәжүси кавемнәр белән уратып алынган булса да, гаскәрен ислам мәркәзе булган Багдад шәһәре өстенә жиберде. Бу вакыт мөселманның дин башлыклары һәм иң мөхтәрәм адәмнәре булган хәлифә Чыңгыз ханга махсус илче жибереп, үз өстенә киләяк бәланә кире кайтарырга чара күрү теләге белән, Чыңгызны Хәрәзмшаһка яу чабарга өндәде. Чыңгыз хан күршеләр белән яхшы торы, дөнья вә адәм балалары арасында иминлек урнаштыру тарафдары булганлыктан, мөселманның иң олуг һәм хөрмәтле дин башлыкларының сүзен кабул итмәдә һәм Хәрәзмшаһ тарафына хәтта бармак белән дә янамады.

Чыңгыз хан ислам мәмләкәтләре белән дус тора һәм сәүдә ачып, халыкны һөнәр вә мәгарифкә тарту өчен тырыша һәм һич бере белән каты мөгамәләдә булмый, әдәп һәм тәрбия кысаларыннан чыкмый иде. Ләкин Чыңгыз ханның теләгенә каршы буларак, дөньяда гаять бер сугыш мәйданга чыкты. Чыңгызның ислам халкы өстенә йөрүенәң төп сәбәбе Хәрәзмшаһ үзе иде. Вакыйга исә болай булды.

Чыңгыз кул астындагы төрекләрдән бер жәмәгәт сәүдә максатлары белән Хәрәзмшаһ мәмләкәтенә сәфәр иттеләр һәм Уттар шәһәренә килделәр. Шуңа якның валисы, ягъни идарәчесенәң коткысы белән Хәрәзмшаһ әлегә сәүдәгәрләргә үтертте. Үзенең иярченнәренәң һич сәбәпсез үтерелүен ишеткәч, Чыңгыз хан намус дөгъвасы кылырга кереште, ягъни үз хакын даулый башлады һәм, сугыш игълан итеп, Хәрәзмшаһка илчеләр жиберде. Ләкин солык чараларын күрү һәм Чыңгыз ханның галижәнаблыгын кабул итү урынына, Хәрәзмшаһ Чыңгыз хан илчесен үтертте һәм илче янындагы хезмәткәрләренәң сакалларын кырдырып, мыскыл итеп жиберде. Моның белән генә канәгатьләнмичә, ашыгыч рәвештә гаскәр жыеп, Чыңгыз хан кул астындагы кавемнәр өстенә йөрәп, балаларын вә хатыннарын әсир итеп алып кайтты. Чыңгыз ханның мөселман өстенә йөрүе аларның мөселман булганы өчен түгел, бәлки мөселманлыкка бөтенләй каршы килә торган шушы гамәлләргә өчен булды.

Чыңгыз хан Багдад хәлифәсә үтенә торып та, арадагы килешүләргә бозмас һәм адәм балаларының каннарын коймас өчен хәлифәнен ялваруына игътибар итмәгәндә, гөнаһсыз төрек һәм мөселман сәүдәгәрләрен үтереп, малларын талап алу мөселман падишаһы өчен бер муафыйк эш идеме соң?

Чыңгыз хан «корсаклы хатыннары, балаларны үтөрттө» диюләренә дә арттыру күп булса кирәк. Ислам тарихчылары мондый хәбәрләргә рәсми мәгълүматлардан алып түгел, бәлки сәүдәгәрләрдән һәм кәрван белән качып килүчеләрдән ишетеп язганнар. Чыңгыз хан моның кебек билгесез адәмнәр булган хәбәрләр, ничаклы бөек тарихчылар тарафыннан теркәлгән булса да, дәрәҗәгә шикле.

Моннан 6—7 йөз еллар элек һәм сәүдәгәрләр аркылы түгел, бәлки шушы соң гасырларда рәсми хәбәрләрдә дә шуна охшаш риваятьләргә еш очрыйсың. 1876 елда Кара Тау, ягъни Черногория вә Сербия белән Төркия арасында булган мажаралар хакында матбугатның, аерым алганда, Австрия гәзитләренә Төркиянең рәгуляр гаскәре хакында: «Яшь балаларны сөңгеләргә кадап күтәрәп йөрделәр»,— дип язучылары риваять кылынадыр.

Чыңгыз хан яулары аркасында ислам мәмләкәтләре таланып, һәлак булса да, моның сәбәбе. Чыңгыз гаскәреннән бигрәк, коралсыз дошманнардан алтын-көмеш, хатын вә кызларны трофей итеп алу максаты белән жыелган көмһүр, диннәреннән язган хулиганнар булган. Төркия белән сугыш вакытында греклар Төркия белән сугышудан бигрәк, үзләренә файда кылу өчен килгән Италия жансызларынан зарар күргәннәре кебек, ислам мәмләкәтләре дә жәберләүче, мал талап йөрүче чапкыннардан зарар күргәннәр. Чөнки бу егъмачылар, ягъни мородерлар бер тарафтан Чыңгыз хан гаскәре шәһәргә керер-көрмәс, икенче тарафтан үзләре халыкны суя башлы торган булганнар, ислам китапханәләре һәм тарихи ядкярләре боларның үт төртөп яндырулары аркасында харап ителгәннәр. Чыңгыз хан сәбәбеннән 6 млн. кеше үтерелде, диюләре дә арттырудан башка нәрсә булмавын хисап йөртә белүчеләр ихъар итәрләр.

Чыңгыз хан сәламәт бәдәнле, баһадир вә гайрәтле, иң кагы мәшәкатчеләргә дә чыдамлы, матур сүзле бер зат булып, бик яшь вакытыннан ат өстендә йөрергә, кылыч һәм сөңгә кулланырга, ук атарга өйрәнгән иде.

Бөтен Азия континенты һәм Европаның шәрәкчә өлешен үз кулына алган һәм бөек бер Төрөк императорлыгы төзөгән бу зат мирас ашаучы падишаһлардан булмады. Чөнки атасыннан император булып түгел, бәлки кечкенә генә бер кабилә башлыгы булып калган иде. Мондый зур мәмләкәтне яулап алу очраклы хәл түгел, бәлки зур түземлек һәм гайрәт белән бәйләнгән.

Чыңгыз хан гаять акыллы һәм алдан күрүчән, оста сәясәтче вә идарә эшенә бик сәләтле булды, укый-яза белмәсә дә, хокук һәм тарих тыйлемнәре белән таныш булмаса да, ул мәмләкәтне килешеп идарә итү ысулы нигезендә корды һәм «корылтай» исемле гомуми киңәш мәҗлесе оештырды. Мәмләкәт әмерләре һәм әһәмиятле эшләр турында корылтайда фикер алышулар үткөрелә һәм алар күпчелек тавыш белән хәл ителә иде. Корылтайдагы жыелыш «киңәш» дип йөртелде.

Чыңгыз хан Кытай һәм иске, ягъни борынгы Иран кануннарын, ислам әсәрләрен тәрҗемә иттереп, болардан горәф-гадәтләргә туры килә торганны сайлап алып, «Яса» яисә «Яцак» исеме белән мәшһүр булган низам китабы, ягъни закон китабы, конституция төзетте.

(«Яса» вә «Ясак» төркичә «ясамак» формасыннан алынган. Бу урында максат — ясалган вә төзелгән низам дигән мәгънәдә. Бүгенге көндә Төркиядә гәмәлдә булган «ясак» һәм бездә кулланылган «ясаклы» вә «ясачный» сүзләре дә Чыңгыз хан «Яса»сыннан мирас булып калган сүзләрдер.) Бу закон китабын мәйданга китерер өчен иң киң файдаланылган нигез — ислам әсәрләре булмыштыр.

«Яса» һәркем өчен катгый сурәттә үтәләргә тиеш закон булсын өчен моның белән иң элек үзе гәмәл иткән, һичкемнән курыкмаган Чыңгыз хан «Яса» мәддәләренә, ягъни пунктларының һәрберсенә беренче чиратта үзе буйсынган. Шулай итеп, «Яса» Чыңгызның үзеннән бөек вә Чыңгыз хан ана буйсынырга мәҗбүр иде. Гарәп тарихчыларының «Әс-сәясәт әл-кәбири», ягъни «Олы сәясәт» дип искә алган әсәрләре шушы «Яса»ның үзе инде.

«Яса» буенча бу бөек Төрөк императорлыгының ханнары Чыңгыз нәселеннән булу шарты белән халык тарафыннан сайланалар һәм корылтай тарафыннан расланалар иде. Мәгълүм бер сан белән чыкканмәгән хәлдә, тавыш бирүчеләр саны дәрәҗә һәм күпчелек жиңмәгән очракта, сугышларга солык ясау тыела иде. Гомуми аучылык һәм сугыш вакытларынан тыш халыкка корал рәхсәт ителми, кораллар хөкүмәт амбарларында сакланырга тиеш иде. Караклар асыла, зина кылучылар буыла вә бу мәсьәләдә хәтта бер кешенә шәһитлөгә дә кабул ителә иде. Ирләре вафат булса, хатыннары ирләренә якиннарына мирас итеп бирелә һәм бу хосуста хатыннарының риза булу-булмавы игътибарга алынмый, гадәт-фәләһ дә юк иде.

Мәмләкәтләргә рәхәт сурәттә яшәүләренә, аерым алганда, төрле мәмләкәтләргә бер ноктага жыелып, бердәм буларак дөнъя кичерүләренә иң беренче сәбәп шул мәмләкәтләргә вәждән һәм дин иргә икәнә бары тик соң гасырларда гына

аңланган булса, Чынгыз хан моннан ничә гасырлар элек үзенә бөек мәмләкәткә һичкемне жәберләмичә вә көчләмичә, бары тик үзенә муафыйк күрүе белән генә бу нигъмәтне бирмештер. Чынгыз хан законына күрә, һәрбер дин һәм һәрбер юнәлеш тигез хөрмәт ителә, боларга ризасызлык белдерергә халыкның да, хөкүмәтнең дә хакы юк иде. Шуңа күрәдер, ислам мәмләкәтләренә һәр почмагында сөнниләр белән шигыйлар сугышып, Багдад урамнарында хәнбәлиләр белән шафигыйлар бер-берсенә һөжүм итешеп, ислам остазларына рәсми сурәттә мөнбәрләрдән ләгънәт укып торганда вәзир Низам әл-Мөлек тарафыннан Чынгыз хан тасырында Мору шәһәрәндә шафигыйлар өчен төзелгән изге мәчеткә хәнәфиләр үч төртеп яндырганнар. Моннан элек Нисабур шәһәрәненнән имам-әл-Хәримнән шафигый булганы өчен куылды һәм жомга намазларында хатыйблар тарафыннан Әбел-Хәсән әл-Әшәви ләгънәт ителә иде. Чынгыз хан идарәсендә булган бөек Төрөк императорлыгында сөнниләр белән шигыйлар түгел, хәтта исламнар белән буддлар, яһүдиләр белән христианнар, төрөкләр белән әрмәннәр бер ана балалары рәвешендә дус тордылар, хәтта болар арасында кәсеп вә хезмәт өчен килгән европалылар үз мәмләкәтләрендә күрмәгән әмин вә әманны, ягъни куркынычсызлыкны шушы төрөк императорлыгында күрәп хәйран калганнар.

Залим һәм кан түгүче исеме белән ислам тарихында мәшһүр булган Чынгыз килешүләргә шулкадәр хөрмәт иткән, законнарны шулкадәр төгәл үтәгән, һәр төрле дин вә мәһәбләргә, ягъни дини юнәлешләргә шулкадәр ихтирам күрсәткән ки, үз иярченнәренә золым кылынмыйча һәм илчеләргә үтерелеп, мәмләкәт намусы асты өскә килмәсә, икенче мәмләкәт өстенә бер адым да йөрмәгән. Кытай һәм Кора вилаятьләренә кылган яулары мәжбүр буларак эшләнгән вә Русия өстенә дә рус кенәзләргә үзләргә һөжүм иткәннән соң мәжбүри сурәттә килгән.

Араларында булган ераклык жир белән күк арасы кадәр бутуга карамастан, Рим шәһәрәндә булган папа Чынгыз хан хозурына, ягъни янына миссионерлар жибәрде һәм шушы миссионерларның тырышлыгы аркасында Алма-Ата шәһәрә урынында тереклек иткән мунаку төрөкләргә христиан динен кабул итгеләр. Әмма Чынгыз хан белән янәшә торган ислам хөкүмәтләргә вә дин башлыклары, абруйлы галимнәргә тарафыннан дин исламның яхшы мәгамәлә итүче дин икәннән аңлату, тәкъдим итәр өчен боларга бер генә һәйәт, ягъни миссия жибәрүе хакында да сүз юк. Инде кемгә үпкә итәргә кирәк? Хәлбуки, Чынгыз хан мовәххид, ягъни бер Аллага ышанучы булу сәбәпле, зур гыйлем ияләргә күндерелгән сурәттә ислам динен кабул итүе өметле иде. Шуның белән бергә, Чынгыз хан ислам кагыйдәләрен үзлегеннән өйрәнгән, тәһарәт вә намаз, ураза һәм зәкят ысулларын бик мәгъкуль күргән. Чынгыз ханның ислам турында булган шөбһәсә бары тик хаж мәсьәләсә булып, «бөтен жир йөзә Аллагы Тәгалә милкә вә һәр жирдә ителгән гыйбадәтләр Аллагы Тәгаләнең күз алдында булганлыктан, Мөккәгә баруның нигә кирәге бар?» ди торган булган һәм шул шөбһәсеннән һич кенә дә арына алмаган. Әгәр дә хаж гамәлендә булган фәлсәфәләргә аңлаган булса, Чынгыз, бер минут та кичекмичә, исламны кабул иткән булыр иде.

Китап күрсәткелләрендә баян ителгән буенча, Чынгыз хан һәм аның гаиләсә хакында төрле гасырларда төрле-төрле әсәрләр иҗат ителгән. (Шул жөмлөдән «Тарихел Чынгыз», «Жиһенә Кәшай», «Тарих вә саф әл-хәзрәт», «Чынгыз хан рисаләсә» исемендә әсәрләр. Бу соңгысының бер нөсхәсә, язма һәм рәсемле буларак, Англиядә милләт китапханәсендә сакланган булуы риваять ителә.)

Чынгыз хан үзенә вафатыннан элек шушы бөек Төрөк императорлыгын өч улы арасына бүлеп, Магулотанны Тули ханга, Уйгур һәм Мәварәннәһер вә Хәрәзм вилаятьләреннән гыйбарәт булган Төрөкстанны Чыгтай ханга, бүгенге Русия дәүләтенә көньяк өлешен тәшкил иткән Дәште Кыпчак мәмләкәтен, Азиянең төньяк-көнбатышы белән Себернең көньяк-көнбатышын һәм гомумән Болгар мәмләкәтен Жужи ханга биргән иде.

Шушы бөек өч хөкүмәтнең Каракорым шәһәрәндә булган хакал (каган, каан)га буйсынуын шарт итеп, хакаллык өчен Үгдәй ханны тәхет варисы итеп билгеләгән иде. (Моннан соң Дәште Кыпчак вә Казан, Кырым вә Себер ханнарының бабалары булган Жужи хан телгә алыныр.)

«Шура», 1909, № 4—5.

Текстны тарих фәннәргә кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН әзерләде.

ТАШКА ЯЗГАН ЖУЕЛМАС

(Руник ядкярләрдәге мәкальләр һәм әйтемләр)

Танылган фольклорчы, журналист, Татарстанның Г. Тукай исемендәге дәүләт бүләге лауреаты, республикабызның атказанган мәдәният хезмәткәре Хужинәхмәт Шаһинәхмәт улы Мәхмүтовка 15 февральдә 60 яшь тулды. Без аны олы юбилее белән ихлас күңелдән котлыйбыз һәм ныклы сәламәтлек, бәхетле тормыш, яңа ижат унышлары телибез.

Х. Мәхмүтов татар фольклорын, бигрәк тә аның афористик жанрларын өйрәнүгә зур өлеш керткән галим. Ул татар халык ижатының 12 томлык жыйнагын хәзерләүче төп белгечләрнең берсе булды. «Табышмаклар», «Мәзәкләр», «Мәкальләр һәм әйтемләр»

томнарын төзде, аларга кереш мәкаләләр һәм фәнни искәртмәләр язды. Х. Мәхмүтов — «Кечкенә дә төш кенә (Табышмакларның жанр үзенчәлекләре)», «Ел тәүлегә 12 ай (Халык календаре битләреннән)» дигән китаплар һәм йөзләгән мәкаләләр авторы. Мәңе 15 ел инде ул даими рәвештә «Тел күрке — сүз» радиотапшыруларын алып баруда катнаша.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре Х. Мәхмүтов хәзер борынгы төрки ядкярләрдәге мәкаль һәм әйтемләрне өйрәнү белән мәшгуль. Укучыларыбызга аның яңа хезмәтеннән бер өзек такъдим итәбез.

Фольклорчылар Х. Мәхмүтов (сулда) һәм И. Надиров.

Төрки халыклар әле бик күптөнгә заманнарда ук язма мәдәнияткә ия булганнар. Алар берничә гасыр буена рун, уйгур, манихей һ. б. язулардан файдаланганнар. Ә ислам динен кабул иткәч, төркиләр арасында гарәп язуы киң таралыш алган.

Фәнгә билгеле булган руник ядкярләренң иң борынгылары Төрки каганат (552 — 745) тормышы белән бәйләнгән. Каганатның үзәге булган Орхон елгасы буйларында табылганга, аларны орхон язмалары дип атаганнар. Сүз бу дәүләтнең атаклы каганнары һәм гаскәр башлыклары каберләрендәге ташъязмалар турында бара. Шундыйлардан Күл-тәгин¹ баһадир хөрмәтенә куелган Кече һәм Зур язмалар (732), Билгә-каганга (735), өч каганның киңәшчесе һәм яу башы булган зирәк Тонйукукка (734) багышланган ядкярләр аеруча зур әһәмияткә ияләр. Мемориаль хроника характерындагы һәм шактый зур күләмле бу әсәрләрдә күк төрекләр империясенң оешу һәм яшәү тарихы, ул алып барган сугышлар, каһарман шәхесләренң батырлыклары тәфсиллә төстә, зур әдәби осталык белән баян кылына. Гарчә хикәяләү беренче заттан — Билгә-каган исемнен алып барылса да, баштагы өч язманың авторы төгәл билгеле. Ул — каганның туганының улы Йолыг-тәгин. Бу хакта Кече язманың ахырында искәртелә. Дүртенче язманың авторы исә Тонйукук үзе булгандыр дип санылар. Һәрхәлдә, язма аның кушуы буенча, аның житәкчеләге астында әзерләнгән булырга тиеш. Моңы ядкярдәге «Түрк Билгә каган илинә бититдим бән билгә Тонйукук» (төрки Билгә-каган халкы өчен яздырдым, мин — зирәк Тонйукук) дигән юллар күрсәтә тор². Вакыйгалар, билгеле инде, Тонйукукның үз исемнен сөйләтелә.

Йолыг-тәгин дә, Тонйукук та зур әдәби талантка ия булганнар, шул чордагы фольклор һәм язмачылык традицияләрен яхшы белгәннәр. Аларның әсәрләрендә бигрәк тә төрки эпоска хас алымнар киң файдаланылган. Беренче чиратта, ядкярләрдәге эпик масштаблылык күзгә ташлана. Алар баштан ахырга кадәр ил, халык язмышы турында кайгырту-уйланулар белән сугарылган. Тарихтан мәгълүм булганча, 582 — 602 еллар арасында Төрки каганат ике өлешкә — Көнчыгыш каганатка һәм Көнбатыш каганатка аерыла. 630 — 682 елларда Көнчыгыш каганат үзенң дәүләт мөстәкыйльлеген югалтып тора, тулысынча Кытай хакимияте астына эләгә. 679 елда төркиләр Кытайга каршы восстание күтәрәләр, ләкин җиңелүгә дучар булалар. Восстание житәкчеләренң берсе — Ашина ыруыннан шад³ Котлуг тауларга кача һәм яңадан гаскәр туплый башлый. Аңа Ашидә ыруыннан Тонйукук килеп кушыла. Котлуг каган дип игълан ителә һәм Илтәриш исем ала. Ә Тонйукук аның киңәшчесе һәм гаскәр башлыгы итеп билгеләнә. 682 — 687 елларда Илтәриш армиясе кытай гаскәрләре өстеннен берничә зур җиңү яулай, Көнчыгыш каганатның бәйсезлегә торгызыла. Бу беренче уңышларны Илтәришненң энесе Капаган-каган һәм уллары Билгә-каган, Күл-тәгин тагын да үстерәләр.

Орхон ядкярләрендә Көнчыгыш каганат тормышындагы нәкъ менә шушы мөһим вакыйгалар һәм исемнәре телгә алынган каганнарның, яу башлыкларының шәхси батырлыклары тасвирлана.

Үз дәүләтчеләген югалтып, Кытайга коллыкка төшкән төрки халыкның аянычлы-үкенечле хәлен тасвирлаганда яки халыкка киләчәктә уяу, бердәм булырга чакырып мөрәҗғәт иткәндә, авторлар әсәрнен аһәңен, эмоциональ көчнен арттыру өчен риторик сорау, өндәү кебек стилистик фигураларны еш кулланалар. Хәзерге татар теленә күчәрәп, бер генә мисал китерик:

«Төрк халкының бөтенесе шулай диде:
дәүләтле халык идем,
Кайда инде дәүләтем?
Кем дәүләте өчен хәзер тырышам? — диде.
Каганлы халык идем,
кайда каганым?
Нинди каганга хезмәтемне, көчемне бирәм?»⁴ — диде.

Ядкярләргә хас эпик стиль алымнарын тагын кайбер вакыйгаларның өч мәртәбә кабатлап бирелүендә, баһадирның сугышчан юлдашы — ак аты белән бергә сурәтләнүендә һ. б. ларда ачык күрәп була. Янә дә бик мөһим бер момент: эпостагы кебек үк, орхон текстлары да буйдан-буйга шигъри парчалар, тотрыклы гыйбарәләр, мәкаль-әйтемләр белән бизәләр бара. Алар арасында, күрәсәң, авторларның үз иҗат җимешләре дә, фольклордан алынганнары да бардыр. Шундый афоризмнарның кайберләре белән танышып үтик.

Күл-тәгингә багышланган Зур язмада төрки каганнарның уңышлы хәрби походларына йомгак ясау рәвешендә өч мәртәбә «башлыгыг йүкүнтүрмис, гизлигиг сөкүрмүс» (башлыларны баш идәрмеш, тезлеләрне тез чүктермеш) дигән гыйбарә

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ РУНИЧЕСКИЙ АЛФАВИТ

Написание	Значение		Написание	Значение	
	русск.	лат.		русск.	лат.
┐┌Xx	а, ä	a, ä	Э	й	ā
б	б ¹	b ¹	⊙⊙⊙⊙⊙	кт	pt
ххх	б ² , ä	b ² , ä	з	нч	nc
ууу,сх	в	у	>>	о, у	o, u
сх	г	g	МНН	ō, y	ō, ū
ззз	д ¹	d ¹	1	п	p
х	д ²	d ²	чч	р ¹	r ¹
ччччхх	з	z	т	р ²	r ²
йй	ы, i	y, i	у	с ¹	s ¹
д	й ¹	j ¹ , i	l	с ²	s ²
р	й ²	j ² , i	д^	т ¹	t ¹
ннххххх	к	q	h	т ²	t ²
ххххххх	к	k	лу	ч	č
л	л ¹	l ¹	ууууууу	ш	š
у	л ²	l ²	хх		
м	лт	lt			
хх	м	m			
с	н ¹	n ¹			
ххххх	н ²	n ²			
чч	ң	ñ			

Л. Е. Малов

Руны алфавиты. С. Е. Маловны «Памятники древнетюркской письменности»
китабынан (М. — Л., 1951).

китерелә. Кайчакта мәкальләр һәм образлы әйтелмәләр текстка туры сөйләм рәвешендә (димәк, үзгәртелмәгән хәлдә) килеп керәләр:

«Анта аныг киши анча башгырыр ирмеш йрак ерсәр йаблак агы берүр йагук ерсәр едгу агы берүр тип анча башгырыр ирмеш».

(Анда яман кешеләр болай киңәш бирерләр (котыртырлар) иде:

«Ерактагыга арзанлы бүләк бирерләр,
Якындагыга кыйммәтле бүләк бирерләр». —

дип киңәш бирерләр иде.)

Кече язмадан алынган бу өзектә табгач (кытай) ханнарының мәкерле сәясәте фаш ителә. Алар башка халыкларны энә шулай алдап, Кытай чикләренә якын китерә һәм үз йогынтылары астына ала торган булганнар. Ихтимал, шушы ачы тәжрибә авазы буларактыр, төркиләр арасында «Табгач ханның торкусы гәлим, генләмәдеп бычмас» (Кытай ханның ефөгә күп, ләкин ул аны үлчәмичә генә кисми) дигән мәкаль дә туган.

Ташъязмалардагы руник текстлар язылу рәвеше ягыннан тоташ чәчмә әсәргә ошап торалар. Әмма алар эчендәгә мәкаль-әйтемнәрне шигъри үзенчәлекләре буенча жиңел танып була. Зур язмада автор Күл-тәгиннең үлемен тасвирлаганда аның абыйсы Билгә-каган авызыннан мондый сүзләренә әйткән:

«Иним Күл тигин кәргәк болты өзим сакынтым көрүр көзүм көрмәз тәг билир билигим билмәз тәг болты» (ассызык безнеке. — Х. М.).

(Энем Күл-тәгин һәлак булды, үзем сагыш-хәсрәткә төштем:

Күрер күзем күрмәстәй,
Белер белегем белмәстәй булды.)

Текстның астына сызылган өлеште шигъри эшләнеше камил дәрәжәгә җиткән ике юллык строфа тәшкил итә. Монда рифма да, тартык һәм сузык авазлар кабатланышы да бар (көрмәз тәг — билмәз тәг, кө-кө-көр, би-бил-бил). Игътибар итегез: бер төрле авазларның кабатлануы бер юл белән чикләнә. Бу исә текстның нәкъ ике аерым юлга бүленеп язылырга тиешлегенә өстәмә ишарә булып тора.

Инде ритм мәсьәләсенә килсәк, һәр шигърь юлының 7 шәр ижектән (4 һәм 3 ижекле ике буыннан) торуын күрербез. Дөрес, икенче юлда язылыш буенча 8 ижек килеп чыга, әмма укыганда «билигим» сүзенен уртадагы «и» авазы төшөп кала (синкопа күренеше).

Хәзер без күрөп узган поэтик чаралар, барыннан да элек, фольклор шигъри өчен хас. Бәлки шуңа күрәдер, Хатип Госман бу икеюллыкны берәр фольклор әсәреннән алынгандыр дип фараз кылган иде⁵. Чыннан да, сонрак Н. Хисамов аның угыз эпосы «Китабы Дәдә Коркыт»та очравы турында язып чыкты. Дөрес, текст анда берәз үзгәрәк вариантта килә:

«Дәли Домрулын көрүр көзү көрмәз олду, тутар өлләри тутмаз олду». (Шашкын Домрулның күрер күзе күрмәс булды, тотар куллары тотмас булды⁶.)

Димәк, без мондый нәтижәгә килә алабыз: Күл-тәгингә куелган ташъязмадагы «күрер күзем күрмәстәй булды» гыйбарәсе үзенен чыгышы белән фольклорга карый, әмма ул бик күптән үк әдәби телгә дә үтеп кергән, андагы тотрыклы сүз формуласы булып әверелгән.

Орхон ядкарьләренен телен галимнәр шул чордагы барлык төркиләрнен жирле сойләшләрден өстен торган гомуми әдәби теле дип бәялиләр⁷. Ул төркиләр яшәгән төрле төбәкләрдә, төрле кабиләләр (угызлар, уйгурлар, кыргызлар, кыпчаклар һ. б.) тарафыннан кулланылыш тапкан⁸.

Шулай булгач, безнең игътибарыбызны тарткан әлегә гыйбарә Идел буенда язылган әдәби әсәрләрдә һәм татар халык ижатында да очарга тиеш түгелме соң?

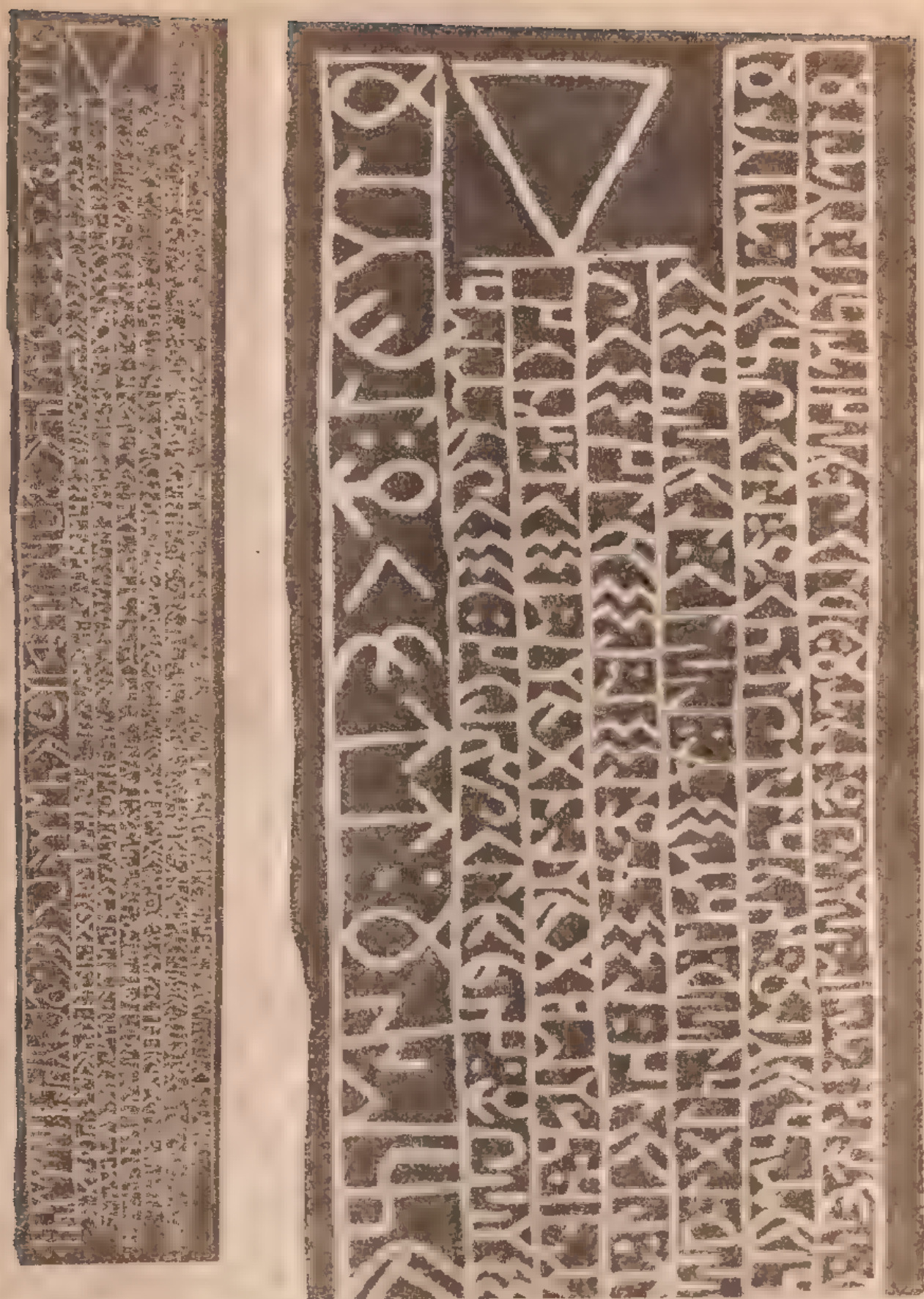
Бу юнәлештәгә башлангыч эзләнүләр үк болай гоман кылуның нигезле икәнлеген күрсәтте. Атаклы «Нәһжел-фәрадис» әсәрендә әйтелмә үзенен иң зур (дүрт өлешле) вариантында кулланылган булып чыкты:

«Күрер күзүн күрмәз, тутар илкен тутмаз, йүрүр азакуң йүрмәз, сүзләр тилиң сүзләмәс булгый»⁹.

(Күрер күзең күрмәс, тотар кулың тотмас, йөрер аягың йөрмәс, сөйләр телең сөйләмәс булыр.)

«Нәһжел-фәрадис»нең авторы — Болгар шәһәрендә туган һәм Сарайда яшәп ижат иткән Мәхмүд бине Гали. Үзенен бу әсәрен ул 1358 елның 8(22) гыйнварында төмам иткән¹⁰.

Шул рәвешчә, VIII йөзнен беренче яртысында Орхон елгасы буенда рун хәрефләре белән ташка чокып калдырылган гыйбарәне без VI гасыр үткәч Идел буенда гарәп язуы белән кәгазгә төшерелгән хәлендә очратабыз!

Гонйукук тапъязмасыннан фрагментлар. С. Е. Маловнын
«Памятники древнетюркской письменности» (М. Л., 1951)
китабындагы фотодан.

Орхон язмалары, шул жөмлөдөн Күл-тэгин истәлегенә куелган ташлар, фәндөнъясы өчөп озак заманнар билгесез булып калә килгәннәр. Ниһаять, Себерне өйрәнүче Н. М. Ядринцев 1889 елда Төньяк Монголиядәге Орхон елгасының аң кушылдыны Кокшин-Орхон үзәнлегендә ниндидер сәер тамгалар төшөрәтән мәрмәр стелаларга¹¹ ки теп ютыга. Ботар Күл-тэгин һәм Билгә-каган хөрмәтенә куелган

ядкярләр булып чыга. Ә Тонйукук ядкаре 1897 елда Улан-Батордан 60 км. чигтәрәк, Тола елгасының уң ярында табыла. Аны ачу бәхете Казанда белем алган, соңыннан ире (тарихчы, археолог, этнограф Д. А. Клеменц) белән бергә Себергә сөрелгән Елизавета Николаевна Клеменцка насыйп була.

Н. М. Ядринцев артыннан ук Орхон буйларына фин һәм рус археология экспедицияләре килеп житә, стелалардагы язуларның эстампаклары һәм фоторәсемнәре эшләнә. 1893 елның 15 декабрендә профессор В. Томсен Дания академиясе угырышында руник язмаларның ничек укылышы хакында доклад ясый.

Ә шуна кадәр 13 ел элек, ягъни 1880 елда Казан мәгаллиме Мөхәммәтшакир Салихов «Табышмаклар һәм һәртөрле халык арасында әйтелә торган мәкальләр» исемле жыентык бастырып чыгара. Китапның 14 битендә мондый юлларны укыйбыз:

«Киләсе каза булса, күрер күзен күрмәс булып, ишәтер колагың ишетмәс булып».

Шик юк ки, бу шул ук борынгы Күл-тәгин заманнарында ук йөргән безгә таныш гыйбарә! Тик бу очракта ул инде ташъязмада түгел, ә халык телендә, халык хәгерендә сакланып калган. М. Салихов жыентыгының исеменә тагын бер мәртәбә илгыйбар итегез: халык арасында әйтелә торган мәкальләр!

Бу гыйбарәнен XIX йөз азагында актив кулланылыпта булуын күрсәтүче башка фактлар да бар. Билгеле булганча, күренекле татар-башкорт-казакъ шагыйре Мифтахетдин Акмулла (1831 — 1895) үз шигырьләрендә халык мәкальләрен һәм әйтемнәрен ифрат киң файдаланды. Алар арасында безне кызыксындыра торган әйтелмәне дә күрәбез. Ул — «Булып микән минем кебек бәхетсез», — дип башланучы шигырь тукумасына кертелгән:

«Бала килсә, күрер күз күрмәз улыр,
Каза килсә, аяклар йөрмәз улыр»¹³.

Борынгы әйтелмәнен эзләре XX йөзгә чыккач та югалмый. Х. Габделбәдигъ (Хужа Бәдигый) аны үзенә «Халык әдәбияты: Мәкальләр» жыентыгына кертә (Казан, 1912, 67 б.). Ул Л. Жәләй, Н. Борһанова, Л. Мөхмүтовалар төзегән «Татар теленә фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре» жыентыгында да урын алган, аның «бик нык алдану» дигән күчерелмә мәгънәсе дә бирелгән (Казан, 1957, 217 б.). Ниһаять, «Татар теленә фразеологик әйтемнәрендә тарихилык һәм үткән белән бүтәнгән чагылышы» дигән мәкаләсендә Н. Исәнбәт шушы әйтелмә хакында кызыклыгына мәгълүматлар биреп үтте¹⁴.

Хәзер, без карап үткән барлык вариантлардан чыгып, әйтелмәнең «жыелма текстын» да бирергә мөмкин: «Күрер күзен күрмәстәй, белер беләген белмәстәй, тотар кулың тотмастай, йөрер аягың йөрмәстәй, сөйләр телен сөйләмәстәй, ишәтер колагың ишетмәстәй булу». Жанрны ягыннан бу — әйтем. Ул кешенә йә авыр кайгыдан, йә ярсу-кызудан, йә (М. Салиховча) күрәчәк, тәкъдир буенча үз-үзен белештермәстәй, үз әгъзалары белән идарә итә алмастай бер халәткә төшүен образлы төстә тасвирлап бирә.

Шулай итеп, без бүтәнгә татар фольклорын бик борынгы төрки ядкаргә илтеп бәйли торган бер әйтелмәнең 12 гасырлык юлын күздән кичердек. Шундый бәйләнешләрнең тагын да күбрәк мисалларын без икенче бер руник ядкардә очратырбыз.

Инглиз галиме һәм сәяхәтчесе А. Стейн 1907 елда Көнчыгыш Төркестандагы Дуңхуан будда монастыре китапханәсендә рун язулы байтак кулъязмаларга тап була. Шуларның берсендә төркиләренә мәкальләре һәм хикмәтле сүзләргә теркәлгән булып чыга. «Тугсиса» халыкара еллык басмасының 4 томында Джеймес Хэмилтон һәм Луи Базэн шушы ядкар турында зур күләмле тикшеренү бастырдылар (Париж, 1974).

Борынгы ташъязмаларда очраучы мәкаль-әйтемнәр, алда күрәп узганыбызча, башка текст тукумасына кертелгән булсалар, Дуңхуан ядкаре төрки мәкальләренә махсус рәвештә туплаган беренче язма чыганак булып саналырга хаклы. Дж. Хэмилтон аның язылу датасын бик ышандырырлык итеп X гасырның икенче яртысы белән билгели. Башкача әйтсәк, мәкальләренә кәгазьгә төшерелүе моннан нәкъ мең ел элек була. Мәнә ул мәкальләр:

Мин киши йүзүн билгәнчә, бир киши атын билгү.

(Мен кешенә йөзән белгәнчә, бер кешенә атын (исемнә) бел.)

Алын арслан тотар, күчин күсгү тутмаз.

(Хәйлә (әмәл) белән арслан тотып була, көч белән күсә дә тотып булмый.)

Өтүчлүг өлүр, өтүчи өлмәз.

(Дөгъвачы үләр, аның дөгъвасы үлмәс.)

Таныклут сав — тамгалиг битиг.

(Танык (шаһит) алдында әйтелгән сүз — тамгалы (мөһерле язу) кебек.)

Ишитмишкә көрү көрмиш йег.

(Ишетүгә караганда күрү яхшырак.)

Азмазин тип йерчи йаратты, йаңылмазун тип билгәч урти.

(Адашмаска дип юл күрсәтүче булдырдылар, ялгышмаска дип кинәшче булдырдылар.)

Азмаз йерчи, йаңылмаз билгә, унитмаз өтүгчи, йаңылмаз биткәче.

(Адашмас юл күрсәтүче, ялгышмас кинәшче, онытмас яклаучы (адвокат), хаталанмас язучы — «менә шулар ин кыйммәтле кешеләр» мәгънәсендә.)

Билгәлиг йаңылмаз, йерчилиг азмаз.

(Кинәшчәсе булган ялгышмас, юл күрсәтүчәсе булган адашмас.)

Йаңылмасар билгә болмаз, азмасар йерчи болмаз.

(Ялгышмасалар, кинәшче булмас иде, адашмасалар, юл күрсәтүче булмас иде.

Ягъни, аларга ихтыяж булмас иде.)

Йаңылмаз биткәче йок, азмаз йерчи йок.

(Хаталанмас язучы юк, адашмас юл күрсәтүче юк.)

Түтүнчсүз от йок, түни-күни өкүнч йок.

(Төтенсез ут юк, коне-төне үкенү юк — ягъни, гел үкенеп йөрүдә мәгънә юк.)

Өзиниң өлмәз, этиниң өлүр.

(Шәхес, рух белән бәйлә нәрсә үлмәс, тән, жисем белән бәйлә нәрсә үлсә.)

Ун гасыр буге язмада сакланган бу мәкальләре әле беренче кат укыганда ук күнелдә бер кызыксыну уяна: тукта, болар арасында безгә инде таныш әсәрләр дә бар түгелме соң? Тикшереп-чагыштырып карагач, моның чыннан да шулай икәнлеген күрәбез. Кайбер текстлар безнең бүгенге мәкальләр фондына керәләр, фольклор жыентыкларыбызда кат-кат басыла киләләр. Әлбәттә, монда борынгы ядкярнең катнашы юк. Бу жәүһәрләре халык уртак төрки мирастан үзенә хәтер сандыгында алып чыккан.

Хәсән Галинең «Мәкальләр һәм әйтемләр» китабында (Казан, 1941, 27 б.) «Меннен төсен танып анчы, берәүнен атын бел» дигән мәкаль бар. Үзенә Х гасырда язуга теркәлгән вариантынан ул бөтенләй диалект аерылмый («Мен киши йүзин билгәнче бир киши атын билгү»). «Мен кеше» урынына «мен», «бер кеше» урынына «берәү» дип алу текстның жыйнаклануына ярдәм иткән, ә мәгънәдәге тулы тәңгәллек сакланып калган. Дөрәс, борынгы текстта «төс» сүзе урынына анын синонимы «йөз» кулланылган. Ләкин бездә бу мәкальнең шушы ук «йөз» сүзе белән йөрүче варианты да бар. Анысы Нәкый Исәнбәтнең «Татар халык мәкальләре» жыентыгында (Казан, т. 2, 1963, 801 б.) басылган: «Йөз кешенең йөзен танып анчы, бер кешенең атын бел».

Борынгы текст белән Н. Исәнбәт текст арасындагы төп аерма — «мен» урынына «йөз» килү. Әлбәттә, мәгънәне көчәйтү жәһәттеннән «мен» саны отышлырак. Ләкин «йөз» санының икенче яктан өстенлеген бар: ул үзенә ононим булган «йөз» (бит, төс, чырай) белән эчкә рифма хасил итә. Мәкаль өчен монысы да бик мөһим.

«Түтүнчсүз от йок, түни-күни өкүнч йок».

Татар фольклорында бу борынгы текстның беренче өлеше киң билгеле. Магбугатта ул 1880 елдан, М. Салиховның инде телгә алынган жыентыгынан (5 б.) башлап күренә килә: «Ут төтенсез булмас». Шушы ук текст икенче бер мәкаль составына да керә: «Ут төтенсез булмас, егет языксыз булмас». Монысы Н. Исәнбәт жыентыгында басылган (т. 2, 25 б.).

«Ишетмишкә көрү көрмиш йег».

Бу мәкальнең татар халык ижатында берничә варианты билгеле:

«Ишеткән белән күргән бер түгел».

«Ун кат ишеткәннән бер кат күргән яхшы».

«Бер тапкыр күрү йөз тапкыр ишетүдән артык»¹⁵.

Хәзерге вариантларда фикернең тагын да көчәйтелгәнлеген күзгә ташлана. Бер күрү бер ишетүдән генә түгел, ә ун, хәтта йөз ишетүдән дә артырак!

Без бу мәкаләдә ниндидер гомумиләштерүләр ясау максаты куймадык. Әлеге эзләнү, материал жыю процессы бара. Әмма борынгы төрки мәкальләрен барлау, туплау, аларны хәзерге әсәрләр белән чагыштырып өйрәнү киләчөктә кызыклы нәтижеләргә китерер дип уйлыйбыз.

- ¹ *Тәгин* — каганның кече туганнарына кушыла торган титул (принц).
- ² Орхон-якярлореннән өзекләр С. Е. Маловның «Памятники древнетюркской письменности» (М., Т. 1, 1951) һәм Н. В. Стеблеваһың «Поэтика древнетюркской литературы» (М., 1976) дигән хезмәтләре буенча китерелә.
- ³ *Шад* — каганаттагы югары хәрби-административ титул (наместник).
Нурмөхәммәт Хисамов тәржемәсе.
- ⁴ Усманов Х. Древние истоки тюркского стиха. — Казань, 1984, 76 б.
- ⁵ Хисамов Н. Бөек язмышлы әсәр. — Казан, 1984, 264 — 265 бб.
- ⁶ Зәкиев М. Татар халкы телендә барлыкка килүе. — Казан, 1977, 66 б.
- ⁷ Тәһминшев Э. Р. Языкн древне и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте. — Вопросы языкознания, 1979, № 2, 81 — 82 бб.
- ⁸ Eski man J. D. «Neheü'l feradis», С. 1. — Ankara, 1956, S. 280.
- ⁹ Наджин Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI — XIV вв. — М., 1989, 144 — 145 бб.
- ¹⁰ *Стела* — вертикаль торыштагы, язуы яки сурәте булган таш плита. Борынгы төркиячә — менгү таш (мәнгеләк таш, һәйкәл).
- ¹¹ Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964, 5—6 бб.
- ¹² Акмулла. Шигырьләр. Төзүчесе М. Госманов. — Казан, 1981, 135 б.
- ¹³ Ислаһов Н. Татар телендә фразеологик әйтемләрнең тарихчылык һәм үткән белән бүгенгелә чыгышы. — Казан утлары, 1979, № 12, 126 — 127 бб.
- ¹⁴ Татар халык ыжаты. Мәкальләр һәм әйтемләр. Төзүчесе Х. Мөхмүтов. — Казан, 1987, 303, 249 бб.

ӘСИРЛЕКТӘН КАЙТКАН ӘКИЯТЛӘР

Беренче бөтен дөнья сугышы чорында татар хәрби әсирләреннән фольклор әсәрләре язып алынган галимне Игнат Кунош (1860 — 1945) турында студент елларыбызда укыганда ишеткәнбездә бар иде. Белүбезчә, бу мәгълүмат жәмәгатьчеләккә Гомәр Толымбайның архив материаллары буенча ирешкән. Безнең классик «Ак бүре» әкиятен нәкъ менә Кунош язып алган булып чыкты. Г. Толымбай аны Куношның 1925 елда Истанбулда басылып чыккан «Гөрәк халык әдәбияты» дигән китабыннан күчереп алган икән. Өлкән буын галимнәргә бу кадәресе мәгълүм булса да, Г. Толымбайны телгә алырга ярамаган, ә Төркия белән хәбәрләшү иң зур жиният саналган заманда әлеге мәсьәләгә өстәмә ачыклык кертүгә жорык итүче булмаган. Һәм моңа гажәпләнүгә дә туры килми.

Иңбашы, 1963 елда «Акта Ориенталиа» журналында Будапешт университеты галимәсе төркиячә Жужа Көкүкнен И. Кунош архивы турындагы мәкаләсе басылып чыга. Будапештта чыгарыла торган бу журналы безнең галимнәр белмәгәннәрләр, дигән ойга атымыйм, әмма әлеге мәкаләнен телгә керүе үн елга сонрак булды ишкелле. Аннан соң да әле, тел барьеры сәбәпчә бу тизимы (мәкалә француз телендә басылган), ә тиз рус телендә кыска тыла тасвирламасы (аннотация-резюме) канәгатьләндердеме — бу фактка тиешенчә әһәмият бирүче булмады.

Вакыт сизелмишә генә уза торды, мин фәкыйрәгезнен Кунош архивы белән танышу омтылышы да барып чыкмады, әмма, Ходайның рәхмәте белән, хыялларымын тормышка ашырырга көтегмөгәндә яңа юл ачылды. 1982 елның көзендә Казанга Будапешт университетының яңа галиме Имре Башки килде. Ул әкиятләрнен Кунош кулы белән язылган асыл нөсхәләрен алып килгән иде. Мин бу әкиятләрне басмага әзерләүдә Башкига ярдәм иттем. Соңрак бу галим «Гөрәк халык әдәбияты» дигән китанын табып, аңагы «Ак бүре» әкиятенә кесерәкәләнсәң жибәрде. Болар турында мин «Ак бүре»нен илгә кайтуы» дигән мәкаләмдә

(Казан утлары, 1987, № 8) язган идем инде. Бу әкиятнең төп нөсхә белән чагыштырып төзәтелгән яңа текстын 1989 елда «Татар халык әкиятләре» жыйнтыгында бастырып чыгару насыйп булды.

Шул ук «Төрөк халык әдәбияты» дигән китапта Куношның хәрби әсирләр арасындагы эшчәнлеген баян ителгән бер хезмәткә дә басылган булып чыкты. Аның белән танышкан, бу турыда мин жәмәгатьчеләккә «Венгр галиме татарлар арасында» дигән мәкалә белән (Казан утлары, 1990 № 2) мәгълүм иттем. Ә. Куношның үз мәкаләсә соңрак «Мирас» (1992, № 5) журналында дөнья күрдә. Дөрөс, аның 1916 елда ук, ягъни татар әсирләре тотылган лагерьларда бер ел эшләгәч тә дөньяга чыккан мәкаләсә булганлыгын да беләбез. Әмма әлегә мәкалә басылган «Будапешт күзәтүчесе» дигән журнал Казан һәм Мәскәү китапханәләрендә табылмады. Венгриядән алдыру насыйп булса, укучыларыбызны ул хезмәт белән дә таныштырырбыз дип уйлыйм.

Ә хәзер И. Куношның архивы турында берничә сүз. И. Кунош татар хәрби әсирләреннән авыз ижаты әсәрләрен язып алуға Венгрия Фәннәр академиясә үтенечә буенча керешә. Аның кулъязмалары да шушы академиянең Шәрәк китапханәсендә саклана. Туплама 1200 гә якын кулъязма-берәмлекне тәшкил итә. Ул биш төргәктән тора.

Беренчә төргәк Казан татарларының әкиятләреннән (231 бит) гыйбарәт. Анда барысы төрлө күләмдәге 14 әкият тупланган (дөрөс, соңгысы тулы түгел). Бу әкиятләр 1916—1917 елларда Эгер шәһәрәндәге лагерьда жыйелганнар. Текстларның тәржемәләре юк, кайбер сүзләргә аңлату йөзеннән жәяләр эчендә төрөк яисә венгр сүзләре куелган. Жай чыкканда шуны да өйтик: бу коллекциядә «Ак бүр» әкиятә юк. Галим аны бастыру өчен алгач, кулъязмасын кире үз урынына куймаган булса кирәк.

Икенчә төргәктә Кырым татарларының әкиятләре (444 бит). Барысы 38 текст. һәр текстның венгр теленә тәржемәсә бар. Бу әкиятләр 1915 елда Кенъярмезь лагеренда язып алынган. Кызганычка каршы, Кырым татарларының жырлары, ни сәбәптәндер, биредә юк икән.

Өченчә төргәктә мишәр-татарларның жырлары һәм әкиятләре (161 бит) урнашкан. Анда 263 дүртыюллык бар. Шуларның 231 е төрөк һәм венгр телләренә тәржемә ителгән, калган 32 сә тәржемәсез. 7 әкиятнең 6 сы шулай ук венгр теленә тәржемә ителгән, берсә тәржемәсез. Бу материаллар 1918 елда Эгер лагеренда жыйелган.

Дүртенчә төргәк Казан татарларының жырларынан (108 бит) тора. Биредә 635 дүртыюллык булып, алар төрөк һәм венгр телләренә тәржемә ителгән. 1915—1918 елларда Эгер лагеренда жыйелган.

Бишенчә төргәктә төрлө характердагы материаллар (108) тупланган (Дунай татарлары, Кырым татарлары, Кырымнан чыккан караимнар һәм нугайларга бәйле язмалар, мишәр сүзлегә һ. б.). Бу материаллар арасында Дунай татарларына караганның 1912 елда, ә караимнарга караганның 20 нче елларның азагында язылганнар. Калганның шул ук Эгер лагере белән бәйле.

Галимнең үз сүзләренә караганда, ул мөселман хәрби әсирләре тотылган лагерьларда эшләүгә өч елның өчәр аен багышлаган. Бу 1916—1918 елларга карый булса кирәк. Чөнки Ж. Көкүкнең язуынча, галим 1915 елда үзенең эшен башлап жибәргән Кенъярмезь лагеренда алты атна гына булган. Монда Кунош башлыча Кырым татарларының фольклорын туплаган. Шул ук елда ул Эгер лагеренә күчә һәм биредә Казан татарларының, шулай ук мишәрләреннән жырларын һәм әкиятләрен язып ала. Галим Казан татарларының халык ижаты байлыгына хәйран кала, бигрәк тә әкиятләренә югары бәя бирә.

Кунош туплаган жырларны Будапешт университеты профессоры Ж. Көкүк «Казан татарларының халык жырлары» дигән исем белән 1980 елда ук инде асырым китап итеп чыгарды. Татар һәм немец телләрендә басылган бу китап турында үз вакытында матбугатта хәбәрләр булган иде. Инде менә Кунош архивындагы әкиятләребез дә дөнья күрдә. Бу китап та татар һәм немец телләрендә чыккан: сул як бите—татарча, уңы—немецчә. Басмага әзерләүчеләр Жужа Көкүк һәм Имре Башки.

Тиешле рәсми элементләр булмау сәбәпле, бу китап безнең кулыбызга бик соң килеп иреште. Мин аны Казан университетының тел белеме галимәсә доцент Ф. Хисамовадан алдым. 1989 елда нәшер ителгән бу китап аңа да күптән түгел генә килеп кергән икән.

И. Кунош телчә галим булган, әкиятләргә дә ул тел өйрәнү материалы итеп жыйган, һәм китап та телчеләр өчен, транскрипция белән басылган. Әмма әкият сөючә менәрчә укучылар өчен ул фольклор китабы, әкиятләр жыйнтыгы. Шуна күрә аны, транскрипциядән гәмәлдәгә язуга күчереп, тизрәк халыкка житкерәсә килдә. Бу теләгемне «Мирас» журналы хуплагач, мин, жин сызганып дигәндәй, эшкә керештем.

Китап кыска гына кереш мәкалә белән ачыла. Мәкалә немец телендә язылган. Анда шушы китапка кергән 14 әкиятнең 2 сә озын, 12 сә кыска, шулардан берсенең тәмамланмаганлыгы белдерелә һәм аларның 1916—1917 еллардагы Эгер лагеренда язылган булуы раслана. Шулай ук татар хәрби әсирләре арасында зыялы шәхесләреннән дә булганлыгы һәм Куношның алар белән аралашканлыгы хәбәр ителә. Янә дә татар әкиятләрендә мифологик пресонажлар белән бергә гадәти карт һәм карчыкларның да катнашуы, шулай ук бу әсәрләрдә халыкның тор-мышы һәм горәф-гадәтләреннән чагылуы турында да сүз бар. Әкиятләреннән 231 бит тәшкил итсә, әмма 223 нче битнең югалганлыгы да теркәп куелган (бу югарыда искә алынган тәмамланмаган 14 нче әкияткә туры килә). Мәкаләнең азагында Кунош транскрипциясеннән камил булмавы, акка күчәргәндә кайбер сүзләреннән төшөп калганлыгы, әмма китапта әлегә хаталарның төзәтелгәнлегенә һәм бу фактларның искәртмәләр бүлегендә чагылганлыгы турында да баян ителә. Шунысы да мәгълүм булсын: «Пагшаның өч улы», «Кол малай» дигән әкиятләреннән исемнәр китапны басмага әзерләүчеләр тарафыннан бирелгән.

Әкиятләрнен үзләр турында мин биредә сөйләп тормаска булдым — укучылар үзләр курерләр. Текстларга бары орфографик төзәтмәләр генә кертелде. Өлбәттә, тыныш билгеләргә дә бүгенгечә куелды. Әмма лексикасы һәм стиле нәкъ оригиналдагыча калды «Бу сүз бик урынлы түгел», яисә «Болай сөйләмиләр бит хәзер», дип, текстларга үземчә төзәтүләр кертсәм, ул бит инде ахыр чиктә минем тел, минем стиль булып китә. Мираска сак карарга кирәк. Аннан соң бит әле бу — гади мирас кына да түгел, бәлки тоткынлыкта интегеп яшәгән бабаларыбызның күңел юаткычлары да. Теләсә ничек тыгылып, аларның рухларын рәнжәтү-ебез мөмкин. Без бу ядхярләрне аларның хәтерә, хәтта васыяте итеп кабул итик. Тик кызганыч, ул вакыттагы гадәт буенча, язып алушы бу әкиятләрнең кем тарафыннан сөйләнгәнлеген теркәп калдырмаган.

Инде әйдәгез, хөрмәтле укучылар, өсирлектән кайткан әкиятләрнең үзләр белән танышышыйк.

Ленар ЖАМАЛЕТДИН.

1. ПАТШАНЫҢ ӨЧ УЛЫ

Борын заманда бар иде бер патша, аның өч улы бар иде. Боларның бар иде алма бакчалары. Бу бакчада һәр көн бер алма пешә торган иде дә шул ук көнне югаладыр иде. Патша бакчага сакчылар куйды. Сакчылар никадәр йокламаска тырышсалар да, таң алдыннан йокы басадыр иде дә йоклап кигәләр иде. Күзләрен ачуга алма да юк буладыр иде.

Сакчылар бу эшнә булдыра алмагач, патшаның олы улы, атасына әйтеп, бер кичнә сакларга кереште. Патшаның олы улы тән буенча йокламады, таң алдында бик йокысы килгәч, чыдамады, черем итте — алманы бу да югалтты.

Нәүбәт икенче улына килде. Бу да, атасыннан сорап, бакчаны сакларга кереште, бу да, агасы кебек тән буенча чыдап, таң алдыннан йокыга китеп, алмадан колак какты.

Инде нәүбәт кечкенә улына житте. Кечкенә улы көндөз йокысын бик ныгытып, тәнне сакларга кереште. Таң атар алдыннан гына бер бик матур алтын кебек ялтыраган кош килә дә алманы алып китә. Бу бик ачык күрәп кала һәм ни күргәннә атасына керәп сөйли.

Аталарының бу кошны бик күрәсә килә. Бу малайлар өчсә дә, аталарының боерыгы белән атларның бик яхшыларын сайлап алып, алмас кылычны билгә тагып, кирәгенчә алтын алып, юлга чыгып киттеләр.

Бара торгач, болар өч аерымлы юлга очрыйлар. Юлларның башына тактага: «Уңга киткән уңар; уртага киткән я уңар, я уңмас; сулга киткән кире кайтмас», — дип язып, кадакланып куелган иде. Болар шобага салыштылар. Олысына уңга, уртанчысына уртага, кечкенәсенә сулга китәргә чыкты. Болар, сабуллашып, үзләренә чыккан юл белән китгеләр.

Кечкенә туганнары ай китте, ел китте, бара торгач, бер убырлы карчыкка очрады. «Я мин, я син» дип, алмас кылычны алып карчыкны чапкан иде, карчыкның башы өзеләп жиргә төште.

Бераз баргач, очрады бер бүрегә. Егет бүрегә киләп житкәч тә, бүре моның атын бәрәп ташлады һәм егеткә:

— Атынны бирәсеңме, жанынны бирәсеңме? — диде.

Егет атын бирәп, «жан булса, ат та булыр» дип, жаяу китте. Бара торгач, әйләнәп караса, бүре тагы моның артыннан килә. Егет, «инде атымны ашады, үземнә ашарга килә икән» дип, бүренә киләп житкәннән көтеп торды. Бүре киләп житте дә:

— Әй, егет, син мин әйткәннә тыңладың, инде синәң ни үтенечәң бар, әйт, — дигәч, егет эшнең ничек икәннән сөйләп бирә.

Бүре тыңлап торып:

Ай-һай егет, бик кыен эшкә тап булгансың икән, ул бик ерак бит, — диде, — әйдә атлан минем өстемә, — дип, егетне үз өстенә атландырып китә.

Бара-бара болар бер шәһәргә барып житәләр. Бүре егеткә:

— Фәлән сарайда алтын койрыклы, көмеш яллы бер ат бар, шул атны алып чыга алсаң, шуңарга атланып китәрсەң, ләкин жигәнәнә тимә, жигән-сез генә алып чык, — дип, егетне өйрәтеп жибәрә.

Егет ничек кирәк алай атның сараена барып керә. Сарайда көмештән кыйммәтле, алтыннан бәяле ташлар белән эшләнгән жигәнне күрөп бик кызыга, «жигәнне дә алып чыгарга кирәк» дип, жигәнгә кулын тигергән иде, патшаның сакчылары егетне тотып алдылар да патша янына алып китерделәр. Патша:

— Ни өчен болай эшләдең? — дип егеттән сорый.

Егет патшага эшнең ничек булганын, үзенең патша баласы икәннен сөйләп бирә. Патша:

— Алай булгач, мин сиңа айгыр бирәм, ләкин кайтышлый кире китерерсәңме? — дигәч, егет күнөп, айгырны бик яхшылап иярләп һәм жигәнләп, атланып чыгып китә.

Бүре дә юлда гына көтеп тора икән, егетнең сау-сәламәт атны алып чыкканын күрөп, бик куана. Бүре:

— Әйдә инде, егет, — дип, егет атлы көенчә, бүре моның яныннан — юл белән юртып китәләр.

Озак бара торгач, бер патшаның шәһәренә барып житәләр. Бүре егеткә:

— Инде, иптәш, кош шушы шәһәрдә, патшаның сараенда, алтын читлектә. Читлек янында бер кыңгырау бар, ул шылтыравыкка тия күрмә. Кошны читлегә белән ал да чык, — дип егетне кертәп жибәрә.

Егет, кереп, кошны читлегә белән кулга алгач: «Һәй, бу шылтыравыктан берни булмас, басып чыгыйм», — дии шылтыравыкка баскан иде, шылтыравык шундый каты шылтырап та китте. Егетне, төрлө яктан килеп камап алып, тотып алдылар да патша янына китерделәр.

Патша:

— Ни өчен болай урлыйсың? — дип сорашты.

Егет үзенең патша баласы икәннен сөйләп, эшнең ничек икәннен аңлата. Патша:

— Кошны сиңа бирәм, тик бер шартым бар. Фәләнчә шәһәрдә бер патша бар, аның бик матур бер кызы бар, шул кызны китереп бирсәң, кош сиңеке булыр, — диде.

Егет күнөп, башын түбән салып, сахрага килеп чыкты. Бүре дустан, егетне каршы алып: «Ни булды?» — дип сораша башлады.

Егет:

— Иптәш, эш кыен, менә фәләнчә патшаның кызын китереп бирергә куштылар, — дигәч, бүре:

Һәй, ул бик ансат эш, менә мин шул кызның тап үзе булырмын, син мине алып кереп, «килдем» дип, кертәп бирерсәң дә, кошны алып юлга чыгып барганда: «Әй, бүре дустан кая икән?» — дип, исеңә төшерсәң, мин шул сәгать янында булырмын, — диде дә, бүре менә дигән патшаның кызы булды.

Егет бу кызны патшага алып кереп бирә. Патша егеткә бик күп рәхмәтләр укып һәм бик яхшы кунак итеп, кошны биреп юлга озата.

Бүре, берәз торгач, патшага:

— Мин берәз бакчага чыгып йөрер идем, — дигәч, патша рөхсәт бирә.

«Кыз», бакчага чыгуга яңадан бүре булып, коймадан сикереп чыгып, егетне куып житә. Егет бүрегә:

Инде ул кызны да үзөбезнең шәһәргә алып кайтыйк, — ди.

Бүре, «ул да булыр» дип, егеткә:

— Менә фәләнчә бакчада фәлән тирәкнең астында бер төхет булыр, кыз хәзер шунда йоклап ята. Син атыңны коймадан сикертеп кер дә кызны, өкрән генә атыңның өстенә салып, тагы коймадан сикертеп алып чык. Кара, үзең егылып төшмә,— дип, өйрәтеп, егетне кертәп жибәрә.

Егет бүре әйткәнчә керә дә кызны алып чыга. Болар өчәүләшәп, кызны да алып, юлга төшәп китәләр.

Бара торгач, бүре:

— Инде мин монда калам, тик сиңа киңәшем шул: фәләнчә урманны үткән чакта зинһар йоклама,— дип, үгетләп, озатып жибәрә.

Егет бик күп юл барганнан соң, урманга барып кергән иде, бик йокысы килә башлады, һич чыдарга әмәле калмады. Булдыра алмады, атынан төште дә, берәз гына яткан иде, йокыга китте.

Күп вакыт та үтмәде, егетнең ике абзасы моның тап өстенә килеп чыктылар. Болар атны да, кызны да, кошны да күреп, энеләренә бик көнчеләкләре килеп, икесе үзара сөйләшәп, «әгәр бу алып кайтса, безгә бик хурлык булыр» дип, кылычларын алып, энеләренең башын кисеп төшерәләр дә, атны, кызны һәм кошны — барын да алып китәләр.

Юлда барганда кызга:

— Сине без таптык, дип сөйләрсен, юкса син дә харап буласың,— диделәр.

Зур куаныч белән өйләренә кайтып керделәр дә аталарына китереп бирделәр.

Болар кызның туен итәргә хәзерләнен ятсыннар, менә бер заман йөрәп торгач, бүренең күзеннән кан тама башлый. Бүре: «Шул иптәшемә берәр хәл булмаган микән»,— дип, урманга килеп эзли башлый. Йөрәп торгач, ду-сты — егетне таба. Башы бер якта, гәүдәсе бер якта. Бүре бер мәчене тотып ала да үле суы белән тере суы алып килергә куша. Мәче тиз генә алып китереп бирә. Бүре, суны сибеп, егетне терелтә дә аңа барлык нәрсәне сөйләп бирә. Һәм егеткә:

— Өч тапкыр мин әйткән нәрсәгә каршы килдең, бар, кайт инде. Кыз сезнең сараегызда булса да, жылаудан башы чыкмый. Кош та сайрамый, аг та печән, жим ашамый. Алар бар да сине көтәләр,— ди.

Егет, бик куанып, күп рәхмәтләр укып, бүре белән саубуллашып, кайтып китә.

Егет шәһәрләренә кайтып, сарайларына барып кергән иде, кыз аның муенына килеп асылынды. Кош чут-чут итеп сайрый башлады. Ат кешнәп, моның янына сараеннан чабып чыкты. Патша күрдә дә хәйран калды. Абзалары да күреп, бер сүз әйтә алмыйча телсез калдылар. Патша эшне кечкенә улыннан сорый, улы барын да сөйләп бирә.

Атасы ике олы улына:

— Сез энегезгә мондый хыянәт кылгач, сездән дөньяда башка яхшылык көтәргә урын юк,— дип, икесенең дә башын кистерә.

Шуннан соң патша үзенә бөтен патшалыгын кечкенә улына биреп, кызны егеткә никахлап, кырык көн туй, кырык көн уен ясап, әле дә булса матур гына яшәп яталар, ди.

*(Коллекциядәге башка әкиятләр
журналның киләсе саннарында биреләчәк.)*

Гыйбрәтле хәзинә

Ниләр генә юк мәзәк төрдә! Гыйбрәт тә, көлке дә, үгет-нәсихәт тә, фәлсәфә дә, шелтә дә - һәммәсә дә! Гүяки Хөзыр Ильяс шикелләсрәк бер картаймый да, әжәл дә тими торган мәңгелек аксакал сүzlәре бу. Әйтәрсен шул ил агасы халык тормышын гөмере буена күзәтеп тора да күргән-белгәннән, мыск астыннан тешен агартып кына жор тел белән безгә житкерә. Күбесенчә ул елмаеп кына уздыра, әмма аның усал итеп кәлгән, сагайтып бармак янаган чаклары да була. Ләкин ана беркем дә үпкәләми, каршы да әйтми. Чөнки аксакал дәрәсән генә әйтә.

Менә шундый мәзәкләр соңгы кырык-илле ел эчендә бик тә популярлашып китте. Ни сәбәпле мин моңа басым ясап әйтәм? Чөнки ана кадәр гадәттә Хужа Нәсрәтдин мәзәкләре генә китап булып басылып чыга, татар халкының үз мәзәкләре исә сирәк кенә календарь битләрендә, аерым жыентыкларда гына күренгәләп китә иде. Халык ижатының бу формасының хәтгә үзәнә генә хас аерым исеме дә юк иде әле. Берәүләр аны анекдот дип, икенчеләре кыска хикәя дип яки башкача атый иде. Менә шул исемсез жанр әсәрләре алтмышынчы елдан башлап «Туксан тугыз мәзәк», «Мең дә бер мәзәк» исемендә татарча һәм русча берсе артыннан берсе алты мортәбә китап булып басылып чыкты. Нәкый Исәнбәтнен «Татар халык мәкальләре» жыентыгында китерелгән мәзәкләр¹ исә бу жанрга тарихи яктан аеруча кыйммәтле үрнәкләр булып өстәлә (1959 - 1967 еллар). Ин әһәмиятлесе тагын шул — соңгы елларда, ниһаять, мәзәк тә халык ижатының «тулы хокуклы» мөстәкыйль бер жанры булып танылды. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты күптомлы «Татар халык ижаты» сериясендә бер китапны махсус рәвештә мәзәкләргә багышлап чыгарды (1979 ел).

Соңгы елларда мәзәк халыктан шулкадәр күп жысады ки, хәтта сабыйларга багышлап аерым китап чыгарырга мөмкинлек туды².

Янса менә «Ашыкканның авызы пөшкән» дигән әйтемнен сүз ярдәмендә ясалган онытыл-маллык сурәте. Кайнар аш кабып авызы пөшкән кияү түшәмгә карап нәрсә ди? «Түшәмгез бигрәк сары икән! Нинди урманнарның агачы?» Кәлтәне җавап бирә: «Уйсу жирләреннә агачы, түземсезлек жазасы!». («Түземсезлек жазасы») Халык сөйләменнә мондый соклангыч матур бизәкләрән мазәкләрдә күп очратырга мөмкин.

Мәзәкләренң төрләрә биң күп. Кайберләрендә беренче караңка гади тормыш күренеш-
ләрә хакында ғына сүз бара, аларда уйланырдай берни дә юк кебек. Мәсәлән, «Ата-ана
мирасы» дигән мәзәк шундыйлардан. Ана да кызга карата бер генә тискәрә сүз дә әйтәлми.
Әмма аның «ата-ана мирасы — тиреслектә барысы» дигән белән мираска битараф караучы, туң
йөрәкле, жансыз, ваемсыз бәндә булуы үз сүзләре белән үк фаш ителә.

Мәзәкләрне матбуғатта чыгару өчен әзерләгәндә аларның фәкәт үз халкыбыз тор-
мышын чагылдырганнары, үз туфрагыбызда барлыкка килгәннәре белән генә чикләнелмәде.
Алай чикләү дорес тө булмас иде. Мәгълүм ки, татар халкы ботен дөньяга сибелгән. Без бик
күп халыктар белән аралашып яшибез. Шуның өстенә, фольклорда һәм әдәбиятта, очар
коншлар кебек, илдән-илгә күчеп йөрүче күчмә сюжетлар да бик күп. Шул сәбәпле, кайбер
әсәрләреннән төп чыгышын яисә «милләтен» дип әйтк, аныклау шактый ук кыен. Мәсәлән,
Хужа Насретдинныкы дип йөртелгән мәзәкләреннән кайберләре татар халкында да бар. Асрмә
аларның фәкәт тышкы билгеләрендә генә. Хужада ишәк икән, монда ат, Хужада чалма булса,
бездә бүрек. Тагын шунысы да бар, борынгы галим һәм язучыларыбыз Шәрәкь әдәбиятының
иң мәшһүр әсәртәрен татарчага тәржемә итәргә тырышканнар. Заманында ботен Шәрәкь
дөньясын диярлек айкап йөргән сәүдәгәрләребез, гади товар белән бергә, китаплар да алып
кайта торган булганнар. Мен ел давамында төрлө дини риваятьләр, кыйссалар, мөнәжәтләр дә
халык күңеленә кереп, рухи хәзинәбездә өстәлә барган. Шул сәбәпле, әгәр дә арада башка
халыктар ижагы да күренгән икән, моны табигый хәлпә санарга кирәктер.

теннен безнен мәзәкләр башка халыктар ижаты арасында күренекле урын тоталар. Мәсәлән, бөтен дөньяга диярлек таралган мәшһүр Хужа Насретдин мәзәкләренең байтагысында, берничә вакыйга бергә үрелеп бара торгач, ул әсәр хикәягә әверелеп китә. Безнен мәзәкләрдә исе стиль берлеге тайпылышсыз саклана, дип әйтергә була. Минемчә, мәзәкне өч өлешчә барлыкка китерә: вакыйга, мәгънә һәм юмор. Ягъни, мәзәк һиндилер вакыйга уңае белән туарга мөмкин. Ләкин ул вакыйганың мәгънәле эчтәлегә булу һәм ул эчтәлекнең көлке итеп бирелүе шарт.

Шулай да, халык ижаты янса әдәби әсәр ул инструкция дә, һәркем өчен мәжбүри булган берәр катгый канун да түгел. Аз-маз чыткә авышулар эчтәлекнең бөтенлегенә зарар китермәскә мөмкин.

Укучы шаят игътибар иткәндер, мәзәкнең төп вазифасы — аерым шәхесләрдә һәм гомумән бөтен җәмгыятьтә булган кимчелекләрне фаш итү, алардан көлү, шул юл белән алардан котылырга тырышу. Ләкин күнел ачу өчен генә көлү хәзергә авыр тормыш гәләпләрен тиешенчә үтәп житкәрә алмый. Шул сәбәпле соңгы елларда мәзәк үст-нәсихәткә, нәфис сүз белән җинелчә шаяртуларга да күбрәк урын бирә башлады. Бу җәһәттән хәзерге мәзәкләрнен байтагысы революциягә кадәр чыгып килгән мәгълүм «Шура» журналындагы «лятифага», ягъни үткен телле, күнелле кыска хикәягә тартым дияргә мөмкин.

Кыскасы, мәзәкләрне яшьләр дә, өлкәннәр дә яратып укыр, җәмгыятьнен һәр катлавы алар арасында үзенә «җим» табар, дигән өметкә калабыз. Шулай булсын иде. амин!

ГОМӘР БӘШИРОВ.

Борынгылар сүзе — хакыйкатынең үзе

ИКЕ ӘЖӘТ

Бер яшь мулла базарга барырга чыккан. Бара торгач, тарантасының төгәрмәче чыгып, кыр уртасында туктап калган. Яшь мулла унбиш еллап мәдрәсәдә укып яткан кеше, ат-арба тирәсен юньләп белми икән. Нишләргә?

Шулай аптырап торганда, якындагына сабан сөрәп ятучы бер агай килеп, минут эчендә һәммәсен рәтләп биргән.

— Булды, хәзрәт! Теләсәң, Мәскәүгә тикле чаба аласың! — дигән.

Мулла моңа бик шат булып агайга ытыз тиен «кул җиле» биргән.

— Бик рәхмәт, хәзрәт, — дигән агай. — Моңың ун тиене белән элекке әжәтемне түләрмен, ун тиенен әжәткә бирермен, калганын үз кирәгемә тотармын, — дигән.

— Гәҗәп икән. Ничек була ул? — дип сораган мулла.

— Әжәт түлим дигәнем — ун тиене белән атам-анама мине тәрбияләп үстергән өчен яхшылыкларын кайтарам. Картайган көнемдә мине дә ташламасыннар өчен ун тиенне балаларымны тәрбияләргә тотам, ягъни, киләчәккә әжәткә бирәм, — дигән агай.

Яшь мулла моны мыгына чорнап, вәгазәндә сөйләргә ниятләп куйган.

ХОЗЫР ИЛҖАС

Бер кешене авыру анасы янына чакырганнар. Ләкин ул кичкә калган. Ул килгәнче көймәче оенә кайтып киткән булган. Ул арада бик яман давыл кубып яңгыр коя башлаган. Идел өстендә ак башлы дулкыннар чабыша, ди. Юлчы бик кыен хәлдә калган. Кире авылга да кайтып булмый, якин-тирәдә сыеныр урын да юк икән.

Нишләргә? Юлга чыгар алдыннан хатыны әйткән сүзләр исенә төшкән. Ул:

— Төнгә каршы юлга чыгасың. Хозыр Илҗас булсын юлдашың! — дигән икән.

Бу агай дога кылып Хозыр Илҗаска ялварган. Караса, шул сулышта ук яр буенда көймә килеп туктаган, ди. Көймәдәге ак сакаллы карт:

— Син дәштенме көймәчене? — дигән.

Агай бик каушап:

— Ә-ә-ә, әйе, мин дәштем, мин! — дигән.

— Утыр алайса!

Агай утырган.

— Йом күзеңне! — дигән.

Бу йомган. Берәздән күзен ачса, аргы як ярда басып тора. Янында көймә дә, карт та, бер нәрсә дә юк, ди.

ЧАМАСЫЗ

Ходай Тәгалә бөтен галәмне һәм барлык жан ияләрен бар иткәннән соң, аның янына беренче булып ат килгән. Ходай Тәгалә аңа:

— Син үзеңнән канәгать түгелме әллә? Хайваннар арасында иң матуры син бит! — дигән.

Шулайлыкка шулай инде анысы. Мин бик матур, — дигән ат. — Шулай да муеным озынайса, тагын да матуррак булмаммы икән соң? Озынрак аяклар көчемне тагын да арттырмасмы икән? — дим. Аннары, иярне үземнән чыгарып иттән ясаһан, жайлырак булыр күк тия...

Ходай Тәгалә өйткән:

— Ярар, син теләгәнчә итәрмен. Ләкин ничек булачагыңны сиңа алдан ук күрергә кирәк.

Шулай дигән дә Хак Тәгалә балчыктан бер сын ясаган.

— Менә нәкъ син дигәнчә инде бу: муены да, аяклары да бик озын. Ияре дә үзеннән чыккан, — дигән.

Ләкин бу шыксыз нәрсәне күргәч, ат коты чыгып калтырана башлаган.

Аллаһы Тәгалә өйткән:

— Алайса, мин яратканга канәгать бул. Яңадан да шулай масая башласаң, исеңә төшергәч булсын өчен, менә бу карачкыга жан өрәм, — дигән.

Әлегә сын — дөя булган.

Шуннан бирле ат дөяне күргән саен калтырана башлый, — ди.

ТӘКЪДИР

Мөселман динен өйрәнгәндә шәкертләр арасында төрле бәхәсләр кузгала икән.

— Ни сәбәпле пәйгамбәр нәкъ менә Мөхәммәд булган, нигә бүтән берәр кеше түгел? — дигән берсе. Моңа үзләре генә җавап таба алмагач, мөдәрристан сорашырга булганнар.

— Тәкъдир, — дигән мөдәррис, — ләүхелмәхфузда шулай язылган. Шул сәбәпле, туачак баланың анасы Әминәгә кемне тудырачагын ул балага узгач ук төшендә өйтеп куйганнар. «Син шундый адәми затны тудырачаксың ки, ул барлык халыкның сәеле — житәкче хөкемдары, галимнәреннән дә галиме булчак. Ана Мөхәммәд исеме кушарсыз, аның дөньяга килүе хакында бөтен халыкларга белдерерсез. Мөхәммәд белән һәммә изге урыннарны төваф³ кылырсыз. Адәм галәйһис-сәләмнән башлап барлык пәйгамбәрләренң тарихын, кылган гамәлләрен өйрәнерсез», — дигәннәр.

ИҢ ЯШЬ КӘЛӘШ

Яшь кенә бер кыз яшьтәшләре белән уйнап йөри икән. Бу яшүсмер кызга шундый сөаль бирәләр.

— Гайшә, син бик күңелле күренәсен. Гел көлсөп-елмасөп кына йөрисең. Шулай бит?

— Әйе. Чөнки мин дөнъяда иң яшь кәләш,— дигән Гайшә.— Минә Мөхәммәд пәйгамбәргә ярәштеләр.

— Сина ничә яшь соң?

— Жиде.

— Булачак ирең кайда?

— Ул үз өендә минем дәү үскәнәмне кәтә, миңа белем алырга ярдәм итә.

УЛ ГЫНА

Мөхәммәд галәһис-сәламнең хатыны Гайшә бервакыт пәйгамбәргә шундый сәаль биргән.

— Йа, Мөхәммәд, әйтсәңче, бер Ходаның рәхим-шәфкатеннән башка жәннәткә беркем дә керә алмыймыни? Шулаймы?— дигән. Рәсүлүллаһ уйланып утырган да, җавап биргән.

— Әйе, шулай! Ходай Тәгаләнең рәхим-шәфкатеннән башка жәннәткә беркем дә керә алмый, беркем дә, беркем дә!— дигән.

Гайшә тагын сәаль биргән:

— Ә син үзең ничек, пәйгамбәр? Ходай Тәгаләнең рәхим-шәфкатеннән башка жәннәткә син дә керә алмыйсыңмы?

Пәйгамбәр кулын башына куеп өч мәртәбә тагын шул ук сүзләргә кабатлаган.

— Әйе, Ходаның рәхим-шәфкәте бұлмаса, жәннәткә мин дә керә алмыйм!— дигән.

ҮРНӘК

Мәдрәсә шәкертләре мәдәррискә шундый сәаль биргәннәр.

— Хөрмәтле хәзрәт, әйтсәгезче, Мөхәммәд пәйгамбәрнең тылсымлы көче нәрсәдә? Ул ислам диненә ярты дөнъя халкын диярлек нинди ысуллар белән буйсындырган?

— Буйсындырмаган, бәлки ислам диненә мәхәббәт уяткан, дисәгез дәрәс булыр.

— Гафу үтенәбез.

Пәйгамбәр ислам диненең тугры юлга өндәүче бердәнбер дәрәс дин булуына ышандыра алган, бер Ходаның ярдәменә таянган. Үзе дә халык арасында үрнәк булып яшәгән.

— Моңысы бик гыйбрәтле икән. Ничегрәк яшәгән?

— Пәйгамбәрнең бер төрле дә сарайлары, тәхетләре булмаган. Халык ничек яшәсә, ул да шулай яшәгән. Ашаганы арпа күмәче, хөрмә, эчкәне чишмә суы булган. Чапанын үзе ямап кигән, сандалиен үзе төзәткән. Менә бер мисал — Хәдичә үлгәннән соң икенче хатынга өйләнгәндә пәйгамбәргә мәчет янында кечкенә генә өй салып биргәннәр. Кәләш килгәндә анда ниләр булган дисез? Бер капчык арпа, кул тегермәне, бер чүлмәк май...

КҮП ИРЛӘ ХАТЫН

Дин хакында лекция тыңлаганнан соң бер ханым лекторга шундый ризасызлыгын әйткән:

— Ислам дине — үз динебез, ата-бабалар дине. Мөхәммәд пәйгамбәр исерткечнең хәрәм булуын да кистереп әйтте. Әгәр ирләребез аның кинәшен тотса, без хәзер дә аек халык дигән мактаулы исем йөрткән булыр идек. Тик миңа Мөхәммәд пәйгамбәрнең ирләргә күп хатын алырга рөхсәт итүе генә ошап бетми.

— Ул Мөхәммәд пәйгамбәр керткән гадәт түгел,— дигән лектор.— Күп хатынлылык гарәпләрдә электән үк яшәп килгән.

— Ул гадәт анда хәзер дә дәвам итә!— дигән берәү.

— Әйе, тормыш үзе шулай куша бит. Гарәпләрдә хатыннар элек-электән ирләргә караганда бик күпкә артык булган. Аларны кая куясың? Мәсәлән, Тибет дигән илдә ирләр хатыннарга караганда жиде ганкыр күбрәк! Димәк, күп ирле хатын булса да гажәп түгел икән, әйеме?

КЫЛЫЧТАГЫ ЯЗУ

Язгы имтиханда хәлфә шәкерткә дин тарихыннан сәаль биргән:

— Әхәд сугышына бәйләнешле нинди истәлекле вакыйга әйтә аласың?— дигән.

— Ул сугышта Мөхәммәд пәйгамбәр үзенң язуды кылычын Әбү-Дужан дигән батырга биргән. Ул кылычка: «Куркаклык намуссызлыкка илтә, ә дан-шөһрәт алга әйди. Куркаклык беркайчан да кара язмыштан коткарып калмаячак»,— дип язылган булган.

— Хуш. Ул батыр пәйгамбәрнең өметен аклаганмы сон?

— Әйе. Әбу-Дужан дошман гаскәре эченә бәрәп кәргән дә, берүзе жиде байракчыны кырып салган.

Хәлфә баш кагып шәкерткә утырырга рәхсәт иткән, аның дәфтәренә исә «тәхсин»⁴ дигән билге куйган.

КИСКЕН ТЕЛЕМ...

Бер бай карта я төшкәч, шөбһәле уйга киләп, гөзерен Мөхәммәд рәсуллуллаһка белдергән.

— Сөз беләсөз, мин — бай кеше. Минем бер мохтажлыгым да юк. Әмма мин хәзер кискән икмәк телеме ипигә янадан ябышмаган шикелле, халыкка якыная алмыйм. Шуңа күңеләм китек. Халык мине якын итсән өчен нишләргә киңәш бирәсөз?

— Теләгегезне хуплыйм. Халык хөрмәт итсән өчен байлыгыгызны ятимнәргә, ярлыларга өләшегез. Дөньяда башкалар куанычыннан рәхәт табып яшәү кебек бүтән зур шатлык юк,— дигән пәйгамбәр.

Бай «һым-һым...» дип башын кашырга тотынган, әмма берни дә әйтә алмаган.

ПӘЙГАМБӘР ДӘ ШАЯРТКАН

Мөхәммәд пәйгамбәргә бер карчык киләп гөзерен белдерде.

— Йа, рәсуллуллаһ, Ходай Тәгаләдән үтенсәнә, мине жәннәткә кергизсөңчә,— диде.

Пәйгамбәр галәһһис-сәлам әйтте:

— Карчыклар жәннәткә кермәс шул,— диде.

Әлегә карчык моңа бик борчылып елап жибәрде.

Мөхәммәд пәйгамбәр елмаеп карчыкны юатты:

— Мин сүземне әйтеп бетермәгән идем. Коръәндә укымадыңмы? Хак Тәгалә карчыкларны жәннәткә карчык көенчә түгел, бәлки яшәртеп кертер,— диде.

ШАЯН КЕШЕ

Мөхәммәд пәйгамбәрнең сугышчылары арасында Нәгайман исемле шаян холыклы, шат күңелле бер сугышчы булган. Бер көнне шул Нәгайман

базардан бал сатучыны ияртеп кайткан да аны Мөхөммөд пәйгамбәрнен ишеге төбөнө алып килгән.

Менә бу кешегә бер динарлык бал сатып чык. Акчасын үзе түләр,— дигән.

Мөхөммөд пәйгамбәр болай итүнең сәбәбен сорашкан, Нәгайман болай аңлаткан.

— Минем Сөзгә ихтирам йөзөннән күптән үк йә бүләк, йә күчтөнөч бирәсем килеп йори иде. Ләкин үземнең акчам булмау сәбәпле бу теләгемне гамәлгә ашыра алмыйча йөрдем. Инде менә бу балны минем күчтөнөчем итеп кабул кылсагыз иде,— дигән.

Пәйгамбәр галәһис-сәлам көлгән дә балның бәһасен түлөп жиборгән.

Сугышларнын берсендә Нәгайманның шаһит китүен белдергәннәр. Мөхөммөд пәйгамбәр әйткән:

— И бичара, ул жәннәткә дә көлө-көлө керер,— дигән.

ИКЕ БАТЫР

Мөхөммөд пәйгамбәрнен дүртенче вәзире хәзрәти Гали бик куәтле, пәһлеван булган. Ул кяферләргә каршы сугышларда күп багырларны жиңгән. Мөшһүр Салсал багыр белән дә алар берничә мәртәбә көч сынашканнар. Соңгы очрашуларында да озак сугышканнар. Салсал батыр әллә ничә поглы гөрзис⁷ белән органда, якын-тирә дер селкенә икән. Хәзрәти Гали анда да бирешмәгән, гайрәтләнеп Салсал батырга кылычы белән орган. Аның кылычы шундый да юка, шундый да үткен булган, Салсал батыр тәннен кылыч ярып үтүен хәтта сизмәгән дә Кычкырып көлгән генә:

— **Һа, һа, һа! Чебен тешлөгәндәй генә булды!**— дигән.

— **Ә син селкенеп кара!**— дигән хәзрәти Гали.

Салсал батыр селкенгән икән, гәүдәсе ике якка аерылган да киткән..

СӘДАКАНЫҢ САВАБЫ

Габдулла исемле бер кеше хажга барышлый Нуфә шәһәре чүплегендә бер алама киёмле хатынны күргән. Ул чүплектән ашамлык жыя икән.

— **Мондый ризык хәрәм бит!**— дигән Габдулла.

— Анысын үзем дә беләм. Нихәл итим? Балаларымның өч көннән бирле ашаганы юк,— дигән хатын.

Габдулла шәһәргә кереп качырына⁸ төрле киём-салымнар, ризыклар төягән дә аларны теге хатынның йортына илтөп биргән. Әлегә хатын жылый-жылый рәхмәтләр әйтеп дога кылган.

Ул арада хаж вакыты үткәнлектән, Габдулла үз шәһәренә кайтырга чыккан. Хаждан кайтучылар моның артыннан житөп:

— **Хажың мөбарәк булсын!**— дип тәбрик иткәннәр.

— **Быел мин хажга бара алмадым шул!**— дигән Габдулла.

— **Бу ни гажәп? Хажда бергә булдык бит!** - дигәннәр хажилар. Берсенә Габдулла акча биреп торган, икенчесенә су эчөрткән!

Габдулла шул төнне төш күргән. Төшендә бер кеше аңа әйткән.

— **И, Габдулла! Синең теге тол хатынга биргән сәдаканыңы Ходай Тәгалә кабул итте. Синең өчен хаж кылырга бер фәрештә жибәрде. Хажилар шул фәрештәне күргәннәр,**— дигән.

ТӘСБИХ

Динсез бәндә ярлы ғына киенгән бер әбинең тәсбиһ гартуыннан көләсе иткән.

— Әй, карчык, болай берәмтекләп санарлык нинди байлыкларың бар сиңең ул тикле? — дигән.

Карчык әйткән:

— И, бичара бәндә! Син бит миннән көлмисең, үзеннән наданлыгыңнан көләсең! — дигән. — Аллага шөкер, үзем ярлы булсам да, минем күнелем бай. Һәр төймәне тартып Ходай Тәгаләнең бер изге исемен әйткән саен минем күнелем отыры хушлана, күз алларым отыры яктыра бара. Ә син һәр әйткән сүзең белән гел түбәнгә таба төгәрисең.

ЯРТЫ-ЙОРТЫ

Бер хатын мулланың вәгазен тыңлаганда шундый сүzlәр колагына чалынып калган.

Әгәр дә кем дә кем Гашурә көнне ураза тотса, аның бер еллык гөнаһысы гафу кылыныр, — дигән мулла.

«Тукта, бу бик отышлы икән бит!» — дигән дә ул хатын, Гашурә көнне ураза тотмакчы булган. Шулай ният кылган да таң алдыннан торып сәхәр ашаган. Әмма ярты көн ураза тоткач карыны ачкан.

— Ярар, хәзергә ярты еллык гөнаһым гафу ителсә дә житеп торыр! — дип ашарга утырган.

ХОДАЙДАН ДА КУРЫКМЫЙ...

Бер кеше рамазан аенда уразасын ачкан да әвен базына төшеп икмәк ашарга утырган. Улы әвен базында кемдер барын сизеп:

— Кем бар анда? — дип кычкырган.

Атасы аңа әйткән:

— Кычкырма! Бу бозык жанлы атаң әле. Менә үз икмәген үзе урлап рамазан аенда ашап утыра, Ходайдан курыкмый, адәмнән курка! — дигән.

КУЛ СУЗСАЛАР...

Мәчеттә намаз вакытында имам никах турындагы сүрәне укыган. Шуны тыңлап торган хатын әсәренеп йөгереп чыккан. Сеңдесе моңа бик гажәпләнеп сәбәбен сораган. Теге хатын әйткән:

— Хәзрәт мәчеттәге ирләргә: «Теләгән хатыннарыгызга өйләнегез!» — дип укыды. «Мина кул сузмасыннар тагын», — дип тизрәк чыгып качтым, — дигән.

ШӘҮЛҮГӘН НИГӘ ЧЫЕЛДЫЙ?

Бервакытны яшьләр Әкмәлигә шундый сәаль бирделәр:

— Әкмәли абзый! Безнең як халкы элек-электән Шәүләгәнне яратмаган. Ул баш очында чыелды башлауга «у, имансыз!» дип аны каргарга тотыналар. Нишләп алай икән?

Әкмәли авыр сулап куйды да әйтте ди:

— Бар инде аның сәбәбе. Жилсез яфрак та селкенми.

— Шулай да, ниндирәк?

— Болай ул. Казан ханлыгын жимергәннән соң, урыс хөкүмәте безнең халыкны көчләп чукундырырга керешкән. Поплар килгәнне ишетү белән

ир-атның кайсы урманга, кайсы болындагы әрәмәлеккә кача икән. Шәүлегәннең гадәте шундый: кеше күрдеме, ул аның өстендә чыелдап әйләнә башлый. Поплар әнә шул Шәүлегән чыелдаган әрәмәлекләрдән тотып алып кайталар икән бичараларны.

ИБЛИС НИЛӘР САТА?

Берәү юлда Иблисне очраткан. Ул дүрт ишәк өстенә авыр йөкләр салып базарга бара, имеш. Әлеге кеше Иблискә сөаль биргән:

— Алдагы ишәгенә нәрсә төядең? — дигән.

Иблис өйткән:

— Явызлык, — дигән.

— Аны кемгә сатмакчы буласың?

— Түрәләргә сатам.

— Икенче йөгендә нәрсә?

— Анысында көнчелек.

— Аны кемгә сатасың?

— Галимнәргә.

— Өченче йөгендә нәрсә?

— Хыянәт.

— Аны кемгә сатасың?

— Хыянәтне сәүдәгәрләргә сатам.

— Дүртенче ишәгендә нәрсә?

— Хәйлә төядем.

— Анысын кемгә сатасың?

— Дүртенче йөгемне хатыннарга сатам! — дигән Иблис.

¹ Н. Исәнбәт аларны «мәзәкче» дип атый.

² Кечтеки тел бистәләре. — Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1992.

³ Тәваф кылу — карап, әйләнәп йөрү.

⁴ Тәхсин — яхшы.

⁵ Гөрзи — бик авыр чукмар.

⁶ Качыр — Көнчыгышта йөк хайваны.

ТЫЙЫБЪ КИТАБЫ

Төнбоекның үзенчәлегә. Күбрәк күл эчендә, аккан сулар эчендә була. Төнбоек тамыры ала тәнгә файдалы, төсеп су белән бәйләсә вә һәм тамырын шешкәнгә бәйләсәләр, шешне кайтарыр. Вә һәм ширбәт итеп эсәләр, тамак шешен дә кайтарыр һәм тамыры вә һәм орлыгы кабарчыкларны вә һәм эсәлек белән авыртучы баишы төзөтүчедер. Ошбу төнбоекның шарабы ютәлгә яхшыдыр. Күп төшләнгән кешегә файдалыдыр. Ул шәһвәтне, ягъни женеп дөртне жинәр вә һәм тамыры даими булган эч баруны туктатыр, касыкка төсеп бәйләгөч вә һәм орлыгы гаять куәтледер, бәлки эчтә туктамый торган хайзны, ягъни күрмәне туктатыр. Вә һәм сары төсле төнбоекның тамыры вә һәм орлыгын сөт берлән кайнатып берничә кәдрә эсәләр, хатыннарын рохмешон, ягъни аналыгынан килгән юешлекне туктатыр. Ошбу төнбоекны кайнатып, суны шикәр белән салып, янә кайнатып, куертып, күбеген алып ташлап шешкә куялар. Төнбоек шарабының иң яхшысы ошбудыр. Бу шараб, хосусан, битгәккә файда кылыр.

Нашатырның үзенчәлегә. Яхшысы гаять ак төстә булгандыр. Вә һәр бозыклыкны эретүчедер вә һәм ак төшкән күзгә файдасы бардыр вә һәм каз тамаклы кешегә, бугазына бәйләсәләр файда кытыр, кайтарыр. Вә һәм тамакка чыккан бакага файдалыдыр.

Нефтьнең үзенчәлегә. Хосусан, ак төстә булганда һәр бозыклыкны үзеннән кубарыр, төзәтер вә һәм эретүчедер. Вә һәм эч авыртканга файдасы гияр. Хосусан, ак төстә булган чагыр төстә нефть салкынлык белән авырткан колакка файдасы бардыр. Вә янә ак төшкән күзгә файдасы бардыр. Хосусан, кара төсле булганы вә һәм сулуы тар булганга файдасы бардыр. Вә һәм гаять ите ютәлгә эсә суга катыштырып эсәләр. Эчнен чеметеп авыртканына файдалыдыр вә һәм төрле шөпшә, бал корты, елан, чаян чаккан кешеләргә файдасы бардыр.

Хөрмәнең үзенчәлегә. Эчендәге соягән көйдереп, пластырыга катыштырып якса, гаять явыз кабырчыкларын төзәтер. Янә жимеш соягән көйдерәләр, янә ут кебек булгач су белән сугаралар вә һәм юалар вә һәм күзгә сөрмә кылып тарталар, сөрмәнән файдасы бардыр. Күзгә кабырчык чыкса, күздәге кабырчыкларны төзәтер вә һәм керфекне озын кылыр.

Тубалакның үзенчәлегә. Адамнен төсеп күркәм кылыр. Авыз исен хуш кылыр. Әмма һиндстан тубалагы токне бетерер. Янә тубалак яраларның пластыренә катыштырып, уңайланмый торган яраларны уңайландырыр вә һәм уелып-уелып ашала торган яраны төзәтер. Әмма бу тубалакны хажәтсез вакытта күп ашарга ярамый, жөзәм (проказа) зәһмәтен пәйда кылыр. Вә һәм ирен, борын ярылуны, төш зәһийфь булуга гаять файда кылыр. Хөтерне арттырыр вә һәм авыздагы үзалдына бозылган яраларны төзәтер. Вә һәм куыктагы, боердәге ташларны чыгарыр вә һәм чаян чакканнарга вә һәм таире хәлсәрәгләр чаккан кешеләргә файдасы күптер. Валлан әгъләм, ягъни бер Алла белә.

Кыскач, ягъни кысланың үзенчәлегә. Әтәр кыскачны яндырып көл кылсалар, ул көл суыклыктан ярылган аякка яхшы булыр. Вә һәм ошбу кыскач ала тәңле кешенен даруларына катышса, файдасы күп бутыр. Вә һәм сызлаулы кешенен каты шешләрәнә кыскачны ярып салсалар, файда бирер. Аягың, кулың, баш вә кыскачларын суырып ташлап, вә һәм эчен, бавырын чыгарып ташлаганнан соң коры гәүдәсен ярып, тозлы селте белән оң мәртәбә юып пешереп биреп, ягъни шикәр авыруы булган кешегә ашатсалар вә һәм шуңасын эчсәләр, файдасы булыр. Эссерәк

булып узмаган булса, янә бу кыскач чаян чаккан кешегә вә һәм үрмәкүч чаккан кешегә файда кытыр. Аны югарыда телгә алынган кагыйдәдәгечә пешереп ашылар һәм чаккан жиргә бәйләләр, вә һәм катырган эт тешләгән кешегә ошбу кыскачнын көлән бал белән изеп эчәләр, вә һәм тешләгән урынына бәйләргә дару ясылар.

Зәйтүн мае үзенчәлеге. Зәйтүн мае барча төрле тәнне куәтле кылучы вә хәрәкәтне ансат кылучыдыр. Зәйтүн мае эсә шешләрне, кызыл төсте шешләрне кайтарыр вә һәм сары су ага торган кутырларны төзәтер, вә һәм тимерәүне төзәтер, вә һәм барча яраларнын даруларына катыштырылдыр, вә янә зәйтүн маенын чүпрәс кутырларны төзәтер. Хәтта хайваннарнын кутырларын да төзәтер вә янә зәйтүн мае, су белән кайнатып, авырткан сәнерлөргә сөртсәң, аяк сызлаулы кешегә файда кылыр. Искә зәйтүн мае күзгә сөрмә итеп тартсалар, каранчылыкны китерер. Вә зәйтүн маенын чүпрәсен истиска, ягъни водянка зохмәтенә, су эчеп туймаган кеше корсагына сылыйлар. Вә һәм эчтәгә корларны төшерер очен зәйтүн маен эчәргә, вә һәм эч чәнчүенә, эчә барган кешенә корсагына борчак онын зәйтүн мае белән ябыштырып, эчеп коссалар, зәһәр иертән булса тар да, дәрман табарлар.

Сөтлә печәннен үзенчәлеге. Бу сөтлә печәннәр күптер. Әмма мәшһүрә жиде төрле сыйфатлары булганы. Бу жиде төрле үләннен һәркайсынын сөте кешенә үтерүчедер. Вә һәм эчнә жибәрүчедер. Сөте бик куәтледер, аннан кала орлыгы куәтледер. Аннан кала тамыры куәтледер. Бу печәннәренн сөте төкне бөтерер. Хосусан, кояшлы конне сөртегә, төкне төшерер. Моннан соң чыкса да зәгыйфь булып чыгар. Әмма кат-кат сөртелсә, төкләр һич чыкмас. Әмма зәйтүн мае белән катыштырып сөртелсә, төкне төшерер. Әмма төгә янә сәтамәт чыкса, ошбу печәннәренн тамырын төеп, серкә белән катыштырып бабасыр зохмәтенен әйләнәсендәгә каты шешләргә бәйләсаләр, йомшак тотар вә һәм тимерәүгә бу рәвешчә сыласалар, төзәләр. Вә һәм сасыган кабырчыктарга, вә һәм уела торган, үзәлдіна ашала торган ярага, вә һәм сызлаулы кутырларга, вә һәм уг күзе дигән кутырга ябыштырылса югарыда телгә алынганнарнын таять фәидасы бардыр. Вә дәхи сызлы торган тешкә сөтне тамызалар. Уелан урыны булса, уелан жиренә тамызырга кирәк. Тешне ансатлык белән төшерер. Әмма, башка тешләргә тимәсен дип, тешнә башка жиренә балавыз ябыштырып, уелан урынын ачык калдыралар. Бу рәвешчә тамызырга кирәк: бу сөтлә печәннен тамырын серкә белән катыштырып кайнатып, тешә сызланган кеше кат-кат авызын чайкаса, сызлавы туктар. Әмма бер кеше моны сабыр алоз рәвешен беләп кайнатып эчсә, эчтәгә бабасырны бөтерер вә һәм какырыкларны бөтерер. Әгәр бер кеше ачар жимешенә бу печәннен жимеш сөте белән ике тамчы яки өч тамчы тамызып, ул ачарны ашаса, эчтәгә һәр төрле бозыклыкны ансатлык белән пакь кыла. Вә һәм оченчә кагындә: ботакларын алып, күлгә жирдә киптерергә кирәк. Янә ул ботакларнын каерысын каерып алып, ул кабыкны исерткеч эчкесенә салып бер көн тотарга кирәк. Моннан соң ул кабыкларны сыгып ташлап исерткечен эчсәң, сакланып кына, күн эчмәсәң, барлык авыруларны бөтерер.

(Дәвамь бар.)

Сөембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(Тарихи роман)*

— 27 —

Иртәнге ашка Сөембикәне Жангали хан кара коелып каршы алды.

— Мин баланы Кирмән калага озаттым, сиңа бала кирәкми, күрәсең, Сөембикә,— диде Жангали хан, аш салучының чүмеченнән дә күзен алмыйча.— Алтын чүмеч кая, нигә көмештән саласың,— диде бавырчыны орышып ташлады.

— Сиңа рәхмәт инде, Жангали, мин сиңе әлегә кадәр белми яшәгәнмен. Бүгөн аштан соң мин Жәмиләне утырмага озатам, Мөхәммәдъяр утарына.

— Китә бирсен,— диде Жангали хан.

— Сүзем аяк астына салып таптамаган өчен рәхмәт, сиңа, Жангали ханиям.

— Базарга төшөп, садә киенеп, кеше танымасын диде, тамаша карап йөргәнсез икән.

— Йөрдек, Жангали, Жәмиләгә күлмәкләкләр алдык.

— Мөхәммәдъяр, хәтерем ялгышмаса, утарында хатын-кыз тотмый кебек, кем янына бара инде Жәмилә туташ?

— Шигырьләрен күчерергә бара, ханиям.

— Җы,— диде Жангали хан.— Китап күчерүче беткәнме. Ярый соң, мин каршы түгел. Нинди кәмит уеннар күрдөгез соң базарда?

— Биючеләрне карадык, сихерче картны тыңладык, сөяксез кызга тамаша кылып тордык. Менә гел божра була да бетә инде, Жангали.

— Сарайга дәшер иден үзләрен. Бабай Йосыф әнә ай саен шундыйларны сараена дәшеп, тамаша кылып ята икән, мин бабайдан кимме...

— Ашап-эчеп Жәмиләне юлга озаткан гына иде, Сөембикәне Жангали хан тәхет ягына дәштереп алды.

— Сөембикә ханбикә, иртәгә без каладан урысларны куабыз.

* Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 6—11, 1993 елгы 1 санның.

Сөембикә аңа түбәнчелек белән баш иде.

— Мин моны хуплыйм дип уйла. Жангали ханиям. Ләкин кан коймасагыз иде.

Тырышырбыз, диде эретерәк кенә Жангали хан.—Хәзер миңа киенергә кирәк.

Сөембикә ни кылырга белми үз ягына ашыкты. Ни кыла ала иде ул? Сөембикәнең күз алдына туған даласы килә. Хәзер далада шау чәчәктер. Яз көннәрендә жир жылынгач, болыңга төшәрләр иде дә жәймә жәеп, сузылып күккә карап ятырлар иде. Күктә тургай сайрар, ә колак тирәсендә иренчәк жил йөрер, уткөерыклар чәрелдәр, бөжәкләр гөжләр. Син дә—күк йөзе, күк йөзе дә—син. Йөзгә—йөз торасың. Шунда гүя күккә ашасың, жирдә түгелсең, жиһанда. Әгъза-тәнең биредә, ә күнелен—анда—Жиһанда. Тик сайрар кош түгелсең, тын гына очасың. Каядыр еракта-еракта, жиһанның кай тарафындадыр—жәниәт бар, диләр. Кеше вафат булгач, жаны шунда юнәлә икән. Һәм һәр жан жир йөзенә туасы балага янадан әйләнеп кайту өчен шунда үз көнен көтә икән. Кеше беркайчан да үлми икән, тәне-сөякләре генә жирдә ятып кала, жаны исә күккә аша. Йа ходаем, ни уйлыйм инде тагын. Атасы Сафа Гәрәй ханны жайлап жиборә. Нияди шартлар белән? Урысларны кусыннар да, ди. Сафа Гәрәй хан килсен дә, ди. Жангали кая барыр? Хан ич ул?! Ә мин аның хатыны!

Инде нишләргә тиеш ул? Владимир каласын яклап урыслар йөрөп тора, Нугай яклап Сафа Гәрәй. Кем ягына йөз тотарга тиеш ул?..

Кыйнала да жаны кыйнала. Жан. Бармы аның жаны? Булган хәлдә нигә аңа акыллы киңәш бирми. Әле булса хәтерендә, аны имезеп үстергән инәсе икәүдән-икәү калгач, Сөембикәне чишендерде дә юындырды. Һәм кисәк туктап: «Бәбекәчем, күр әле, кай жирендә мәхәббәт миңең бар икән. Һәй, яратырлар сине ирләр, бәбекәчем, үлепләр яратырлар, ләкин син бары тик бер кеше өчен генә өзгәләнерсең». Сөембикә ул чакта инәсенен самими сүзләреннән рәхәтләнеп көл ән генә иде. кичә исә мунчага баргач, ни өчендер шул миңенә күзе төштә һәм үзалдына кызарынып чыкты. Жангалинең бу миңне күргәне юк иде әле. Ул аның янында беркайчан да якты көндә чишенмәде, ятсынды, тәне оялды һәм нәкъ менә шул миңен күрер дип курыкты. «Синен бу жиренне фәрештә үпкән, бәбекәчем»,—дигән иде инәсе. Әнә шул фәрештә үпкән миң көндәк астындарак иде. Сөембикә шул миңен күргән саен инәсе Зәмзәмбануны исенә төшерде. Ул аңа анасы да, авыр чакта киңәш бирүчесе дә, канат куючысы да булды. Вафат булмаган булса, ул аны һичшиксез бирегә алып килгән булыр иде. Тик әнисе урнына калган Зәмзәмбануга Аллаһы тәгалә гомерне бик санаулы биргән булып чыкты.

Бертапкыр аның белән әллә ни булды. Инәсе Сөембикәгә урын жәйдә һәм Сөембикәне йокларга салды. Сөембикә юри йокыга киткән булып ятты. Шуннан атасы инәсен янына дәшәп алды. Аларның бер-берсен сөешеп ятуларын Сөембикә бик озак йөрәгә калтырана-калтырана тыңлап яткан иде. Атасы да, инәсе дә бер-берсенә шундаен таглы сүзләр тездәләр ки, монын чын икәненә ышануы кыен иде. Бу вакытга жиде яшь тулып кына килә иде әле. Жиде яшендә ул янә шул миңенә игътибар итте. Мин янында ук ирләр өчен татлы урын. Иртән ул бик иртә уяңды, атасы белән инәсе сөйләшәп яталар иде. «Йосыфжан, кызың бик гүзәл, күз алмастай чибәр булып, гәүдә-сыны, зифалыгы күрәп туймаслык, кендәк астында мәхәббәт миңе. Кызың белән булган бер генә ир дә исән калмас, аларны Ходай тәгалә әнә шул миңне күргән берсен үз янына ала торыр».

«Сөйләмә юкны, миңсез кеше буламы. Уйлап тапты тагын—мәхәббәт миңе. Синен анда мәхәббәт миңен бармы соң? Кая карыйм әле, карыйм әле»,—дия-дия атасы янә сөя башлаган иде инәсен.

Йә хода. Раббым, кай арада сабий чаклар үтте дә, кай арада житкән кыз булды, инде менә ханбикә ир белән яши, тик Зәмзәмбану инәсе әйткән татлы сүзләрен генә берәүдән дә ишеткәне юк әле.

Сөембикә көнозын үзенә-үзе урын табалмады. Әллә кем өчен курка иде. Жангали өченме? Түгел кебек. Кем өчен соң? Кем өчен жаны көя дә, эче поша. Жангали хан каладан урысларны куарга чыгып китте. Нә кылып йөрә хан башы белән? Нигә жиборде ул аны? Жиборде, хәтта үзе үк котыртты түгелме?.. Нигә шулай күнеле гасабилана да, нә кылырга белми изалана...

Кич белән бик сон гына Жангали хан кайтып керде. Ни сәбәпләдәр Сөембикә аңа каршы йөгереп чыкты һәм өч елга бергә торы нисбәтендә беренче тапкыр:

Жангали, ханиям,— диде ул үзе дә сизмәстән тавышына кайгыртучанлык төсмере салып.— Жангали, ханиям, кан коймадыңмы?

— Борчылма, Сөембикә, кан коймадым. Бер көн сабыр итәргә булдык.

— Бу хакта Василий кенәз белсә, Мәскәүгә хәбәр итсә?

— Василий кенәз берни дә белми. Мин аңа Мәскәүгә озату өчен гаскәр җыям дидем, ул ышанды.

Жангали хан нигәдәр бик шат иде, бәлкәм үз гомеренә беренче тапкыр тәвәккәлләп эш кылырга чыгуына шатлануыдыр. Ни генә булмасын, ирнең шатлыгы Сөембикәгә дә күчте. Ул аңа хәтта хәрби киёмнәрен салырга булышты, аңнары жария кызларны жиһәрмичә, үзе үк юндырды, иңенә сөлге салып, каршында торды.

Табын янында Жангали хан кымыз эчте һәм, Ходайкол углин белән урыс сугышчыларын шомга салып, урамнарда йөрүе турында кызып-кызып сөйләде. Ахыр:

— Иртәгә калада бер генә урыс та калмас,— диде.

Төнлә ул мыштым гына аның янына керде. Сөембикә үзе дә сизмәстән аңа тартылды, ир-канатын теләп кабул итте. Ай яктысы якты иде, Жангали аны сөйде-назлады да, кисәктән аның мәхәббәт минен күрдә. Күрдә дә таң калды, зинаһар оялма, мин ул миненне шәм кабызып карыйм, дип нарасыйланды. Сөембикә күзләрен йомды. Кинәт аның Зәмзәмбану сүзләре исенә төште. Жангали аның мәхәббәт минен күрдә. «Бу ни бу?!» — дип сорады ул алтын тапкан баладай.

«Мәхәббәт мине»,— диде тыныч кына Сөембикә.

«Мәхәббәт мине, мәхәббәт мине», дия-дия Жангали хан әсәрләнеп китеп, хатынны сөйләшә-сөйләшә назларга кереште.

Сөембикә кояшлы эссе көндә яр өстенә менеп канатларын җәеп яткан аккоштай аңа ирек бирде, Жангали аның төненең һәр ноктасын үптә һәм мәхәббәт мине янында тукталды да: «Хәзер үлсәм дә була, мәхәббәт минеңне күрдәм»,— диде. Бу хәлгә Сөембикә сискәнеп китте, торып утырды һәм, үзе дә сизмәстән, елап жиһәрде. Жангали аны иркәләргә, юатырга тотынды, үзе дә елар дәрәжәгә житеп, Сөембикәнең күкрәгенә ятты. Беренче тапкыр дияргә була Сөембикә аның башын күкрәгенә кысты... Һәм сонгысы булган икән. Иртән-иртүк хәрби киёмнәрдән чыгып киткән Жангали хан суга төшкәндәй юк булды. Фетнә була, урысларны кырлар, күбесе кача, әлбәттә, яшеренүчеләре дә булгандыр, чөнки татар халкы күп кенә урыслар белән туганлашкан, аркадаш яшиләр иде инде.

Сөембикә ханбикә Жангали ханның гәүдәсен булса да табуны казыйга тапшырды. Ә үзе мәжлес җыярга булды. Өйләдән сон тәхет ягына Искәндәр керде, Сөембикә аны түргә дәште.

— Ханбикә, Жангали ханның мәете дә, үзе дә табылмады.

Искәндәрнең күзләрендә яшь күреп, Сөембикә урыныннан торды, аның янына килде.

— Табылыр ул, Искәндәр, табылыр. Берәрсен куа киткәннәрдәр.

— Ханбикә, Кабан күле буена Сафа Гәрәй хан килеп туктаган, калага керергә сорый. Ходайкол углин Сафа Гәрәй ханның калага кертү-кертмәү мәсьәләсен ханбикә хәл итәчәк диде.

— Ходайкол углин шулай әйттеме?

— Хактыр, ханбикә, ул шулай диде.

— Димәк, әлегә мәжлесне җыймый торырга киңәш итәсен. Искәндәр?

— Минем сина киңәш итәргә хакым бармы, ханбикә?

Бар, Искәндәр. Кинәшен тотармын, эчкерсез киңәшене, Искәндәр.

Искәндәр Сөембикә ханбикә алдына төште, бертын шул хәлдә калды. Аның күзләре яшь белән тулган иде, ул чынлап та күнеле тулышудан чарасыз калган иде.

— Тор, Искәндәр, зинаһар, тор! Син мине дә чарасыз итәсең.

— Ханбикәм, диде Искәндәр, яшьле күзләрен күтәреп Сөембикәгә карады. Василий кенәзнен мәетен килтергәннәр.

Сөембикә агарынып китте, кульяулыгы белән йөзеп каплап, бермәл дәмми торды. Ахыр әкерен генә кузгалды да хансарайның ишегалдына юнәлде, Искәндәр

ана иярде, болдырга чыкканда аларга жария кызлар иярде. Сөембикә болдыр янындагы табутта Василий кенәзнен мәетен күрде дә сөрлегеп киткәндәй туктап калды. Бу хәлне күзе күрде, ләкин күнеле белән кылынган хәлгә ышанасы килмәде. Мәскәү кенәзе белән бер дә бәхәскә керәсе килми иде аның, моны ул Жангали хан тәхеттә утырганда да теләмәде, хәзер дә теләми. Әмма кылынасы кылынган иде инде.

— Бөек кенәз казанлыларны моның өчен кичермәс, ханбикә,— диде янәшәсенә килеп баскан Искәндәр.

Сөембикә артына әйләнеп карады, тезелешеп, нә әйтергә белми, аның әмерен көтеп жария кызлар тора, ишекяры ике сакчы, тупсабаш басканнар.

Сөембикә ханбикә мәетне алып китегез дип кул селтәде һәм, берәүгә дә берсүз әйтми, эчкәре таба юнәлде. Жир астыннан калыккан кебек аның каршында вәзир Коләхмәт пәйда булды.

Ханбикә, Василий кенәзне ханнар зиратына күмәргә дип шапырыналар...

— Кемнәр?

— Булат бәк, Ходайкол углан, Хөршидә бикә үз аягы белән килеп әйтте.

— Хөршидә бикә әйткәч, күмеgez,— диде Сөембикә һәм жил-жил китеп барды. Һәм кисәк туктады да вәзир Коләхмәткә: — Борһан шәехне кая күмдеgez соң? — дип сорады.

— Ханнар зиратына,— диде вәзир Коләхмәт.

Бүген дә Жангали ханнан хәбәр-хәтер килмәсә, иртәгә Сөембикә диван-мәжлес жыйр һәм арытаба нә кылырга дип аксакаллар белән кинәшер һәм шунда баш карачы итеп Нургалине тәкъдим итәр. Баш карачы Булат бәк каршы килмәс, чөнки үз угланы.

Кәефс юк иде, төшке ашка хәтта Искәндәр мөгаллимне дә дәштермәде, кәнизәк кызлар ризык-нигъмәтләрне берсе артыннан берсен китереп тордылар, ләкин Сөембикәненә тамагына ризык үтмәде. Кисәк кенә иңенә ишелеп төшкән авыр йөктән ни кылырга белми аптырабрак калган иде ул. Жангали ханның качуына ышанмады, чөнки ул аны соңгы кичтә булса да китмәслек иткән иде инде, димәк, йә Жангали ханның башына житкәннәр, йә урлап алып киткәннәр? Әмма кем? Василий кенәз һәлак булган. Урыс башы белән түр башында түрә булып утырган өчен казанлылар гафу итә алмаганнар, күрәсен. Яңа килгән кенәз Мороз кая? Улмы Жангали ханны алып китүче? Алай дисәң Василий кенәзне алыштырырга килүче ул түгел идеме соң? Искәндәр бу хакта нә уйлый икән? Хәбәрдармы?

Сөембикә аш янына Искәндәрне дәшәргә иткән иде, кире уйлады. Соңнан дөшәр.

Абасы Юныс бәк кая йөри? Нигә бер дә күзгә чалынмый?

Аннары ни өчен атасы тикторганда Сафа Гәрәй ханга гаскәр биреп жибәрә? Димәк, Сафа Гәрәй кулында атасының хаты бардыр.

Юк, дөшмәде Искәндәрне, берьялгызы үз ягында уйланып утырды. Нә кылырга тиеш ул? Сафа Гәрәй хан килеп житәр, Жангали хан табылыр? Нә кылырга тиеш шул чакта Сөембикә?.. Сафа Гәрәй кулында атасының гаскәре. Олыгайган башы белән үзе йөрмәс, димәк, атасы Сафа Гәрәйгә ышанып, гаскәр кадәр гаскәр биреп жибәрә... Әйдә жибәрсен дә, ди, нигә шул хакта башка сөекле кызына хәбәр итми, азмы чаптар атасында, кош булып оча торганнары бар. Елга — елга түгел аларга, тән — тән түгел. Атна дигәндә хәбәре килеп житкән булыр иде. Бәлкәм ул хатны аталары баш угланы Юныс бәккә жибәргәндер, шуна туганы аның белән дорфа һәм эретерәк вә кәттә сөйләшкәндер? Ни генә булмасын, ошбу сәяси уеннан аны чигтә калдырдылар. Хатын-кыз дип санга сукмаулары булды, күрәсен. Ләкин Сөембикә ханбикә дә төшеп калганнардан түгел, Сафа ханны ул Казанга кертмәс. Иртәгә үк диван жыйр һәм аксакалларга Сафа Гәрәй ханны калага кертмибез, дип әйтер. Ә бу хакта Булат бәк белән алдан сөйләшеп куяр?..

Кич бик иртә урынга яткач та күзенә йокы килми уйланып ятты Сөембикә. Бүген ана шул хәтле кыен булды ки, әллә куркудан, әллә иңенә ишелеп төшкән йөктән курка калды. Хәзер ана тынычланырга кирәк. Мәсьәлә ачыклана бара, ана беркем алдында да акланып торасы юк, гаепсезлегә хак, ләкин ниндидер гарьлек хисе бар. Кем өчен? Хак. Жангали хан өчен түгел. Соңгы мәлдә булса да Жангали хан үзенә ир икәннен исбат итте — исән булса да, тәкъдире житеп, вакытсыз дөнья-

дан китсә дә. Һәм янә исән калмаган хәлдә кендек астындагы минне күрүне яман хәлгә юрады Сөембикә. Әгәр дә мәгәр Жангали хан якты дөньядан китсә, бу — кешегә әйтеп ышанмастай хәл иде.

Ничек кенә йоклый алмый ятса да йокыга киткән икән. Күзләрен ачса, яктырып килә. Шундук күргән төше хәтерә аша узды. Имеш, Сафа Гәрәй хан Казанга килгән икән. Казанлылар аны кирмәнгә кертмиләр. Сафа Гәрәй хан кирмәнне камап ала, әмма туплары, ташаткычлары юк, ә Казан кальга-кирмәннен кылыч-сөңгә белән генә алам димә. Шунда Сөембикәгә житкерәләр, имеш, Сафа Гәрәйнең Сөембикәне күрәсе килә. Күрсен, кинәнсен дип Сөембикә кирмән диварына күтәрелә. Аста, бик аста, ак атка атланган Сафа Гәрәй хан, янында дүрт хатыны, алар кара туры атталар. Шуннан Сафа Гәрәйнең атына канатлар үсә һәм ул туры аңа таба очып килә башлый. Шунда Сөембикә ана кычкыра, имеш, күтәрелмә, мин үзем сезнең янга төшәм. Һәм ул оча ала икән ич. Сафа Гәрәй хан янына очып төшә. Һәммә хатынына да баш ия, маржа хатыны янына туктап, күзләренә карый. Шуңа шаккатмалы бер хәл күрә — хатынның күзләре юк. Йөзе-бите бар, кул-аяклары, ә күзләре юк — күрми. «Сөембикә, — ди бу тыныч кына. — Мин сиңа Мөбәрәк угланым калдырам, мин китәм, син аны читләмә, ди. Читләмәссеңме, Сөембикә?» — дип сорый. «Читләмәм, читләмәм», — ди ашыга-кабалана Сөембикә. Һәм күз ачып йомганчы хатынны зур карakoш күтәрәп алып китә, каты итеп ат кешнәп жибәрә. Сөембикә куркудан Сафа Гәрәй хан атына барып ябыша.

Уянып китсә, күн мендәр почмагын кысып тоткан, бармак буыннарына кадәр ап-ак

Сөембикә һични, анламый бик озақ уйланып ятты. Хансарай ягында ат кешнәгән тавыш ишетелә. Димәк, ниндидер хак төш, житмәсә уяныр алдыннан — чын. Шулай ук ул Сафа Гәрәй каршына чыгар микәнни? Әле бит мәжлес тә хәл итмәде? Юк, төш юраучыга бу хакта сөйләмәс, болай да шикле күңелен тагын да ярсытыр гына. Иң яхшысы, берәүгә дә, бер сүз дә әйтмәү — мәжлес-диван жыярга, ә инде барысы да Сафа Гәрәй каршына ханбикә үзе чыгарга тиеш дип хәл кыла икән, димәк, төшенә хакыйкый хәлләр кергән була.

Көмеш кыңгыравын зеңләтте, кәнизәк кызлар керде, берсенен кулында жиз комган, икенчесенен кулында табак, өченчесенен кулында сөлге. Күтәрелде, бисмилласын әйтте, кәнизәк кызларның туган көнгә карата әйтелгән хәерен алды һәм ашыкмый гына юынды. Аны киендерделәр, аш ягына чыкты. Искәндәрне күрмәгәч, дөштәрәп алды. Искәндәр керде, баш иеп исәнләште, табын янына утырды.

Ханбикәм, Шаһгали хан Владимирны узып, бире таба юнәлгән икән, кай тарафка — белүче юк, — диде Искәндәр.

— Чирмешлөргә киләдер.

— Димәк, чирмеш морзаларын бездән асрмакчы. Тау ягын кулыгыздан ычкындырмасагыз иде, ханбикәм.

— Мин ана каршы Сафа Гәрәй ханны жибәрәм.

Сафа Гәрәй хан барырмы соң? Миңа калса, Казанга ул бөтенләй башка ният белән килә.

— Төхеткә утырмакчы, шулаймы?

— Әйе, ханбикәм, төхеткә утырмакчы.

— Төхет ханга дан өчен генә бирелми, Искәндәр, утырса, ил-халкын саклар, дөүләт иминләген яклар.

— Халык ничек хәл итәр бит әле. Булат кебек бөкләр?..

Бүген-иртәгә мәжлес-диван жыям. Баш карачым — вәзирем итеп Булат бәк Ширинның угланы Нургалине тәкъдим итәм. Хуплыйсыңмы, Искәндәр?

— Хуплыйм, ханбикәм. Нургали яшь кеше, атасының буыны катып, олыгаеп килә инде. Тик минем бер шигем бар, ханбикә. Петр Шуйский Казанга иртәрәк килеп орынса? Сафа Гәрәй хан килгәләгәнче, Арча капкасы аша калага үтеп керсә? Әйтик, бергә килеп, Сафа Гәрәй хан Нугай капкасына килеп төртелде, ди, Петр Шуйский Арча капкасына?..

— Ә син кемгә капкан ачар идең, Искәндәр?

— Мин, — дип каушый калды Искәндәр. — Мин, белмим шул, ханбикәм... Мин, ханбикәм, Петр Шуйский кенәзне дә, Сафа Гәрәй ханны да калага кертмәс идем. Кем белә, бәлкәм хәләл жефетегез Жангали хан исәндер. Мин аның качып китүенә

ышанмыйм. Кеше сүзе кеше үтерер, дилер. Тамгачы Сиражи миңа атаныз Йосыф бәк угланы Юныска Жангали ханны үтерергә хат язган дип әйтәп әйтте.

— Тамгачы Сиражи сине беләмәни?

— Белә, ханбикә, Жангали хан аны канат астында тотта иде. Василий кенәзнен мәетен дә ул китерде.

— Бәлкәм ул Жангали ханның да кая икәннен белә торгандыр?

— Бик ихтимал. Касим казыйга әйтсәгез, ул аны бик тиз табар, Сиражины дим.

— Киңәшен өчен рәхмәт, Искәндәр. Ләкин миңем аннан мөһимрәк эшләрем бар: мин кирмәнгә Сафа Гәрәй ханны да, Петр Шуйский кенәзне дә кертмәскә уйлыйм. Кирәк дип табам икән, мин алар янына үзем чыгармын.

Искәндәр генә чыгып киткән иде, бакчи Тимбай керде һәм Хөршидә бикә көтәп тора, диде. Сөембикә тәхеткә утырырга кыймады, кечкенә өстәл янына узды, шуннан ишектән кереп килгән Хөршидә бикәгә таба кузгалды.

— Исәнме-саумы, сөекле киләнем Сөембикәм,— диде Хөршидә бикә берәз төчеләнә төшәп.— Исән-имин торасыңмы?

— Аллага шөкер, акбикәм, Аллага шөкер. Тик менә ханыбыз гына югалып тора.

— Жангали ханмы? — диде Хөршидә бер дә исе китмәгәндәй һәм эретерәк кенә өстәл янына үтте, күн мендәргә утырды.— Йә, килең ханбикә, әүвәл хансарайга дога кылайк... Әйе, Жангали хан, иншалла, исәндәр, кайтыр ул. Урламаганнардыр, кыз түгел.

— Кемгә кирәк ул, акбикә Хөршидә?

— Урысларга, киләнем, урысларга. Ул имгәк башка берәүгә дә кирәкмәс.

— Күптән генәме әле Жангали ханны күккә күтәрәп мактый идәгез, акбикә, хәзер хурлап ятасыз. Бик тиз гайрәтенез кайтты дисәм...

— Гайрәтем кайтмады, килең, күнәлем кайтты, күнәлем. Кемнең арбасына утырасың — шунын жырын жырларсың, ди. Урыслар жырын жырлады-жырлады да кинәт башкача көйли башлады.

— Мәскәү баярлары таләп иткәнчә Казан халкына икеләтә ясак салган булса, урыслар күккә чөяrlәр иде дә, алай итмәде, кенәгинә таләп иткәндә гаскәрен жибермәде, салымын жыймады,— диде Сөембикә үпкәләвен яшермичә.

Рәхмәт ана, халыкка жинеллек китерде. Әмма шуннан ни, киләнкәем, тиздән мәскәүлеләр яу йөри башлар. Петр Шуйский кенәз әнә чирмеш жирләрен айкап йөри икән инде, бире таба да киләп чыгуы бар. Заманалар үзгәрде, ханбикә килең, Олуг Мөхәммәт хан, Мөхмүтәк хан чорларын сагынып искә төшәрәсе генә калды. Ул вакытта олау-олау мәскәүлеләр безгә ясак түләй иде, хәзер әнә без олау-олау мәскәүлеләргә байлыгыбыз озатабыз. Дөнъя тәгәрмәч, әйләнә дә бер баса, диләрме әле, әйләнде дә безгә басты әнә. Нишләмәк кирәк, мөстәкыйль, бәйсез яшим дисәң, гаскәр жыймак кирәк булыр. Көчне — көч кенә туктатыр, дигәннәр. Инде шул көнгә калганбыз икән, ике якның берсен сайларга кирәк булыр, килең. Мин ир-затларга ышанып житгим. Бернәрсә булса, кылычка тотынырлар. Кһм, Нургали угылым әйтә, мәжлес әһелләре картайды, акыл биреп, сакал сыпырып кына утырырга беләләр, житди сәясәт хәлләрне хәл итмиләр, ди. Безгә икәнен берсен сайларга кирәк, килең: йә Сафа Гәрәй хан каршына чыгарга, йә биләмәле Петр Шуйский кенәз белән элемтәгә керергә. Һәм моны син кылсаң хәерлерәк булыр иде.

Моңын өчен мин башта Нургали угланны баш карачым итеп игълан итәрмен, акбикәм...

Бәрәкалла, син, киләнкәем, фәрештәләрдән акыл аласыңдыр, мин дә шулай дип уйлайдыр ием. Булат бәк Ширин дә картайды, ял итсен. Бер дә зарланасы итмәсен, кыласың — кылды. Баш карачың итеп Нургали угланны куюың Сафа Гәрәй ханга да ошар, иншалла. Берләшергә кирәк безгә, киләнкәем...

Жангали хан да берләшергә өндәде түгелме соң, акбикәм?

Өндәде, килешәм. Тик кая соң үзе. Күкәй өстендә утырган кош оясын ташлап китми, киләнкәем. Тәхет — кош оясы ул. Тәхетне суытырга ярамый. Кара халыкның кузгалуы бар. Үзенә генә булса да әйтим инде, киләнкәем, Жангалинең ихтыяр көче юк иде. Кеше кубызына биеде. Мин беләм бит, ясак түләмәүгә син котыргың, юкса үзе моңа бара алмас иде, бичара. Кала бетереп ханыбызны

эзлиләр, ә ул юк та юк. Эзлесе дә юк, килен. Жилдән килгән жылгә китте, шул гына. Тәхетгә утырыр кешебез бар — син, киленкәем. Әнә утыра бит әле Мәскәү тәхетендә Елена, утыра, син дә утырырсың. Курыкма, үзем ярдәм итәрмен, иншалла, барысы да әйбәт булыр. Сафа Гәрәй ханны калага кертмәбез, кирәк тапсаң, үзен каршына чыгарсың.

— Ә калага кертсәк? — диде Сөембикә.

— Ул чакта, киленкәем, сиңа аңа кияүгә чыгарга туры килер.

— Минем ирем бар, акбикәм. Аннары Сафа Гәрәй ханда дүрт хатын, дүртесе дә исән-саулар, таштай-тукмактай балалар үстерәләр, дип әйтәләр.

— Ишеттерделәр, маржасы авырып ята икән инде.

— Шуннан ни, кеше авырмый буламы, акбикә!

— Ни булсын, киленкәем, кочагында эретердәй ир белән торып калырсын. Маржасы үлсә, сиңең аңа кияүгә чыгарга хақы булыр. Имгәк ир белән ятканчы, ялгыз торырым катканчы, дигән ди бер хатын.

— Мин куркам, акбикәм. Башта Жангали ханга кул күтәргән кешене табыйк, шуннан соң утырып уйлашырбыз.

— Табарлар. Василий кенәзне әнә бик тиз таптылар. Мороз кенәзнен качып китүен дә белделәр. Ә бит Мороз кенәз Василий кенәзне алыштырырга килгән иде, бөек кенәгинә Елена жибергән булган. Василийның авызыннан хәмере өзелмәсә дә үтә яман кеше түгел иде, әйбәтләп сөйләшсәң игә килердәй кеше иде. Шуңа бичараны алыштырырга иткәннәрдер, күрәсен.

— Жангалине тапмыйча, мин мәжлес жыймамдыр, акбикәм. Сабыр итик.

— Мәжлес-диванны иртөгә жыймасаң, киленкәем, кара халык кузгалыр. Анда инде харап, сиңа да, миңа да яман булып куюы бар. Кара халык — кара сарык бит ул. Килеш, киленкәем.

Сөембикә көмеш кыңгыравын зендәттә, чәй кертергә кушты. Өстәл өстенә тәмле-тәмле, төре-мөче китереп тутырдылар, чәй китерделәр. Йөзем-өрөк, чөкчөк каба-каба ашыкмый гына сөйләшә-сөйләшә чәй эчтеләр.

Житешеп утырыгыз әле, акбикәм. Сөз мине тәмам кыен хәлгә куйдыгыз бит әле.

— Ин әүвәл шәех Колшәрифне дәшеп ал. Мәскәүнең олы атакае аңа хат язган дип әйтеп әйтәләр, хәтта бүләкләр дә жибергән, имеш. Шаһгали ханны тәхеткә утырырга өндәгән, диләр. Хакмы икән шул? Булат әйтте, ул белми сөйләмәс.

— Мин нә кылырга тиеш инде, акбикәм. Минем урында булсаңыз үзенең нә кылыр идеңез?

— Диванга тапшырыр ием, килен, диванга. Таш өстенә — таш, баш өстенә — баш, диләрме әле. Аксакалларын белән кинәшкәндәй ит, әмма үзенеңке үзәктә калсын.

Сөембикә каш астыннан гына Хөршидә бикәгә күз төшереп алды. Бәхәссез, Хөршидә бикә хаклы иде, әмма кем коесына су коя? Кайсы фиркәне яклый? Хак, Азаниларны түгел, Алатларныдыр. Сөембикәне Алатлар арбасына жигәргә тырышуымы? Булмас ул. Алатлар белән аның көбере дә якын булмас. Ә менә Азанилар, Әшрәфиләр белән сөйләшеп карар иде. Шәрәкь исә йөзе белән шәех Колшәрифкә баккан. Жангали хан табылмаган хәлдә Казан дәүләте тәхетенә өч кеше өмет итә ала: Сафа Гәрәй хан — хақы бар, инде утырып киткән. Шаһгали хан — янә хақы бар, янә утырып киткән, ниһаять, абасы Юныс бәк — янә хақы бар дип әрран сала, житмәсә аталары Йосыф бәк моны тели икән, дип әйтәләр. Кайсысы нә тели Хөршидә бикә, Ибраһим хан оныгы, Сөембикә өчен сер иде. Ләкин тел төбеннән берәз чамалады — берсен дә теләми. Сөембикәне утыртмакчы. Мәһшүр хан Ибраһим оныгы Хөршидә бикәнең сүзе куштаннарга гына түгел, халыкка да үтемле. Инде ни әйтергә тиеш ул аңа?..

Йә, рәхмәт, ханбикә килен, мин китим инде, диде Хөршидә кузгала башлап. — Сафа Гәрәй хан каршына чыгасы итсән. Нургали угланым калдырма, килен. Ялгышмассың.

— Шулай итәрмен, акбикәм.

Сөембикә аны болдырга кадәр озата чыкты. Кадерле һәм көтелмәгән кунагын озатып, тәхет ягына кәргән генә иде, йомры сакалын учлап тотып, вәзир Коләхмәт

килеп керде, вәзир артында Касим казый басып тора иде. Алар икесе дә баш иеп исәнләшгеләр.

— Үтегез, карачыларым, утырыгыз,— диде Сөембикә.

Түргә уздылар, утырдылар, дога кылдылар һәм икесе дә сүзсез калдылар. Сөембикә ханбикә шул хәтле затлы вә күркәм киенгән иде ки, соклануларын яшермичә, икесе тиң авызларын ачып, сүз әйтергә кыймый тордылар. Ахыр, алган тәэсирләрен уртаклашу нияте белән булса кирәк, күзгә-күз карашып алдылар һәм икесе беравыздан:

— Ханбикәбез, Жангали ханның эзе табылмады. Каланы бетереп эзләдек. Берәү дә күрмәгән, берәү дә белми. Жир йотмаган булса, табылыр, иншалла.

— Касим казый, син Жангали ханны табарсың, мин сиңа ышанам. Бериш шымчыларың Мәскәүгә жибәр, бәлкәм ханны урлаганнардыр...

— Шулай итәрбез, ханбикә. Әйе, урлаган булулары да бар, бик ихтимал хәл.

— Син, вәзирем, иртәгә карачыларың диванга жый. Бер генә бәк тә, морза да, утлан-тарханнар да калмасын, дин әһелләре вә хәзрәтләре турында әйтеп тә торасы юк.

— Бәрәкалла-машалла, ханбикәм, барысы да сез дигәнчә булыр. Тик ни бит, ханбикәм, Сафа Гәрәй хан Кабан күле буена килеп туктаган һәм чатыр корган икән инде. Мин изге калама кайттым, моннан мине кяфер куды, казанлылар кертмәсәләр, кан коеп булса да тәхетем яулармын, дип әйтеп әйтә икән.

— Бу хакмы, вәзир?.. Хак дисен. Ышанычлы кешең житкерде, дисең... Якшы, вәзирем. Авырдыр сиңа олы кешегә бу эшләр артыннан йөрү, вәзир Коләхмәт.

— Авыр, авыр, ханбикәм, бик авыр...

Диваннан соң Сафа Гәрәй хан каршына мин үзем чыгармын, вәзирем.

— Сөбханалла-машалла, ханбикәм, чыга күренез, чыга күренез. Тик мин сезгә, ханбикәм, Нургали угланны да үзегез белән алып чыгарга кәңәш итәр идем.

— Якшы, вәзирем, мин сиңең кәңәшең тотарым.— диде Сөембикә һәм Касим казыйга: Кенәз Мороз турында яңа хәбәр юкмы, казый?

— Кенәз Морозны качыралар, ханбикә. Мин шикләнем, Жангали ханны нәкъ шул кеше алып киткәндер. Жангали хан Мәскәүгә биргән антын бозды, димәк, үзләре жәзаларга да булганнардыр.

— Касим казый, исәнме Жангали хан, шаһитмы, минем беләсем килә. Артыгын аңлатып тору кирәкмәстер, казый хәзрәтләре.

— Мин аны белермен, ханбикә. Барысын да эшкә жигәрмен.

— Мин сезне буш итмәм, казый.

— Мин тырышырмын, ханбикә.

— Вәзирем, ә син диван турында онытма. Инде хушыгыз...

Вәзир белән казый чыгып киткәч, Сөембикә гаскәрбаш Ходайколны чакыртты.

— Буй-сынга гына түгел, аркылыга-буйга да таза бәдәнле, гелдердәп торган калын тавышлы гаскәрбаш Ходайкол утлан килеп кергәч, Сөембикә урныннан кузгалып, аның белән кул биреп күреште һәм каршындагы меңдәрдән урын күрсәтте.

Капкаларны ышанычлы кешеләр саклаймы, гаскәрбаш?

— Урыс парваре Петр Шуйский кенәз генә түгел, Кырым жиһангиры Сафа Гәрәй хан да керә алмас, ханбикә, борчылмагыз. Капкаларда ышанычлы меңбашларым тора, мин аларга үземә ышанган кебек ышанам.

— Ышанырга ышанасыңдыр, гаскәрбаш Ходайкол, тик менә Мороз кенәзне кулыгыздан ычкындыргансыз. Кенәз Мороз кош түгел, калыгадан башкача чыгып китү мөмкин түгел, адым саен сакчы, ә кенәз юк?..

— Кем ул кенәз Мороз? Кача бирсен. Мин урыслар белән орышу ягында түгел. Безгә тизрәк Мәскәүгә илчеләр жибәрергә кирәк, ханбикә. Солох төзергә, Казан халкы да шуны тели, ханбикә. Ә кенәз Морозны ниндидер азамат егетләр Арча капкасынан чыгарып жибәргәннәр. Юныс бәк кешеләре дигән шик бар.

Тәхет ягында берәү дә юк, ишекары торучы бакчи Тимбай исәптә түгел, алай да Сөембикә тавышын баса төште.

— Гаскәрбаш Ходайкол, моңа кем гаепле соң?

— Мин, ханбикә.

Менә син аны төзәтәрсен дә, гаскәрбаш Ходайкол. Миңа мәгълүм булганы

шул: бирегә таба дружинасы белән Петр Шуйский килә. Чирмеш морзаларынын утарларын яндырып йөри дип әйтәләр. Сиңа, гаскәрбаш Ходайкол, үз-үзеңне акларга мөмкинлек бар.

— Петр Шуйский кенәзнен дружинасын туктатыр өчен миңа Тау янына чыгарга туры килер, ханбикә. Японча атакайны да алырга рөхсәт итсән икән, ханбикә?

— Рөхсәт итәм.

Гаскәрбаш Ходайкол торды, уң кулын күкрәгенә куеп, ханбикәгә баш иде.

Гаскәрбаш Ходайкол чыгып киткәч, Сөембикә бакчие Тимбайны дәшеп алды. Тимбайга ышана иде ул. Бакчи Тимбай кул астында хансарайны саклаучы йөзләргә сакчы, хан вә ханбикә янына Тимбайга күрәнмичә берәү дә үтә алмый. хәтта вәзир Коләхмәт тә. Тутры хезмәт итә иде Тимбай, Сөембикә канәгать иде аңардан. тупсабаш Тимбайны Жангали хан да яраткан иде.

28

Ул Казанда туды, шәех Мансурнын икенче хатыныннан, бер анадан тумасалар да Колшәриф белән бертуганнар иде. Ләкин сабий чактан ук Колшәриф укуга вә белемгә хирыс булса, Ходайкол кулыннан корал төшмәде. Уктан гөз атты, кылыч белән орышырга тигъ табылмады, сөңгене кеше күзенә кадар иде. Кулында калган уты белән булса да дошманны яралар һәм жиңеп чыгар иде. Ундүрт яшендә шәех Мансур аны Японча атакайга илтәп бирде. Ите— сина, сөяге мина, дигәндәй угланын атакайга ышанып тапшырды. Японча атакай Ходайкол угланны теләр-теләмәс кенә алды, чөнки атасы илгә даны таралган имам иде. ә ул угланын хәрби итәргә тели. Иллә нишләмәк кирәк, үзе китергәч, каршы әйтә алмады— калдырырга кушты. Ләкин Ходайкол хакында Японча атакай ялгышкан булып чыкты. Икенче елда ук азамат егет ишләреннән аерылып торды— уктан төз атты, кылычта берәүгә дә бирешмәде.

Унжиде яшендә углан Ходайкол Сабан тугенда укчылар уенына катнашты, үзенә тигъ табылмагач, атакайның үзен алышка чакырды.

Японча атакай хәтта икеләнә калды, шуннан чирмеш батыры чыкты, ике селтәнүдә үк Ходайкол чирмеш батырының кулыннан кылычын әлеп атты. Түзмәде, үз шәкертенә каршы осталарның остасы атакай үзе чыкты. Алыша башладылар. Ләкин күрдә, сиздә атакай Японча Ходайкол бар көченә алышмый. Ул аны жиндә, ахыр янына килеп, үзе дә сизмәстән: «Рәхмәт сиңа»,— диде. Шул ук вакытта ул гаять шат иде. Аны алыштырырлык атакай туып килә. Утар башы Мөхәммәдъяр Ходайколны Жангали ханга тәкъдим итте. Әнә шулай Ходайкол углан Казан ханлыгынын гаскәрбашы булды.

Ходайкол еш кына Японча атакай биләгән Мөхәммәдъяр утарына барды, ярышларда катнашты, үзе белән атакайга шәкертләр китерде һәм атасы кебек: «Атакай, ите сиңа, сөяге мина»,— дип көлде. Шулай итеп, Ходайкол үз кул астына менә дигән егетләргә жыйды, алар арасынан иң оста мәргәннәргә менбаш, йөзбаш, унбаш итеп куйды. Дөрәс, хан сараен урыслар һәм Юныс бәк сугышчылары саклый иде, ә менә капкаларда Ходайкол алыплары тора, алар бар нәрсәдән дә азат, атнага бер Гайшә авылына барып кайталар, анда исә әсир ителгән, йә булмаса үзләргә теләп килгән кызлар. Кызларны ышанычлы карчыклар саклай, ашатадар, эчерәләр, тәрбиялиләр. Гайшә кызлары азат алыпларының күнелләрен күрергә тиешләр, монын өчен һәр кыз көрәп үк булмаса да шактый мул акча ала иде. Гайшә авылы кызлар жәннәте— Казан елгасының сул ярында булса, Мөхәммәдъярнын утары Казан елгасының уң ягында, текә яр өстендә, карурман эчендә иде. Һәркем белә: Мөхәммәдъяр утарында хатын-кыз юк, ризык-нигъмәтне дә ир-егетләр хәзерли, ә менә Гайшә авылына барырга теләсәләр, Японча атакай аларга көймә бирә, егетләр елганы чыгалар һәм кич китеп, иртәнге якта гына кайталар иде. Хак, кайбер егетләр гашик булып, кай тарафларгадыр сайлаган кызы белән качып та киткәлиләр. Андыйларны нә хан, нә атакай яратмый, табылганнарны ат коерыгына тактыра, ә кызны кире Гайшә авылына алып кайталар иде.

Ил гаскәрбашы Ходайкол Жәмиләне Мөхәммәдъяр утарына килгәч күрдә, күрдә дә, гүя аягы жиргә ябышты. Беренчедән, аның монда беркайчан да хатын-кыз затын күргәнә юк иде, икенчедән, аның мондый зифа һәм мөлаем затны очратканы

булмады. Ул ана дөшөргә итә, дөшә алмый, гүя теле аңкавына ябышкан, житмәсә тегесе аны күрде дә, кулындагы китабын култык астына кыстырып, башын аз гына кырын салып, елмаеп карап тора.

— Саумы, гүзәлем! — диде, ниһаять, уянып киткәндәй Ходайкол.

— Әйбәт кенә, батыр егет! — диде кыз бер дә исе китмиçә.

— Мин Ходайкол.

— Бик әйбәт. Без барыбыз да хода колыбыздыр.

— Минем атым Ходайкол.

— Минем атым Жәмилә, азат егет.

— Сөз кем, сөзнә монда нинди жилләр ташлады?

— Жил ташларга мин аккош мамыгы түгел, батыр егет.

Шул чак болдырда Мөхәммәдъяр күренде, Ходайкол белән ияк кагып кына исәнләште.

— Япанча атакай калага китте, — диде ул Ходайколга.

— Ә-ә, — диде Ходайкол. — Ярый, алай булса... Хушыгыз!

— Хуш! — диде Мөхәммәдъяр һәм әкерен генә болдырдан төште дә Жәмилә янына килде.

— Өшемәдегезме, салкын түгелме?

— Өшемәдем, салкын түгел. Менә шигырьләрегезне укып йөрмә әле. Укыйм да уйланам, укыйм да уйланам. Һәр юлда сикер, ниндидер тылсым, сүзләре әсир итә, гажизләнүдән кычкырып жиберәсем килә.

— Китап күчерү бик авыр түгелме соң?

— Юк-юк, авыр түгел, кайбер юлларын елый-елый күчерәм. Әйтегез әле, Төхфәи Мәрдан, ничә яшьтә шигырь яза башладыңыз?

— Тугачтадыр, мөгаен. Сөйли башлаганда мин такмаклап сөйли идем инде. Әти-әни шак катырлар иде. — Ул аның күзләренә карады, Жәмилә янә торагаштай катып калды. — Әйтегез әле, Жәмилә, ни өчен сөз миңа Төхфәи Мәрдан дип дөшәсез?

— Белмим, шулай дөшәсәм килә, — диде уянып киткәндәй Жәмилә.

— Рөхсәт итмәсәгез, алай дип дөшмим. Тик «Төхфәи Мәрдан» сөзнәң ижатыңыз ич. Ә ул хикәят миңа шундый ошады, шундый ошады. Ошбу юлларны язучы затны күрсәм, ана шул исем белән дөшәргән дип үз-үземә сүз биргән идем. Алай дип дөшмиммени?

— Йа хода, дөшә күрегез, миңа барыбер. Сөз миңа ничек дөшсәгез дә ошый. Тик миннән — утарымнан китмәгез генә.

— Мин монда озак торырга дип килдем. Үзегез кумасагыз...

— Мин?! — дип гажәпләнде һәм кызны култыклап алды шагыйрь.

Ул ана нәрсәдер әйтәргә теләгән иде. Һич югы егет чагындагы мәхәббәтә хакында сөйләмәкче итте, әмма кодрәте житмәде. Жәмилә ана яна чыгып килгән кояш кебек күренде. Бу кызың телләре белүенә, акылына ул төмам мәкиббән китте. Жәләлетдин Руми бәйләмәләрен турыдан-туры тәржемә итеп укыды, фарсы теленнән китаплар табуга, аларны шундук татарчага аударды. Мөхәммәдъяр каладан китап төпләүче ике малай китерергә мәжбүр булды. Аның белән әңгәмә корып утыру үзе бер дөнья иде, Мөхәммәдъяр үз гомеренә эзләп-эзләп тә яңа гына, яллә яшәп тугырып килгәндә тапкан илаһи затын югалтырга курыккан берәүдәй аны ничек тә үз яныннан жибермәскә тырышты. Китаплар анарда күп иде, инде күчерү-челәр, төпләүчеләр китертте, үзе язган шигырьләренә тәүге тапкыр кат-кат ана укыды. Юк, Жәмилә аны төнкийтләргә жөрәт итмәде, әмма кайчак: «Әллә нигә бу жирендә көс килеп житмәгән», — дип елмаеп кына әйтеп куяр иде. Әнә шулай сагышлы вә тигезсез мәхәббәт утында янганда Сөембикә ахирәтеннән хат килеп төште. «Жәмилә, ахирәтем, кайт. Сафа Гәрәй ханга кияүгә чыгам». Жәмиләң кулынан чак кына хат төшеп китмәде. Димәк, Жангали хан үлгән-вафаттыр, урысларны калага кертмәгәннәр, ә Сафа Гәрәй хан дүрт хатын өстенә гүзәл һәм үзеннән күп яшь Сөембикәгә өйләнә.

Иртәнге ашны ашаганда Жәмилә Мөхәммәдъярга әйтте:

— Минә бүген Казанга озатсагыз иде?

— Ул-бу булмагандыр бит, Жәмилә?

— Ханбикәм кияүгә чыга — Сафа Гәрәй ханга.

— Димәк, бергә барабыз, анда мин дә чакырулы,— диде Мөхәммәдъяр.

Күп тө үтми алар юлга чыктылар. Сыгымалы арба, юл әйбәт, пар ат жилле генә юурта, ат тотучы күчәрбаш тыенкы гына сызгырып куя.

— Беләсенме, Жәмилә, Казан ханлыгының дошманы кем?

— Беләм. Мәскәү кенәзлеге.

— Хак, Мәскәү кенәзләре. Жир житми мәскәүлеләргә, бар халыкны канат астына жыймакчы. Алтын Урда гадәтен куя. Ә Казандагы Алатлар фиркасе алар яклы.

— Шәрәкь фиркасе нә карый сон?

— Сафа Гәрәй хан шәрәкь фиркасе яклы. Тәхетне бу хан биләсә, янә яман булыр татар халкына. Чөнки урыс тынгы бирми башлар. Ә урысларга бөтен хрәстиан дөньясы ярдәм итә, ә бездә әлегә бердәмлек юк. Өченче Иван гына әле татарларга ясак түләп тора иде, угланы Василий ваз кичте, хәзер әнә Дүртенче Иван балигь булып килә — Казанга йөз тота, үз кул астына жыймакчы. Урыслар белән сугышмаска кирәк безгә, сөүдә итәргә кирәк. Ләкин нә кылмак кирәк, ул чакта Казан тәхетендә Шаһгали хан кебек сатлык жан утырырга тиеш булачак. Казан халкы моны теләми.

— Ә сез, Төхфәи Мәрдан? — дип сорады Жәмилә.

— Мин сугышка каршы, кан коюга каршы.

— Ләкин бит куәтләнәп киткән Мәскәү кенәзләре урысның бөтен биләмәле кенәзләрен бер үзәккә жый башладылар. Ә без туран-төркиләр һәркем үз оясында...

Мин сезгә шаккатам, Жәмилә. Сез бар нәрсәдән дә хәбәрдар.

— Миңа бу хакта мөгаллим Искәндәр сөйли торган иде. Ә ул урыс, хәзер ислам динен кабул итте итүен — мәселман. Юкса кол исәбендә йөрә иде. Акыллы, укымышлы, бар нәрсәдән дә хәбәрдар. Сөембикә ханбикә аны яныннан да жибәрми, кинәшчәсе дә, мөгаллиме дә.

— Яман, яман хәлләр, диде Мөхәммәдъяр. — Урыс булса янында, балтан булсын куйнында, диләрме әле бездә. Мин ул Искәндәр әфәндегә ышанып життим. Ханбикә ана ышана икән — нә кылмак кәрәк, яшәсен сарайда. Хансарайда бүлмәләр житәрлек.

— Житәрлек, — диде Жәмилә, шагыйрьнең Искәндәр хакында яман сөйләвен ошатмыйча. — Алай дисәң мин дә ят кешедер монда, Төхфәи Мәрдан?

Син башка, син мәселман заты, ә ул кяфер булган, муенына төре тагып йөргән.

— Бер диннән икенче дингә күчүчеләр азмы? Алагларның яртысы кяфер хәзер. Һашим Адашев әнә олан сараенда ятак караучы икән, муенында төре, диләр.

— Буталды дөнья, диде Мөхәммәдъяр. — Мин Мөхәммәдәмин ханны сагынам. Атам анарда вәзир булып горды, ә мин сарайда уйнап үстем. Һәй ул сабий чакларны искә төшерсәм, гасабилана башлыйм. Жәннәттә яшәгәнбез икән, жәннәттә. Бу утарны да әтием шул чакта салып калдырган.

Атлар жилдереп Арча капкасына килеп туктагач кына Мөхәммәдъяр диварга күтәреләп карады. Манараның нәкъ өстендә ике сакчы йөрәнә, Мөхәммәдъяр аттан төште дә капкачыга ярлыгын күрсәтте, капкалар ачылды, асма күпер төшерелде. Капкаларны үткәндә Мөхәммәдъяр авыз эченнән генә бисмилласын укыды һәм Жәмиләнең кулыннан тоты.

— Мин сезне көтәрмен, Жәмилә, бер көн, ике көн, атна, ай, еллар бусе көтәрмен. Миңа синсез күнелсез булыр, — дип кинәт «син»гә күчте ул. Жәмилә дустанә итеп елмайды һәм сак кына шагыйрьнең янагына кагылып алды.

— Мин килермен, Төхфәи Мәрдан, килермен...

Ханбикә янына алар Мөхәммәдъяр белән икәү керделәр, бакчи Тимбай аларны баш иеп каршы алды һәм тәхет ишегенә кадәр озага килде. Тәхет ягында Сөембикә үзе генә иде, Мөхәммәдъяр белән ахирәтен күрдә дә аларга каршы китте.

— Һәй, карлыгачларым, килдегезме! Мин сезне иртәнге яктан ук көтәм инде. Узыгыз, утыргыз, арыгансыздыр. Хәзер чай бирерләр.

Мөхәммәдъяр ханбикәне күрдә дә: «Ерактан ай булып күренсә, якында гүя кояш

икән ич бу ханбикәбез», — дип уйлап куйды. Очласбрак килгән йөз, яшькелт күзләр, кыйгач кашлар, чак кына алга чыгып торган киң маңгай, күперенке сусыл иреннәр. «Йа хода, — дип уйлады Мөхәммәдъяр. — Ниндәен аталар сөйдө микән дә, ниндәен аналар сөелдө микән бу кадәр гүзәл вә нурлы йөзлө адәми зат дөньяга килсә өчен».

— Кайтуың әйбәт булды әле, Жәмилә, иртәгә Сафа Гәрәй кырына чыгам. Үзем белән сине дә аласым килә.

— Төхфәи Мәрданни да алыяк, Сөембикә.

Сөембикә шагыйрь ягына күз төшереп алды, ни сәбәпләдер Мөхәммәдъяр колак яфракларына кадәр кызарынып чыкты.

— Әллә инде?..

— Юк-юк, ахирәтем, юк, — диде ашыгыбрак кәсәгә үрелдә Жәмилә. — Алай дип әйтә күрмә. Төхфәи Мәрдан, нигә дәшмисен?

— Жәмиләне мин яратам, ханбикә. Кичерә күренез, картлык көнемдә шул көнгә калдым, Аллаһы тәгалә ярлыка күрсен.

Ярату гәнаһмы, Мөхәммәдъяр. Шагыйрь ич сөз, йөрәгегез ут, күңелегез ялкын, — диде ханбикә көлө-елмая. Ләкин Жәмилә торган саен башын түбән ия бара иде.

— Син елыйсың, Жәмиләкәй.

— Куанычтан, куанычтан, ахирәтем, куанычтан. Анда чакта әйткән булса икән. Көн-төн шигыйрь укыдык, нигә ичмасам бер тапкыр йөрәгемә май булып ятырдай әлегә сүзгә әйтсәң...

Мөхәммәдъяр төмам каушый калды, торып йөрөнөп килдә, ни кылырга белми кулларын уарга кереште.

— Кичер, кичер мине, Жәмиләкәй, зинаһар кичерә күр!

— Ярый, төшендем. Сафа Гәрәй ханга чыгып керәбез дә...

— Фәрештәләренң амин дигәнәнә туры килсә икән ходала кушып, — диде Мөхәммәдъяр.

— Туктамыш ханның Адаш атлы оныгы хәзер әнә Мәскәү кенәзәндә хезмәттә. Имеш, Мөхәммәдъяр аның белән таныштыр, хакмы шул? — дип сорады көтмөгәндә ханбикә.

— Василий Темный вакытында атасы христиан диненә күчеп, Күчтерем өязеннән жир ала. Ләкин, ханбикә, мин түгел, ул кешенң атасы белән мәрхүм атам таныш булган. Бер-берсенә йөрешкәннәр.

— Менә каян икән Алексей Адашев, — диде ханбикә.

— Атам вәзир булып торган чорда Казанда Савва Мороз илче булып торды. Хәзер әнә оныгы Иван Мороз бирегә килгән икән дип ишеттем.

— Иван Мороз Казаннан качты. Казанда хәзер бер генә урыс та юк.

— Ә Искәндәр? — диде Жәмилә күзләрен сөртә-сөртә.

— Искәндәр күптән мөселман инде, — диде Сөембикә һәм чәй табынынан торыш китте. — Иртәгә иртәнге якта минем яңда булыгыз.

Мөхәммәдъяр белән Жәмилә чыгып киткәч, Сөембикә ханбикә бакчи Тимбайга Аппакый морзаны чакырырга кушты. Сакалы биләнә житкән Аппакый морза кенәз Мороз белән аркадаш, хәтта үзара кунакка йөрешәләр иде. Шуннан күп тә үтми, өченче Василий воевода Дмитрий Бельский Шаһгали ханны Казанга алып килә һәм тәхеткә утырта. Шаһгали ханны Казан халкы куа. Шуннан соң бәкләр һәм морзалар, утланнар башлыгы булып, хагыны Хөршидә ярдәмә белән булса кирәк, Булат бәк Ширин Мәскәү кенәзеннән Казан тәхетенә Шаһгалинең энесе Жангалине сорый. өченче Василий ризалыгын бирә. Шаһгали ханның Казанга кайтасы килә, күрәсәң, ул Жангали ханга, ягъни энесенә хат яза. Бу хат кенәз шымчылары кулына эләгә. Шаһгали ханны Аккүлгә сөрәләр. Аның гарафдарларын төрлө калаларга төрмәләргә озаталар, көчләп чукундыралар, кем чукунырга теләми ачка үтерәләр, бәкәгә ташлыйлар.

Жангали хан юк. Инде кем килер Казан тәхетенә? Бөтен Европа-Азия товарын үзе аша уздыра килгән Казан мәркәзе белән кем идарә итәр? Ниһә бу Казанга һәрдаим чит-ят жирләрдән ханнар килеп утыра?.. Әйтик, данга төрөнгән Олут Мөхәммәт хан да бит Алтын Урдадан куылганнан соң килеп оялый. Казан халкы Олут Мөхәммәт белән горурлана, хәтта Мәхмүтәк хан белән дә. Чөнки ул чорларда

Мәскәү кенәзе Казан ханына азмь-күпме ясак түләп тора. Хәзер исә барысы да асты-өскә килде — Казан ясак сала Мәскәүгә. Кем туктата алыр моны? Бердәнбер кеше — Сафа Гәрәй хан.

Әнә шуларны башыннан кичерде Сөембикә ханбикә. Ун-унбиш көн була инде берьякка да хәбәр бирмиләр, Сөембикә берьякка да бер кәлимә сүз дә язып жибермәде. Инде иртәгә чыгам дип хәл иткән иде, янадан тукталды.

«Сабыр итик», диде ул вәзире Нургалигә. Диван-мәжлестән соң баш карачы итеп Булат бәк Ширин улы Нургалине куйды, диван каршы килмәде, шәех Колшәриф тә моны куәтләде. Сөембикә ханбикә мәстәкыйль рәвештә бу катмарлы эшнә башкарып чыгуына куанып бетә алмады.

30

Сөембикә үзенә ныклы терәк эзләде, аның кемнендер куәтле иңенә таянасы, үзенен дә көчлегә терәк буласы килә иде. Әйе, көчлене тагы да көчле итәр. Тик кем булыр ул? Юныс абасымы? Юк, ана ышанып житми, дорфа, үжәт, дәүләт эшенең жаен белми. Кем? Димәк, Сафа Гәрәй хан. Ләкин Сафа Гәрәй хан килсә, ул китәргә тиеш булачак. Куйнында дүрт хатыны — дүрт еланы динән сүз. Әйе, Сөембикә өчен гамьсез чор узды, төрле вак-төяк борчылуларны гүя жил алды, бүген-иртәгә хәл ителәчәк — йә ул Казанда кала, йә атасы кырына кайтып китә. Башына мең төрле уй килгәндә аның Жангалине кире кайтарасы килеп киткәләде. Ул аны яратмады, мәгәр Жангали аны бер тапкыр да рәнжетмәде дә, кимсетмәде дә. Төрле төстәге мәрмәр ташлар белән нәкышланган бүлмәләрдә яшәү, йомшак түшәктә таң атканны көтеп яту, кояш чыгар-чыкмас өрфә күлмәктән генә йөгереп күл буена төшү, талын суга кереп, чума-йөзә коенып чыгу, иңенә жылымса калын халат салып янә йокы бүлмәсенә кереп юрган астына посу, жылынып, янә эреп йокыга китү, инде кояш шактый күтәрелгәч, каравыш керткән көмеш комганнан коелган чишмә суы белән юыну, киенгәч, аш кертүләре, төрле ризык-нигъмәт тәкъдим итүләре, әле теге, әле бу ризыкка үрелүе, һәммәсен дә тәмләп каравы, ахыр чия төнәтмәсә белән генә канәгатьләнүе һәм янә күл буена юналүе һәм көймәгә утырып, Казан елгасына кадәр баруы, ишкәкчеләргә ашыкмаска кушуы, кире кайтып, калын-калын өянкеләр, имән, юкә агачлары үсеп утырган жиргә төшөп, сандугачлар сайравын тыңлап йөрүе, күке кычкыра башлагач, ничә ел шулай бәхетле яшәрмен икән дип, тын алмый санап торуы — барысы да төштә булган хәлләр булып кына калды.

Кичә аны диван-мәжлес ихлас ханбикә итте. Кинәт кенә ул үзен бар нәрсә өчен дә жаваплы кеше итеп тоя башлады. Ике-өч көн эчендә ул тәхетнен төмен танып алды. Хансарай мәйданына чыккач та, шәрәкь мәчетенә барганда да, ул Алатларның да, шәрәкъләрнен дә ана игътибар итүләрен тойды. Әйе, нәкъ менә тойды, чөнки һәммә фирка аның йөзендә уртаклык күрде. Һәм ул аларның өмегләрен акларга тырышыр. Берсенә дә өстенлек бирмичә, һәммәсен тигез күрәп идарә итәр. Ләкин кичкә таба билгеле булды: калада янә ике фирка оешкан икән — Азаниләр һәм Әшрәфиләр. Азаниләр дә, Әшрәфиләр дә нигездә Сафа Гәрәй ханга йөз тоталар икән. Сөйләнү-сөйләнү — сөздәгәрләрдән торган Азаниләр, игенчеләрдән вә жирле халыктан торган Әшрәфиләр Сөембикәгә нинди таләпләр куярлар? Менә анысын аңлавы кыен иде.

Диван барганда Сөембикә гасабиланып утырды. Жангали ханның кая икәннен дә белмичә, диван-мәжлес әгъзалары тәхет бүлөләр иде, тәрчә вакытлыча гына булса да тәхеттә Сөембикә утырса да. Диванда шәех Колшәриф һәрчак калкып чыкты, һәммәсенә дә кинәш-сабак бирде, бусы янә Сөембикәгә ошамаган иде. Диван-мәжлескә карачылар, тарханнар, уланнар чакырылган иде. Димәк, Казан дәүләтенң каймагы дияргә була. Сөембикә аңлый иде, биредә утырган кешеләрдән кай тарафка дәүләт хәрәкәт итәр дигән сәяси кыйблага юнәлеш биреләчәк иде. Мәжлес-диван Сөембикәгә Сафа Гәрәй хан тарафына чыгарга һәм сөйләшүләр алып барырга дигән фикергә килде. Янә Жангали хан турында ләм-мим, гүя ул Казан дәүләте өчен юк иде инде — үлгән, куылган, янадан мөңгә әйләнеп кайтмаячак. Сөембикә берничә тапкыр шул хакта сүз кузгатырга теләсә дә, әллә нигә соңгы мәлдә тыелып калды, гүя кемдер итәгеннән тотып тора иде. Кем?

Йа хода, шулай ук чылап та Сафа Гәрәй ханга өмет тотамы ул?! Уена килсә дә, мона кадәр бу хәлгә житди итеп карамаган иде бит...

Мәжлес бетәр алдыннан ни сәбәпледер Юныс бәк сүз алды. Ул әкерен генә сөйли башлады, әйтерсең нотык сөйләргә керешкән имам иде.

— Жәмәгать, диде ул, Сөембикә ягына карамаска тырышып. — Мин бу көн-нәрдә бик күп уйландым. Әйе, кһм,— дип тамак кырды.— Мин Сафа Гәрәй ханны калага кертергә дигән фикергә килдем. Мин ана барып кушылачакмын бөтен булган гаскәрәм белән.

Сөембикәнең йөрәге дерт итеп китте. Чөнки абасы Юныстан ул моны көтмәгән иде. Юныс Жангали хан кулыннан бәк титулын алды, ә аны хәтта исенә дә төшерми, ә менә гаскәрбашын Сафа Гәрәй тарафына озатырга әзер. «Килешми, килешми!» — дип кычырасы килде Сөембикәнең, иллә янә тыелып калды. Ә бит Казан дәүләте тәхетенә үзе утырасы иткән иде. Хәзер Жангали ханга дошман булган Сафа Гәрәй хан белән аркадашлык итә Аллаһы тәгалә ана моны кичермәс, Жангали ханны да әнә урыс кенәзләренең көен көйләгән өчен нинди язмышка дучар итте.

Әйе, иртәгә ул Сафа Гәрәй хан кырына чыга. Ни әйтергә тиеш ул аңа? «Сез ханбикә, сез ни әйтәсез, шул булыр»,— диде шәех Колшәриф.

Мәжлес аның сүзен куәтләде...

(Дәвам бар.)

«ШӨРЕКЪ» ХАЛЫКАРА БАНКЫ КЕШЕЛӘРГӘ ХЕЗМӘТ ИТӘ

Күп кешеләрнең күзаллавынча, банк — ул акча саклый торган «сандык» хезмәтен үти. Базар банклар алдында илнең икътисадын яңадан терелтү, банкларны торгынлык белән, халык хужалыгындагы кризис белән көреш коралына өверелдерү бурычын куйды.

Үзек идарәсе Уфа шәһәрәндә урнашкан «Шөрекъ» банкының өстенлегә шуннан гыйбарәт ки, ул илебездә иң беренчеләрдән булып старта чыкты. Мәнә шундый билгәсез һәм сикәлтәле юлга фәкать кыю, масштаблы һәм оригиналь итеп уйлай алучы кеше генә чыга ала иде. Шундый кеше булып, банкның идарә рәисе, яшә табиб-реаниматор Рафис Кадыров чыкты. Мәнә нәкъ аның кебек яңа чор эшқуарлары турында танылган америка журналы «Форчун» алар теләсә нинди стереотипларны җимереләр, дип язып чыкты һәм аны елның иң атаклы 50 эшқуарларының берсе дип атады.

Шулай итеп, Р. Кадыров үз иңнәрәнә бик авыр йөк — җәмһүриятнең озакка сузылган үлем ачысы белән тартышып ятучы икътисадын яңадан тормышка кайтару йөген салды. Үз тирәсенә дусларын, фикердәшләрен туплады, рәсми төркөлү һәм «эшнә» башлап җибөрү өчен алар вак-төякләп бик үк бай булмаган старта алу капиталы тупладылар һәм «оештыручы аталарның» үз хисапларында нибары. . 50 мең сум акчалары бар иде. Бу вакыйга моннан 4 ел элек булып узды.

Ләкин инде «Шөрекъ» үзенә беренче адымнарыннан башлап Башкортстанның, аннан соң илнең финанс системасына, ө хөзәр инде дөньякүләм икътисади табельгә үзенә дөньядагы иң яхшы банкларның казанышларын туплаган гадәттән тыш күрәнеш буларак килеп керде.

«Шөрекъ»нең төп бурычы — Башкортстанның икътисадын күтөрү өчен барысын да эшләү, аның кредит базарының 50% ын үз кулына алу. Р. Ф. Кадыров иң якын арада Башкортстанның икътисадына 3—5 млрд. сум акча көртмәкчә була һәм шуның белән аны тулысынча үзгәртеп коруны күздә тотта. Бу эш банкның көченнән килә, чөнки аның пайчылары булып илнең 7 мең предприятиесе санала. Банкта югары профессиональ белгечләр эшлиләр, аларның бик күбесе Финляндиядәге ОКОбанкта, Франциядәге «Бюль» фирмасында стажировка үттеләр.

Үзенә эшен бөтен юнөлешләрдә бик төгәл оештырып җибөрү — «Шөрекъ»ка БДБ илләрендәге 3 меңнән артык булган банкларның беренче өгәрмәсендә ныклап урнашып калырга мөмкинлек бирде. Аның Владивосток, Красноярск, Новосибирск, Уфа, Калининград, Харьков, Ровно кебек икътисади яктан үскән төбәкләрдә 27 филиалы, Башкортстан җирендә 36 филиалы урнашкан.

250 млн. сумнан артык устав фонды, 6 млрд сумга якын кредит байлыклары, 4 млрд. сумнан артык кредит көрәмнәре банкта икътисади тотрыклылык тәэмин ителәр, илдә хөкәм итүче инфляция шартларында билгеле бер гарантия биреләр, бик яман үсеп китүчә һәм безгә хөзәргә базар мөнәсәбәтләренә күчүнең катлаулы чорында берозлексез янап торучы гиперинфляциядән саклану өчен ышанычлы калкан булып хезмәт итә алалар.

Моның бик ышандыргыч дәпиле итеп «Шәректъ» тарафыннан, дәүләт банкы узган елның март аенда халыкның саклана торган акчаларына 40% компенсация түләүне дәүләт бюджеты исәбенә уздыру турында игълан иткән акцияне күрсәтергә була. Ул вакыттагы Премьер-министр В. Павлов үткәргән чара коммерция банкына бик җитди зыян ясаган булып иде.

Ләкин аның халыкның саклана торган акчаларына карата булган сак мөнәсәбәте үз керемнәре исәбенә шундый ук компенсация түләргә дигән бердәнбер дәрәс карарга китерде. Гәрчә бу чара шактый зур суммага — 8 млн. сумга төшсә дә, банк аны түләде. Бу вакытта компенсациянең 49% шунда ук, берьюлы түләнде. Ә дәүләт саклык кассасындагы кебек ике елга сузылмады. Халыкны гиперинфляциядән саклау максатында 1992 елның январенда банк халыкның саклана торган акчаларына процент өстәмәләре арттырды. Һәм алар январь аенда 12%, февраль аенда 15% ка кадәр җитте, в ноябрь аенда 60% булачак!

«Шәректъ»ның халыкара багланышлары да ныгый бара. Инде хәзер үк ул Цюрих, Кельн, Хельсинки, Хьюстон, Тель-Авивтагы бик зур банклар белән тыгыз элемәтәдә тора. Тайвань белән берлектә устав фонды 5,5 млрд доллар төшкил иткән халыкара банк төзелә. Ерак Көнчыгышта, Сахалинда, Калининград өлкәсендә, «Шәректъ»ның филиаллары булган җирләрдә, ирекле икътисади үсеш зоналарының артуы белән өлгә халыкара әһәмәтләр киңәйчәкләр һәм камилләшчәкләр.

Июнь аенда Р. Ф. Кадыров Төркиядә булып, анда ул Истанбул шәһәрәндә «Шәректъ» банкының вәкилләген ачу турында килешү төзеп кайтты. Бу банкның эш урыны — офисы өчен Төркиянең иң зур банкы булып саналучы «Иш-банк» бина бирде. «Шәректъ» Балалар банкының стажербанк хезмәткәрләре төркемен Истанбул университетында укыту хакында килешүгә ирешелде.

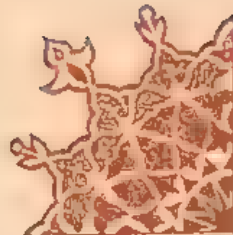
Һичбер арттыруларсыз, бик үзәнчәлекле, чын мәгънәсендә баланың үз анасына булган мөнәсәбәте кебек «Шәректъ»ның һәм банк идарәсе рәисе Рафис Фаизович Кадыровның үзенең «кече Ватаны» — Башкортстанга мөнәсәбәте бик изге. Аның төп, гәмәли бурычы — хәзер үк, җәмһүриятнең икътисади, социаль һәм мәдәни яңарышын хужалыкның барлык тармаклары эшчәнләгәндә иң яхшы финанс шартлары тудыру юлы белән булдыру.

Ярдәм итү һәм иганәләр өчен тотылган акцияләр дә шактый урын алып торалар. Өлгә максатларда банк тарафыннан өч ел эчендә 6 млн. сумнан артык акча тотылды. Бу — Башкортстанда экологик хәлне яхшырту (аерым алганда, Уфадагы фенол трагедиясе һәм аның соңгы йогынтыларын бетерүгә банк 714 мең сум акча бүләп бирде) һәм гаилә тәртибендә балалар бакчалары төзү (аның өчен 200 мең сум акча бүләп бирелде), сугыш һәм хезмәт ветераннарына, аз керемле гаиләләргә ярдәм итү. «Шәректъ» банкы экологик хәлне сәләмәтләндерү һәм Казан-Богородец чиркәвен торгызу өчен дә 3 млн. сум акча иганә кылды. Аның игътибар һәм кайгырту үзәгендә тормыш-көнкүрөш биналары төзү, физик тәрбия һәм спорты яңарту, шифаханәләргә һәм мәктәпләргә ярдәм күрсәтү кебек эшләр дә тора.

«Шәректъ» банкының килчәгә ачык һәм якты. Уйланган эшләрне тормышка ашырып өчен яңа банк технологияләре. «Еврокард—Мастеркард» дип аталучы пластик карточкаларны кулланып акчасыз сәп-хисап ясау, спутниклар ярдәмендә элемәтә чептәре булдыру. «Шәректъ» Балалар банкы аркылы икътисадчыларның һәм финансчыларның яңа буынын өстәрләү һәм башка бик күп эшләр башкарырга кирәк.

«Шәректъ» банкы көннән-көн үзенең яшәеше өчен намуслы һәм чигенмәс көрәш алып бара. Вакыты белән ул, кешенең мөмкинлекләрендә булмаган эшләрне башкарып, үзенең халыкара дәрәжә яулар.

TÖREK TELE DƏRESLƏRE

(ИКЕНЧЕ ДƏРЕС)

TÜRK DİLİ DERSLERİ

(İKİNCİ DERS)

- İyi günler, benim adım Ülkü, soyadım Gürcan. Ya sizin adınız ne?
- Be Erol Akman. Onun adı Timur mu?
- Evet, O Timur Tayfun.
- Siz nereli siniz? Istanbulu musunuz?
- Hayır, ben İzmirliyim ama arkadaşım Istanbuludur.
- Senin ismin ne? Sen Türk müsün?
- Evet, ben Türküm, ismim Zeynep. Siz de Türk müsünüz?
- Hayır, biz Tatarız.
- Öyleyse Kazanlısınız?
- Evet, Kazanlıyız. O kimdir?
- O benim kızkardeşim. Erzurumda oturuyor.
- Affedersiniz, onun adı ne?
- Adı Aylâ. Okulda çalışıyor, öğrencilere Türkçeden ders veriyor.
- Aylâ hanım, işinizi beğeniyor musunuz?
- İşimi beğeniyorum, çünkü ben çocukları çok seviyorum.

Сез укып чыккан жөмлөлөрдө хәбәрә исем белән белдерелгән жөмлөләр бар: Ben Türküm, İzmirliyim. Biz Tatarız, Kazanlıyız. O Timur Tayfun. Arkadaşım Istanbuludur.

Төрөк телендә исем белән бирелгән хәбәр зат кушымчалары ала. Бу кушымчалар тамырның сузыкларына ярашып ялгана, шуңа күрә аларның күптөрле вариантлары була.

1) Тартык авазга беткән сүзләргә ялгана торган кушымчалар:

Берлек санда

- I зат -ım, -im, -um, -üm
- II зат -sın, -sin, -sun, -sün
- III зат (-dır, -dir, dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür)

Күплек санда

- ız, -iz, -uz, üz
- sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
- lar (dır), -ler (dir)
- (dır) lar, (-dir) ler, -(tır) ler...

III заттагы -dır, -dir .. кушымчалары сөйләм телендә күп вакыт төшеп кала: o binbaşı, o boksör, o amele, onlar öğrenciler. Хәбәр аерым басым белән әйтелгәндә яки рәсми стильдә бу кушымча сакланырга мөмкин: Evet, o Tatar'dır. Onlar Türklerdir.

Хәбәрлек кушымчасы басымсыз әйтелә, басым алдагы ижеккә төшә: Ben Ta-tarım, sen Türksün, biz Rûsuz, siz Almânsınız, onlar Türklêrdir. Хәбәр инкяр ителгәндә, зат (хәбәрлек) кушымчалары deĝil (түгел) сүзенә ялгана: Ben Alman deĝilim, Rûsum.

Төрөк телендә сорау кисәкчәсе -mı, -mi, -mu, mü зат кушымчасы алдыннан килә һәм икесе бергә хәбәр булып килгән сүздән аерым языла.

Seni öğretilen misin?

Evet, ben öğretilenim.

Sen pilot musun?

Hayır, ben pilot deĝilim.

2) Сузык авазга төмамланган сүзләргә зат (хәбәрлек) кушымчалары ялганган вакытта I зат берлектә һәм күплектә ике сузык арасына у (әйтелештә й) авазы өстәлә: Ben Kazanlıym, ameleyim. Biz Kazanlıyz, ameleyiz.

Истә калдырыгыз! Сүз сузыкка бетеп, кушымча сузыктан башланса, ике сузык арасына һәрчак у (й) өстәлә. Мәсәлән, al-асак әмма alma-уасак.

Сорау жөмлөдә I затта шулай ук сорау кисәкчәсе белән зат кушымчасы арасына у (й) өстәлә.

'Ben mühendis miyim? Siz mühendissiniz. Ben köylü müyüm? Sen köylü deĝilsin. Biz Tatar miyiz? Evet, siz Tatarsınız.

Шул рәвешчә, сузыктан соң I затта түбәндәге кушымчалар ялгана:

берлектә: -ым, -yim, -yum, -yüm

күплектә: -ыз, -yiz, yuz, yüz.

Хәбәр урын-вакыт килешендәге исем белән, сыйфат, рәвеш, алмашлыктар белән дә белдерелә ала: Siz evde misiniz? «Сез өйдәме?» Evet, evdeyiz. «Әйе, без өйдә». Sen hasta mısın? «Син авырумы?» İyi misiniz? «Яхшымы сез» («исәнмесез» мәгънәсендә). Teşekkür ederim, ben iyiyim. «Рәхмәт, мин исән-сау (сәлам алу). Size lâzım olan adam bënim. «Сезгә кирәк кеше—мин (булам)».

СӘЛАМЛӘШҮ, ХӘЛ СОРАШҮ СҮЗЛӘРЕ ҺӘМ ГЫЙБАРӘЛӘРЕ.

Иртән хәерле көн теләү өчен төрөкчә Günlü aydın диләр, җавап та Günlü aydın дип бирелә. Günlü aydın, efendim дип тә әйтергә була

Иртәдән кичкә хәтле очрашкан кешеләр белән İyi günler дип күрешәләр. Аерылышканда да İyi günler дип әйтергә мөмкин. Кичен İyi akşamнар диелә. Бик соң дуслардан аерылган вакытта Hayırlı geceler яки Allah rahatlık versin диләр. Җавап Size de (efendim) дип кайтарыла.

Якын кешеләр күрешкәндә бер-берсенә Merhaba дип тә әйтәләр. Шулай ук гаскәрләр белән рәсми кешеләр очрашканда Merhaba, asker диелә. Гаскәриләр дә Sağ ol дип җавап кайтаралар.

Олы кешеләр берәрсе белән очрашканда, ул кеше таныш булса да, булмаса да, Selâmun aleyküm дип исәнләшәләр, Aleyküm selâm дип сәламне кайтаралар.

Яшьләр соңгы вакытта телевизордан еш ишетелгән Selâm сүзе белән дә бер-берсен каршылыйлар.

Аерылышканда, Allahısmarladık, җавапка Güle güle диләр. Яшьләр хушлашканда Eyvallah яки Haydi eyvallah дип тә әйтәләр.

Юлга чыкканда кешеләрне İyi yolculuklar яки Güle güle gi.t, güle güle dön сүзләре белән озаталар. Китүчеләр Teşekkür ederim, hoşça kalın (kalınız), якын кешегә İnşallah, yakında görüşürüz дип тә әйтергә.

Якын кеше өетезгә килсә, аны Hoş geldiniz сүзләре белән каршы алырга кирәк, килүче исә Hoş bulduk сүзләре белән җавап бирергә тиеш.

MISAFIR GELDI

(Margarete Ersen Rasch kitabından)

Erdoğan Beylerin zili çalıyor.

Erdoğan — Ata, hoş geldinis Ülkü Hanım, buyurun, içeriye girin.

Ülkü — Hoş bulduk, Erdoğan Bey, teşekkür ederim.

Искәрмә. Татар телендә дә хәбәрлек кушымчалары бар, ләкин алар исем хәбәргә бик сирәк кушыла, чөнки хәбәрнең кемгә караганлыгы зат алмашлыгы белән белдерелә: Мин казанлы. син бала, ул мәдир, без укучылар, сез укытучы(лар), алар таныш(лар). Ләкин мондый жөмләнең иясе төшеп калса яки стилистик максатлар күздә тотылса, хәбәрлек кушымчалары саклана. Чагыштырыгыз:

— Укытучымын. Башлангычта укытам. (Мин укытучы).

— Аның белән танышсыздыр? (Сез аның белән таныштыр?)

— Юк, таныш түгелбез. (Юк, без таныш түгел.)

Гүзәлсен син, матурсын син, матурсын, матурларның матурыннан матурсын (Г. Тукай). Мин егерме яшьтәмен. Өч атым, ике сыерым, ун баш сарыгым бар (Г. Ибрагимов).

Күнегү һәм киңәшләр: 1. Дәрәс башындагы текстны күчереп языгыз, басымнарын дәрәс куеп укыгыз. Зат кушымчаларының язылышына игътибар итегез.

2. Аңлатмада очраган мисалларны да яза барыгыз.

Зат кушымчалары таблицасын, сузыктан соң I затта килә торган кушымчаларны да өстәп күчереп языгыз.

3. Төрәкчә җавап бирегез, жөмлөләрне тутырып языгыз.

a) Siz subay...	Ben çocu(k)ğ...
Biz öğretmen...	Sen satıcı...
Onlar öğrenci...	O bakkal...
b) Ben kimim? — Sen...	Biz kimiz? — Siz...
Sen kimsin? — Ben...	Siz kimsiniz? — Biz...
O kim — O...	Onlar kimler? — Onlar...
c) Biz Tatar mıyız, Rus muyuz? — Siz...	
Sen erkek misin, kadın mısın? — Ben...	
Ben köylü müyüm, şehirli miyim? — Sen...	
Siz Amerikalı mısınız, değil misiniz? — Biz...	
O boksör mü, pilot mu? — O...	
Onlar kimler? — Onlar...	
Erdoğan — Ingeeee!	
Inge — Efendim?	
Erdoğan — Bak, misafir geldi.	
Inge — Oh, hoş geldiniz!	
Ülkü — Hoş bulduk!	
Inge — Nasılsınız? İyi mısınız?	
Ülkü — Teşekkür ederim, iyiyim. Siz nasılsınız?	
Inge — Teşekkürler. Ben de iyiyim.	
Erdoğan — Evet, Ülkü Hanım, nasılsınız?	
Ülkü — Sağ dlun, iyiyim. Siz nasılsınız?	
Erdoğan — Eh, iyi olmağa çalışıyoruz.	
Ülkü — Çocuklar nasıl? nerede onlar?	
Erdoğan — Onlar da iyi. Sinemaya gittiler, henüz dönmediler.	

ДӘРЕСТӘ ОЧРАГАН СҮЗЛӘР

affedersiniz — гафу итегез

amele — эшче

arkadaş — иптәш

asker — солдат

ama — ләкин

bakkal — бакалея кибетенен хужасы

binbaşı — beğenmek

beğenmek — ярату, ошату, 'канәгать булу

buyurun — рәхим итегез; боерыгыз

çalışmak — эшләү

çocuk — бала

çok — күп

ev — өй

evet — әйе

erkek — ир кеше

nasılsınız? — хәлегез ничек?

nerede — кайда?

nerelisiniz? — сез кайсы яктан?

olmak — булу

oturmak — 1. утыру

2. яшәү

öğrenci — укучы

öğretmen — укытучы

öyleyse — алайса

sağ — 1. Уң (як). 2. Сау, сәламәт

sağ ol — рәхмәт (сүзгә-сүз: сәламәт бул)

dönmek — кайту

gece — төн

güle güle — хәерле юл, хәерле сәгать-тә

girmek — керү

hayır — юк (инкяр итү)

hoşça kalın — сау булыгыз (сәламәт калыгыз)

hoş bulduk — (Сүзгә-сүз: хуш таптык) Сезне исән-сау күрүемә шатмын

henüz — әле дә булса

içeriye girmek — эчкә керү, алга узу

iyi — яхшы

kız kardeş — бертуган апа, сеңел

köylü — авылда яшәүче, крестьян

misafir/konuk — кунак

nasıl — нинди

satıcı — сатучы

soyadı — фамилия

subay — офицер

tanıdık — таныш

sevmek — ярату, сөю

vermek — бирү

zil çalıyor — звонок шалтырый

ДИЛӘРӘ ТУМАШЕВА,
академик

Шамаил

Уртада: Мөхәммәд пәйгамбәрнең хәдисе, ягъни әйткән сүзе: «Мән әхәббә каумән — хәшәрәһү Аллаһу фи зүмрәтиһим» («Дөньяда вакытта бер адәм нинди каумне (халыкны, милләтне) яратса, Аллаһы Тәгалә кыямәттә ул адәмне шул каум арасында кубарыр (терелтер)»)

Кырыйда:

Татарлыктан татар нич гарь итәрме?
Кеше үз исмене инкяр итәрме?
Татарлыкта татар углы татармын,
«Татар түгел», — димә, — башың ватармын!

Дәрдемәнд (Закир Рәми).

Шәмаилнең авторы **НӘЖИП НӘКЪКАШ**.

«МИРАС»КА

Күр, биләүдән яңа төшкөн
«Мирас»ның гайрәтләрен,
Каләм гажиз тасвирлаудан
Мөштәрәм хәйрәтләрен.

«Без тарихта эзлەбез»,— дип
Ачылды сынау саның,
Биш-алты номер чыгуга
Таралды илгә даның.

Борыңгы, затлы шөйләргә
Бирелде «яшел ут»лар,
Атмаган икән мирасны
Алтатар түгел, туплар.

Язгы ташкындай халкына
Кайтты бөек Исхакый,
Инде башка фидаиләр
Журнал «ишеген шакый».

Түрдә Мәжлиси, Фәхреддин,
Сөембикә ханшалар,
Габдулла Буби, Дәүләтшин,
Еникеев Гайсалар.

Дисбегә тезелгән сыман
Мәчетләр, шамаилләр,
Әтраф, төбәк тарихлары,
Татар яшәгән илләр..

Милләт чыгышы бәхәсе.
Тезмә. Чәчмә. Парчалар.
Болгар чоры, шөһре Казан,
Жүкәтәулар, Арчалар.

Ислам нигезләре, иман,
Тыйбб. тарихи сурәтләр,
Мәшһүрләренң рәсемнәре,
Фатихаи теләкләр.

Без дә сиңең юбилейга
Иң мокаддәс теләктә,
Горурлык хисләре дөрли
Ашкынулы йөрәктә.

Инкыйлабка хәтле чыккан
Мәжәлләләр варисы,
Синдә парлак дөвам итсен
Журналларның тарихы.

«Аң»ның зиһенен алга сөр,
«Карчыга» үткенлеген,
Аңласын татар ниһаять
Бу җиһанда кемлеген.

Юлың «Ак юл»дай пакъ булсын,
Кыюлыкларың «Туп»тай,
«Гасрел-жәдид», «Уклар»ында
Юл сызган сиңа Тукай.

«Яшен»дәй яшьнә, «Ялт-йолт»тай
Милләт күгендә балкы,
«Чүкеч» кебек манкортларның
Каткан каләбын талкы.

Житез бул син «Чикерткә»дәй,
Раушанрак «Мирьат»тан,
Уң мөштәрәм хатын-кыздан
Һәм, әлбәттә, ир-аттан.

«Икътисад»ның саллылыгын
Өлге итү дә важиб,
«Мөгаллим», «Мәктәп», «Мәгариф»
Шулай ук үтә нәжиб.

«Тәрбияи...» «Нәжат», «Ислах» —
Зур хезмәт нәтижәсе,
Боларның да «Мирас» өчен
Зарури тәҗрибәсе.

«Дин вә әдәп», «Мәхкәмәи...» —
Шуларның замандашы,
Дини-рухи матбугатның
Тотрыклы нигез ташы.

«Мохтарият», «Сәсмбикә»,
«Азат ханым», «Нисван»нар
«Мирас»ка юл ярган күркәм,
Күнелгә хуш ризваннар.

«Мәгыйшәт»нең үз эзе бар
Тарихында басманың,
«Балалар дөньясы» — күрке
Журналистик язманың.

«Шура» — милли дингезебез,
Синен асыл элгәрен,
Шуның үрнәгендә эшләп,
Артсын һәнүз егәрен.

Ошбу журналлар солтаны
Юллаучы йолдыз сыман,

«Мирас» — «Шура» варисы, дип
Хак булып кылсан гөман.

Тик «Атака» була күрмә
Һәм «Сугышчан алласыз»,
Шулар калдырды милләтне
Бабичсыз, Акмулласыз.

Мең елдан олуг тарихлы
Халкымның бул тулпары,
Шанлы милләтнең тап төшмәс
Байрагын тот югары.

Гасырлар кичкән мирасны
Белсен милләт өммәте,
Бабайларның һиммәтенә
Артсын даим хөрмәте.

Кавемнең һәрбер симасы
Күрсен синдә шөүләсен,
Милләттеннән йөз чөергән
Укысын ләхәүләсен.

Колач-дәрманың көчәйсен,
Кинәйсен офыкларың,
Аяк терәп даула әйдә
Милләтнең хокукларын.

Халкым язма тарихына
Иң булып алтын мирас,
Хак Тәгалә сиңа кылсын
Галәмдә иң зур тираж!

РАВИЛ ӘМИРХАН (Казан)

06.01.93 ел. № 5

«Мирас» журналының
баш мөхәррире М. Ж. Сәхәповка
420084. Казан, Бауман урамы,
19. а/я № 44
«Мирас» журналы редакциясе.

ДӘГЪВА

1992 елның 10 июнендә төзелгән договор буенча Сөзгә 78 м² күләмдә эш мәйданы бирелгән иде. (Казан шәһәре, Бауман урамы, 19, 502, 503 бүлмәләр.)

Аренда вакытының 1992 елның 31 декабрендә чыгуы сәбәпле һәм әлегә мәйданның Татарстан китап нәшриятының производство ихтыяжларына кирәклегенә күрә, Сөздә әлегә бүлмәләрен 1993 елның 1 февраленә кадәр бушатуыгызны сорыйбыз. Эшнә арбитраж судына жиһәрмәскә тәкъдим итәбез.

Татарстан китап
нәшрияты директоры

Х. Ә. ӘШРӘФҖАНОВ

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

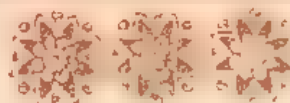
ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Ижевск шәһәрәндә Татарстан Республикасы һәм Удмуртия Республикасы арасында дуслык һәм хезмәттәшлек турында килешүгә кул куелды. 5 елга төзелгән бу документ ике республика халкы арасындагы күп гасырлардан килгән традицион дуслыкны, дәүләт суверенлыгы турында кабул ителгән декларацияләр, республикаларның Конституцияләре, халыкара хокук принциплары һәм гомум танылган нормалар нигезендә ике җәмһүрият арасындагы мөнәсәбәтләрне алга таба да үстерүне карый.

Килешү нигезендә икътисади, фәнни-техник хезмәттәшлек тирәнәячәк һәм киңәячәк. Бу максатларда ике як та базар мөнәсәбәтләрен, фәнне, алдынгы технологияне үстерүгә яңа күт бирергә, икътисади элементларны яңартырга, Идел буе — Урал төбәгендә икътисади һәм экологик программалар өзерләргә һәм аларны гамәлгә ашырырга кирәк дип исәплиләр.

Алар мәдәни, дини, экология берләшмәләре арасында элементларны киңәйтү, бербөрсенә тарихына, рухи традицияләренә һәм хәҗәтләренә карата ихтирамлы мөнәсәбәт һәм туган телләрне санлауны тәзмин итү, милли үзәкне үстерү хакында килештеләр.

Килешүдә тигез башлангычларда даими эшли торган Координация советы төзү каралган. Шулай ук ике башкалада — Казанда һәм Ижевскида — тулы вәкаләтле вәкилләкләр булдыру кирәклегә хакында килешенде.

Татарстан Республикасы һәм Удмуртия Республикасы арасында 1992 — 1993 елларга икътисади хезмәттәшлек турында килешүгә дә кул куелды.

Татарстан Республикасы вице-президенты В. Н. Лихачев Киевта рәсми визит белән булды. Ул Украина Президенты Л. М. Кравчукка Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиевның хатын тапшырды.

Украина житөкчеләре белән очрашулар һәм сөйлөшүләр вакытында Татарстан белән Украина арасында төзелгән ике яклы хөкүмәтара килешү нигезендә икътисади, сөүдә һәм мәдәни элементларны үстерү мәсьәләләре тикшөрелде. Яклар якын арада хезмәттәшлек турында тулы масштаблы дәүләтара килешүне өзерли башлау зарурлыгы турындагы нәтиҗәгә килделәр. Моның өчен экспертларның эш группаларын булдырырга карар бирелде.

Татарстан житөкчеләге исемәннән В. Н. Лихачев Украина Президенты Л. М. Кравчукка һәм Премьер-министры В. Ф. Фокинга рәсми визит белән безнең республикага киләргә рәсми чакыруны тапшырды.

Казанга АКШның Тафтс университеты (Массачусетс штаты) профессоры д-р Херст Ханнум житөкчеләгендә бер төркөм бөйсез эксперт-галимнәр килде. Алар Россия Феде-

рациясенәң милли сәясәт буенча министры В. Тишков төкәдиме буенча Татарстанда бүгенге сәяси, икътисади хәлне өйрәнәләр.

Бөйсез экспертлар Татарстанда җыелган мәғлүматларга нигезләнеп, дөнья җәмәгатьчеләге өчен доклад өзәрләргә җыеналар.

Татарстан Республикасы Премьер-министры М. Г. Сабиров Кипр Республикасының бер төркем эшлекле кешеләрен кабул итте.

Әңгәмәдә Кипр фирмаларының бөзнә республика белән хезмәттәшлекне дәвам иттерү мәсьәләләре турында сөйләшәндә. Аерым алганда, сүз бөзнә республикага шикәр җибәрү, Татарстанда чыгарыла торган нефтьне Идел аша ташу, Кипр фирмаларының Зеленодольск заводы базасында Татарстанның үз танкер флотилиясен булдыруда, төмәкә өйбәрләре һәм халык куллануы товарлары җитештерү предприятиеләре салуда катнашу мөмкинләге турында барды. Кипр көсәбәчеләре М. Г. Сабировның үз инвестицияләре белән Алабуга автомобиль заводы төзөлешендә катнаша алуы турындагы төкәдимен кызыксынып кабул иттеләр.

Татарстан Республикасы белән Башкортстан Республикасы арасында Дуслык һәм хезмәттәшлек турындагы килешүнең ратификация грамоталары белән алмашу һәм ике республика хөкүмәтләре арасында хезмәттәшлек турындагы килешүгә кул кую өчен Казанга Башкортстан Республикасы Югары Советы Рәисе М. Г. Рәхимов җитәкчелегәндәге Башкортстан Республикасы рәсми делегациясе килде.

Кремльдә әлегә килешүнең ратификация грамоталары алмашу һәм ике республика хөкүмәтләре арасында хезмәттәшлек турында килешүгә кул кую тантанасы булды.

Татарстан белән Удмуртия Республикалары арасында Дуслык, хезмәттәшлек турындагы килешүне ратификацияләү грамоталарын алмашу өчен Казанга Удмуртия Югары Советы Рәисе В. К. Тубылов җитәкчелегәндә рәсми делегация килде.

Кремльдә ике республика арасында дуслык һәм хезмәттәшлек турында ратификацияләү грамоталарына кул кую һәм алмашу тантанасы булды.

Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев Кремльдә Пакистанның финанс һәм икътисад министры Сәрдәр Хафиз Алины һәм Пакистанның Мәскәүдәге илчеләге беренче секретаре Сахаил Хак өфәндәне кабул итте.

Әңгәмәдә сүз Пакистан белән Татарстан Республикасы арасында үзара файдалы икътисади һәм мәдәни хезмәттәшлекне җайга салу проблемалары турында барды.

Пакистан кунаклары үз дәүләтләренең Татарстан белән икътисади, сәүдә һәм мәдәни элементләренә үстәргә өзәр торуын белделәр. Әңгәмә барышында хезмәттәшлек перспективаларына анализ ясау өчен экспертлар группасы булдыру турында килешәндә.

Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Кремльдә Төркия Президентының шәхси илчәсе Али өфәндә Юшкун җитәкчелегәндәге Төркия дәүләт эшлеклеләре делегациясен кабул итте.

Татарстан Президенты кунакларны җәмһүриятебездәге иҗтимагый-сәяси һәм икътисади хәл белән таныштырды, чит ил дәүләтләре белән, аларның фирмалары, шул исәптән төрек эшкуарлары белән сәүдә һәм мәдәни элементләренә җайга салу буенча Татарстан җитәкчеләге тарафыннан күрәлә торган чаралар хақында сөйләде.

Мәғлүматларны төрлө чыганақлардан
Т. МУСИНА җыйды.

РЕЗЮМЕ

Февральский номер журнала «Мирас» открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступает кандидат филологических наук Марсель Ахметзянов. Под рубрикой «Литературное наследие» мы продолжаем публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосров и Ширин». В этой же рубрике публикуются окончание первой книги «Нищая» и статья «Двадцатилетие милли меджлиса» Гаяза Исхаки и др. В рубрике «Поэзия» публикуются стихи поэта Гамила Афзала.

В постоянной рубрике «Из истории ислама» продолжается публикация большого труда Ризазддина бине Фахруддина «Что за религия ислам?». В этой же рубрике мы начинаем публикацию нравоучений пророка Магомета «Тысяча и одна хадис».

Под рубрикой «Татары зарубежья» приводится статья «После взятия Казанского ханства» Тимурбека Давлетшина.

Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания.

Журнал продолжает рубрику «Библиотека «Мирас»а». Под этой рубрикой публикуется продолжение исторического романа писателя Мусажита Хабибуллина «Сююмбикэ ханбикэ и Иван Грозный».

Журнал продолжает «Уроки турецкого языка». Рубрику ведет академик Диляра Тумашева.

В постоянной рубрике «Почта «Мирас»а» выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают острые проблемы нашей жизни.

«Мирас» знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа и государства.

SUMMARY

The February number of the «Miras» opens with an article by Marsel Ahmetjanov, Philol. Cand., in the «Social Tribune» rubric.

Under the «Literary Heritage» rubric we continue publishing Kotbi's «Legend of Khosrov and Shirin». The end of the first book of the «Beggar-Woman», «Twenty years of Medjlis», both by Gaiaz Iskhaki, and an article by Hanuz Mahmutov «Gaiaz Iskhaki and the Tatar Stage» are also published in this rubric. In «Poetry» poems by Gamil Afzal are published.

In the regular rubric «From the History of the Islam» publication of the large work by Riza Fahrutdinov «Islam-What Religion is It?» is being continued. We begin publication of moral admonitions by prophet Mohammed «One Thousand and One Deeds».

In the «Tatars Abroad» rubric Timurbek Davletshin's article «After the Capture of Kazan» is placed.

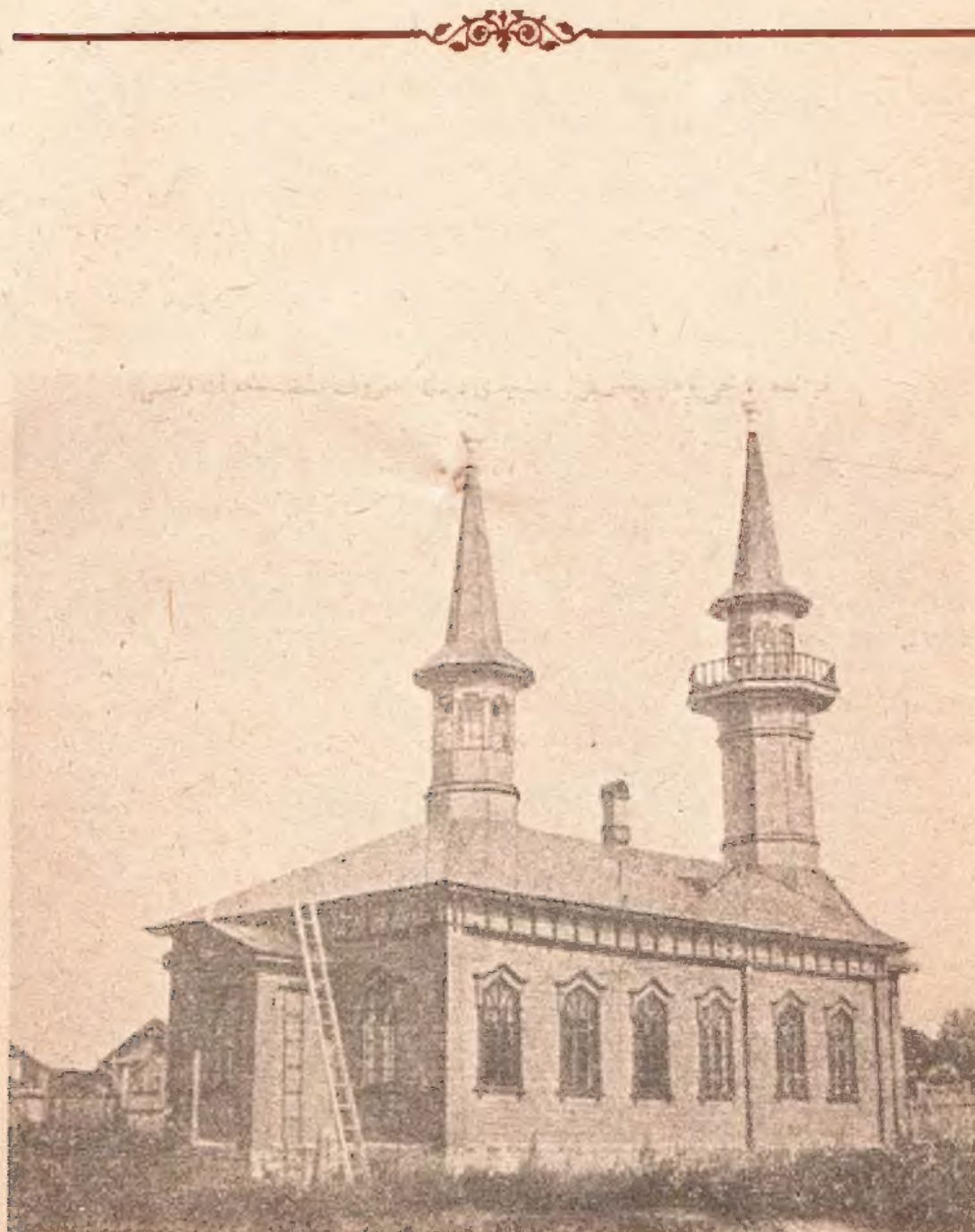
In «Folk Medicine» readers can find some old methods of doctoring.

The magazine continues its «Library of the «Miras» rubric. Here the novel by Musagit Habibullin «Suyumbike-khanbike and John (Ivan) the Terrible» is being continued.

In «Lessons in Turkish» Acad. Dilara Tumasheva continues teaching you Turkish.

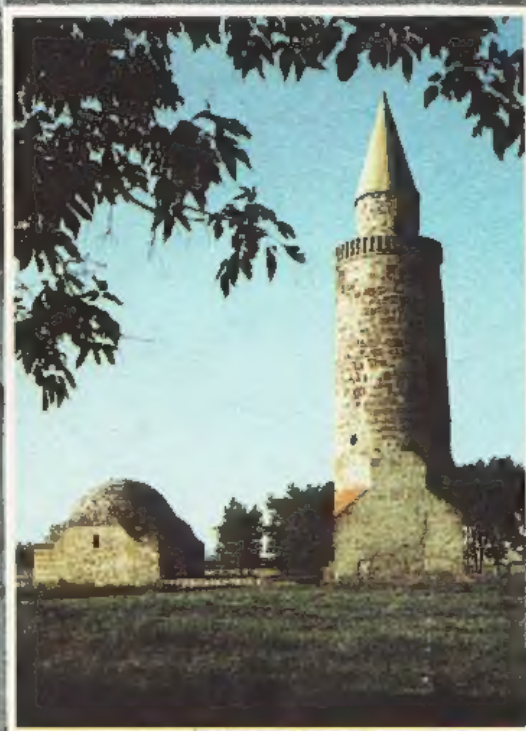
In the regular rubric the «Mail of the «Miras» we publish our reader's letters. They touch different problems of our life.

«Miras» offers short informations about significant events in the life of the Tatar people and the State.

БАНК

ВОСТОК

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ БАНК «ВОСТОК»
СЛУЖИТ ЛЮДЯМ**

Более 250 млн. рублей уставного фонда, около 5 млрд. рублей кредитных ресурсов, свыше 4 млрд. рублей кредитных вложений обеспечивают банку экономическую устойчивость, создают определенную гарантию в условиях царящей в стране инфляции.

